

HELYZETKÉP
A magyar zsidó épített örökség
kutatástörténete
és újabb kutatási irányok

RÉKÉ

RÉGI ÉPÜLETEK KUTATÓINAK EGYESÜLETE

HELYZETKÉP

A magyar zsidó épített örökség kutatástörténete és újabb kutatási irányok
Tanulmányok

HELYZETKÉP
A magyar zsidó épített örökség
kutatástörténete
és újabb kutatási irányok
Tanulmányok

RÉGI ÉPÜLETEK KUTATÓINAK EGYESÜLETE

Budapest, 2026

A kiadvány a 2026. május 21-én megrendezett *Helyzetkép. A magyar zsidó épített örökség kutatástörténete és újabb kutatási irányok* című konferencia előadásaihoz kapcsolódó elkészült tanulmányokat tartalmazza.

A kiadvány megjelenését támogatta:

Nemzeti
Kulturális
Alap

Szerkesztette

Bardoly István – Csejdy Júlia – Győr Attila

Olvasó- és technikai szerkesztő

Bertók Krisztina

Borítóterv

auri

ISBN 978-615-81520-8-2

© Szerzők

© Régi Épületek Kutatóinak Egyesülete

Kiadja a Régi Épületek Kutatóinak Egyesülete

Felelős kiadó: Haris Andrea elnök

Nyomdai előkészítés: Martin Opitz Kiadó Bt.

Felelős vezető: dr. Tóth Csaba

Nyomás: Pauker Nyomda

Felelős vezető: Vértés Dániel

TARTALOM

Előszó	7
Balogh István: A magyarországi zsidó temetők korai rétegének jellemzői (18. század – 19. század első fele).....	11
Csejdy Júlia: „Hol van Salamon ősi temploma, a régi zsinagógák és Dávid tornyai?” Adalékok a magyar zsidó épített örökség kutatásának 20. századi történetéhez. I. 1945-ig	31
Szűcs József: „...helyet, a hol örökké...” A tatai zsinagóga múltja, jelene és bizonytalan jövője.....	55
Hajtó Kornélia: A tatai Fischer család és a hazai kerámiaipar kapcsolata, valamint a hozzájuk köthető, különleges kerámia síremlékek.....	81
Oszkó Ágnes Ivett: Töredékesen teljes. Zsinagógák festett ablakciklusai Kopp Ferenc (1877–1940) ezüstkoszorús üvegfestő mester hagyatékában	101
Ringer István: Sátoraljaújhely zsidó öröksége	137
Fehérvári Zoltán: Két pesti ház története – Síp utca 8. és 10.....	149
A kiadvány szerzői	167

A Régi Épületek Kutatóinak Egyesülete (RÉKE) nyolcadik konferenciája és a kapcsolódó kiadvány a magyar zsidó épített örökség kutatásának közelmúltbeli irányait igyekszik néhány példán keresztül bemutatni. A zsidó épített örökség kutatásának története nem nyúlik vissza a távoli múltba, ennek vallási és történeti okai egyaránt ismertek. A zsidó tárgyi kultúra tanulmányozása a vallási megújulást és az akkultúrációt szorgalmazó reformzsidóság köreiből indult el a 19. század második felében a Wissenschaft des Judentums egy viszonylag késői megnyilvánulásaként. Magyarországon, hasonlóan más európai országokhoz, a tudósok, gyűjtők figyelmének középpontjában ekkor elsősorban a judaikák, a szertartási tárgyak és egyéb, a zsidó valláshoz, kultúrához kapcsolódó tárgyak álltak. A síremlékek és a zsinagógák művészettörténeti, építészettörténeti kutatása évtizedekkel későbbi fejlemény, és ekkor sem volt módszeres vagy tervszerű. A magyar zsidó emléanyagot tárgyaló monografikus kötet 1945-ig nem jelent meg, csak egyes korszakokat vagy építészeti munkásságát érintő résztanulmányok, publicisztikák készültek. Még Zádor Anna és Rados Jenő klasszicista építészetről szóló monográfiájában is kevés szó esik a zsinagógákról, valamint a könyv nem érinti a liturgia által meghatározott téralakítást és a berendezési tárgyakat sem. A Műemlékek Országos Bizottsága látóterébe is ritkán, ad hoc módon került zsinagóga, a későn, csak 1943-ban életre hívott Magyar Zsidó Műemlékek Országos Bizottsága pedig a vészidőszak, illetve a holokauszt idején már nem tudott érdemi munkát végezni.

Az 1945 és 1948 közötti rövid demokratikus időszakban a szabadon működő hivatalos zsidó képviselői szervezeteknek a közösséget ért mérhetetlen veszteségek miatt új feladatokat kellett ellátniuk. A Magyar Kommunista Párt már 1946-ban világgossá tette, hogy a zsidókérdés megoldásának progresszív útját a zsidók teljes asszimilációjában látja; 1948-tól az állami hatóságok tudatosan visszaszorították a zsidó identitás megnyilvánulásait. A történetírás és az emlékezetpolitika évtizedekig nem különböztette meg az általános magyar tragédiát a zsidóság tragédiájától. Pedig annak, hogy miként emlékeznek egy országban a holokausztra – a nemzeti történelem részeként vagy attól elkülönítve –, alapvető következményei vannak a zsidó örökség megőrzésére nézve. A lerombolt, felismerhetetlenségig átépített és pusztuló zsidó közösségi épületek, az anyagi és szellemi örökség eltűnése elsősorban a többségi társadalom hozzáállását tükrözte, amely hosszú ideig nem tekintette ezeket a közös örökség részének. Ennek következményeként

és a pénzügyi támogatás hiánya miatt a zsidó vallási és kulturális örökség a zsidó közösségi vezetők többségének horizontján kívül maradt, a megmaradt épületállomány pedig elsősorban mint anyagi erőforrás jelent meg. A hitközségek leromlott állapotú zsinagógákat, mikvéket, iskolákat és egyéb épületeket adtak el, gyakran az országos iroda nyomására, a halacha előírásai és az épületek művészi vagy építészeti értékei a legritkább esetben számítottak. Sok épületet építőanyagként használtak fel vagy méltatlan módon alakítottak át, csak a néhány műemléki védelem alatt álló épület esetében volt szükség a hatóság hozzájárulására. Az 1980-as évekig a fennmaradt zsidó építészeti örökség nagyobb része feltáratlan maradt, kevés művészeti vagy történeti szempontból jelentős zsinagóga kutatása indult el. Csupán néhány épület, például a budai középkori imaház és a soproni 14. századi „ózsinagóga” műemléki helyreállítására került sor. Az 1980-as években kezdték meg a műemlékvédelmi szakemberek egyes zsinagógák építészeti dokumentálását. A zsidó közösségeket és épületeiket (zsinagógák, imaházak, rabbilakások, rituális fürdők stb.) Gazda Anikó építész dolgozta fel térképekkel, rajzokkal illusztrált adatgazdag topográfiai kötetben. Munkája és fotóhagyatéka ma is felbecsülhetetlen jelentőségű.

1990 óta több átfogó tanulmány, építés- vagy épületmonográfia jelent meg, számos helytörténeti publikáció, egymással gyakran átfedésben lévő, zsinagógákra, temetőkre vonatkozó honlap is napvilágot látott. Közben zsinagógákat állítottak helyre, temetőket tisztítottak meg, teljes temetőfeldolgozásokat publikáltak. Bár kimondhatjuk, hogy a zsidó emlékanyag mára a nemzeti örökség részévé vált, az egyre fogyó épített örökségről országos topográfiai inventarizáció mindmáig nem készült. Ugyanígy hiányzik egy világos jövőkép a zsidó épített örökség megőrzésére és fenntarthatóságára vonatkozóan – sajnos ez a műemléki értékű épületállomány egyéb szegmentumairól is elmondható.

A konferencián és a jelen kötetben a zsidó épített örökség kutatásának 1945-ig tartó historiográfiai áttekintése mellett néhány jellemző példán szerettük volna megmutatni, hogy a közelmúltban milyen megközelítési módok váltak elterjedté, milyen forrástípusok és emlékanyag került a kutatók érdeklődésének homlokterébe. A különböző tudományterületek művelőinek (pl. művészettörténész, hebraista, judaista, történész) együttműködése az utóbbi évtizedben már egyre gyakoribb, erre példa a pesti régi zsidó temető feldolgozása, a mádi zsinagóga monográfiája vagy a szegedi zsinagógáról készülő kötet. A héber nyelvű feliratok és források, a rabbinikus irodalom ismerete sok esetben elengedhetetlen egy emlék vagy emlékcsoport feltárásához. A hitközségi iratanyagok legnagyobb része 1944–1945-ben megsemmisült vagy lappang, ezért a közösségek és az épületek történetére vonatkozóan is alapvető forráscsoportot képeznek a népszerű- és úrbéri össze-

írások, az egyes birtokosok családi iratanyaga és a városi, községi hivatalokban képződött releváns iratok. Kötetünkben olvasható tanulmány a magyarországi zsidó temetők 18–19. századi rétegéről, a regionális jellegzetességek okairól, a tatai zsinagóga – sok más hazai imaházhoz hasonlóan átépített és „dejudaizált” – épületéről, elpusztított berendezéséről. Olvashatunk Sátoraljaújhely, az egykori „Kis Jeruzsálem” zsidó örökségéről és annak múzeumi interpretációjáról, továbbá két, a pesti ún. zsidó negyedben a 19. században felépült és a 2000-es évek elején részlegesen elbontott lakóházzal, melyeknek maradványai azóta is pusztulnak. A jelentős üvegfestő mester, Kopp Ferenc zsinagógákba készült kiviteli ablakterveinek azonosítása, illetve a Fischer kerámiagyáros család tagjainak síremlékei is témája egy-egy tanulmánynak.

A RÉKE Vezetősége

A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓ TEMETŐK KORAI RÉTEGÉNEK JELLEMZŐI (18. SZÁZAD – 19. SZÁZAD ELSŐ FELE)

Balogh István

Bevezető

Az elmúlt két évszázad során jelentős számban kerültek elő olyan zsidó síremlékek, amelyek a római kori Pannoniában, a középkori Magyar Királyságban, valamint a török kori Budán élt egykori zsidó közösségek temetőiből származtak.¹ Ezek azonban nem eredeti helyükön és környezetükben maradtak fenn, napjainkban pedig különböző múzeumokban láthatók. A máig folyamatosan létező, legrégebbi zsidó sírkerteket a török hódítást követő újraneépítés időszakában kialakult, új zsidó közösségek hozták létre a 18. század első felétől kezdve. Ezt igazolja a legrégebbi, 1740-es dátumot viselő, de másodlagosan állított tatai, az 1741-es mádi és az 1742-ből származó lovasberényi síremlék.²

Tanulmányomban az újkori magyarországi zsidó funerális emlékanyag korai szakaszát vizsgálom, azon belül is elsősorban a mai országterületen fennmaradt 18. századi síremlékeket.³ Az e korszakból származó, mintegy egy évszázadot felelő emlékanyag lehetőséget ad arra, hogy nyomon kövessük a hazai zsidó

---

¹ A legismertebb korai emlékek egyike, a római kori Pannoniából származó, 3. századi, menóradiszítéses zsidó sírkő a Magyar Zsidó Múzeum, a legelső középkori, 1278-ból származó budai zsidó sírkő pedig a Budapesti Történeti Múzeum állandó kiállításán látható. A török kori budai zsidó síremlékek legszebb megtalált darabjait a budai Középkori Zsidó Imaház kiállítóhelyén tekinthetik meg az érdeklődők.

² A legkorábbi dátumot viselő tatai síremléket utólag állították a korábbi sírkő helyén, minden bizonnyal nagyobb terjedelmű és eltérő tartalmú felirattal. Goldberger Izidor (ישראל גאלדבערגער): *Hazofeh* 7 (1922:1) 53–55; Bányai Viktória – Csejdy Júlia: *A mádi zsinagóga és zsidó közösség története*. Budapest, 2025. 88; Kormos Szilvia: *A lovasberényi zsidó temető*. Budapest, 2012. 9–11.

³ Ld. bővebben: Balogh István: *A XVIII. századi magyarországi zsidó sírkövek. Analízis és adattár*. Budapest, 2018; Balogh István – Bányai Viktória: *A magyarországi zsidó temetők kutatása és védelme*. *Regio* 28 (2020:3) 24–38; Balogh István – Mislovics Erzsébet: *A tatai zsidó temető 18. századi síremlékei. „Legyen lelke Isten árnékában” A tatai zsidó temető története és 18–21. százai sírkövei*. Szerk. Simonik Péter – Kerti Katalin. Tata, 2023. 149–164; Balogh István: *A tatai zsidó temető korai emlékanyagának helye a hazai funerális örökségben. „Lelked legyen bekötve az élet kötésébe” Megéledő sírfeliratok a tatai zsidó temetőben*. Szerk. Bányai Viktória – Dávidházi Péter. Tata, 2024. 85–94; Dávidházi Péter: *Ősi szavak egy csecsemő fölött. Élet és Irodalom*, 2024. július 5. 13; Lővei Pál: *„Lelked legyen bekötve az élet kötésébe”. Megéledő sírfeliratok a tatai zsidó temetőben*. Szerk. Bányai Viktória, Dávidházi Péter. Tata, 2024. *Buksz* 36 (2024) 173–176.

sírkőkultúra kialakulásának folyamatát, valamint adalékokat szolgáltat az újonnan megszerveződő közösségek ön-reprezentációjának megismeréséhez is. Céloom a közös vonások és a regionális eltérések együttes feltárása: elemzem a temetők településszerkezeten belüli elhelyezkedését és ennek változásait, továbbá azt, hogy kimutathatók-e formai és tipológiai különbségek a nyugat és északnyugat – osztrák, cseh és morva területekről –, illetve a kelet felől, lengyel vidékekről érkező betelepülők síremlékei között. A vizsgálat kitér arra is, hogy a migrációs háttéren túl milyen helyi adottságok – elsősorban a kőanyag és a kőfaragó központok hatóköre – formálták a síremlékek arculatát. A sírfeliratok tartalmi, szerkezeti, irodalmi-stilisztikai és névtani vizsgálata további megfigyeléseket tesz lehetővé a 18. századi normák és identitásmintázatok kifejezetten a temetői, funerális térben megjelenő formáira vonatkozóan, vagyis arra, miként rögzülnek és válnak láthatóvá ezek az elvek a sírköveken és a sírfeliratok szövegében.

A magyarországi temetők között a zsidó sírkertek több szempontból is sajátos egységet alkotnak, ami részint vallási, részint történeti okokra vezethető vissza. Mivel a zsidóságban a sírok „örök időkre” szólnak, tilos a sírhelyek újraváltása, a temető felszámolása, a közösségek minden korszakban törekedtek arra, hogy a temetőiket hosszú távon megőrizzék.⁴ Bár a 19–20. században a gyorsan növekvő városok temetői közül sokat felszámoltak,⁵ a vidéki temetők többsége az eredeti helyén maradt fenn. Az elhunytak sírját a hozzátartozók igyekeztek tartós sírjellel megjelölni, ennek köszönhetően a legrégebbi hazai zsidó temetőben máig is megtalálhatók 250–280 éves síremlékek és sírkőegyüttesek. (1. kép) Mivel a holokauszt után sok temetőben csak kis számban, vagy egyáltalán nem került sor újabb temetésekre, így mára a vidéki zsidó temetők nagy része lezártnak tekinthető. Miközben

1. kép. A legrégebbi, újkori magyarországi zsidó síremlékek egyike a tatai zsidó temetőben (1743). Fotó: Balogh István, 2016

⁴ Sulhán Áruh, Jore Déa 362,1, 363,2.

⁵ *A zsidó Budapest. Emlékek, szertartások, történelem.* Szerk. Komoróczy Géza. Budapest, 1995. 86–91., 102.

a keresztény temetők és köztemetők sírjelei folyamatos cserélődésen mentek keresztül, a lezárt zsidó temetők, eltérő állapotban ugyan, de őrzik minden egyes ott eltemetett személy sírhelyét, síremlékeik nem egymás helyére, hanem egymást követően, viszonylag szabályos rendben kerültek felállításra, ezáltal kronologikusan végigkövethető bennük egy-egy közösség teljes története, szellemi, gazdasági, társadalmi fejlődése és változása. Mindez különös jelentőséggel bír annak tükrében, hogy a holokauszt során a zsidó hitközségek iratai megsemmisültek, illetve lapanganak, a zsinagógákat és mindazt, ami megmaradt, élő közösség hiányában eladták, lebontották vagy átépítették, napjainkra tehát egyedül a zsidó temetők maradtak meg az egykori helyi zsidó közösség materiális emlékeiként.

A vizsgált temetők köre

Magyarországon mintegy 1500 zsidó temető található, ebből kutatásaim szerint kb. százat hoztak létre már az 1700-as évek során. Ezek közül 31 temetőben, összesen 457 darab 18. századi sírkövet tudtam azonosítani. A ténylegesen a 18. századra datálható, jelenleg is fennmaradt sírkövek száma a dokumentált mintánál nagyobb lehet. Több helyen is megbecsülhető a további, 1800 előtti sírkövek mennyisége elhelyezkedésük, formai jellemzőik, véseteik alapján, azonban ezek vagy töredékesen maradtak fenn, vagy a dátum teljesen olvashatatlaná vált napjainkra. A vizsgálat a 18. századi emlékanyagra koncentrált, tételes feldolgozás keretében. 1800 után a temetők és a síremlékek száma gyors ütemben kezd növekedni, akkora minta teljességre törekvő vizsgálatára nincs lehetőség, de a 19. században is továbbélő, korszakos jellegzetességek bemutatathatók a dokumentált temetők alapján.

A temetők alapítási ideje, zárójelben a beazonosítható 18. századi sírkövek száma

Alapítási időszak	Település
–1750	Albertirsa (6), Balassagyarmat (43), Bonyhád (27), Budapest/Óbuda (6), Csabrendek (1), Lovasberény (38), Mád (38), Makó (24), Paks (27), Pápa (16), Pilisvörösvár (20), Tata (83), Zalaszentgrót (9), Nagytétény (5)
1750–1775	Abaújszántó (1), Ács (8), Apostag (26), Baja (7), Bodrogkeresztúr (7), Hőgyész (10), Keszthely (18), Miskolc (3), Mór (6), Nagykanizsa (12), Szigetvár (5), Sátoraljaújhely (1), Szécsény (4), Tab (3),
1775–1800	Gyöngyös (1), Mágocs (1), Zalaegerszeg (1)

A korai zsidó temetők elhelyezkedésének vizsgálatából kiderül, hogy többségüket a településről kivezető utak mellett, vagy azok közelében hozták létre, de sokat közülük mára már körbeépítettek a települések terjeszkedése nyomán. Apostag temetője szokatlan kivétel: ritkán fordul elő, hogy a temető és a zsinagóga egymás mellett található, ugyanis ellentétben a keresztény hagyománnyal, a zsinagóga

épülete és környéke sosem szolgált temetkezésre. Apostagon a temető a zsinagógától és a hitközségi udvartól mindössze száz méterre a kis település központjának peremén terül el, ilyen módon a hitközségi intézmények egy térben csoportosulnak. A környezetvizsgálatokból az derül ki, hogy a temetők nagyobb részét még önálló temetőként, gyakran minden más temetőtől távol (Bodrogkeresztúr, Gyöng, Nagykanizsa, Pilisvörösvár), gyakran a település ellentétes oldalán (Ács, Apostag, Csabrendek, Keszthely, Mád, Mágocs, Mór, Szécsény) alakították ki. A 19. századtól kezdődően alapított zsidó temetők többségét már az újonnan kialakított községi temető mellett, vagy annak közelében jelölték ki. A temetők elhelyezkedésének megváltozása is tükrözi a zsidó közösségek társadalmi és jogi státuszának fokozatos átalakulását.⁶

A temetőkben a sírok többsége jellemzően sorokba rendezetten helyezkedik el, egységesen tájolva, többnyire kelet felé. Azonban tüzetesebb vizsgálat során megállapítható, hogy több helyen, egymás közelében álló kövek esetén is nagy, néhány évtizednyi, helyenként fél évszázadnyi eltérés tapasztalható a sorokon és parcellákon belül. Kormos Szilvia teljes körű felmérései során mind Pilisvörösváron, mind Lovasberényben a 18. századi sírkövek több, csak megközelítőleg körvonalazható tömbben való elhelyezkedését állapította meg.⁷ A sírkövek elhelyezkedése alapján a női és férfi elkülönítés a 18. századi kövek esetében kevés helyen tapasztalható, vagy nem egyértelmű. A nagyobb minta alapján néhány helyen látható, hogy kezdetben törekedtek a férfiak és nők külön sorokban való temetésére, de az évszázad második felében nem minden esetben folytatták ezt következetesen. Makó az egyetlen település, amelynek már a régi temetőjében látható a női és férfi sírok teljes elkülönítése. A bizonytalanságot több helyen fokozza, hogy a 19. század második feléig a sírkövek nem rendelkeztek alapozással, így például belső szintkülönbség esetén számolni kell a sírkövek elmozdulásával és azzal, hogy az esetleges temetőrendezés során nem feltétlenül az eredeti helyén állították fel a kidőlt síremlékek mindegyikét.⁸

A temetői őrházak, szertartási épületek jellemzően a hitközségek megerősödését követően épültek fel, ezek között 18. századi eredetűt nem sikerült beazonosítani. A temető területét körülvevő kőfalak csak néhány helyen (Balassagyarmat, Csabrendek, Mór, Pilisvörösvár és Nagytétény) maradtak fenn, megőrizve a temető eredeti határait, egyben maguk is a funerális örökségi egység értékes részét

⁶ Gazda Anikó: *Zsinagógák és zsidó községek Magyarországon. Térképek, rajzok, adatok*. Budapest, 1991. 59–62.

⁷ Kormos 2012. i. m. 39–40., 49–51; Kormos Szilvia: *A pilisvörösvári zsidó temető*. Budapest, 2016. 12.

⁸ Kormos 2012. i. m. 39–40.

képezik. Több helyen a temető fala az utóbbi évtizedekben épült fel (Abaújszántó, Apostag, Bodrogkeresztúr, Gyöng, Hőgyész, Mád, Makó, Paks, Sátoraljaújhely, Zalaegerszeg) – sajnálatosan több helyütt jellegtelen és oda nem illő betonelemekből –, és ezek nem minden esetben követik a korábbi temetőterület határvonalát. Az is előfordult, hogy az új kőfalnak köszönhetően a temető korábban a szomszédos telkek lakói által művelésbe fogott része is visszakerült a temető egészéhez.

A 18. századi sírkövek elemzése

Elhelyezkedés és eredetiség

A dokumentált 18. századi sírkövek többsége a dunántúli megyék temetőiben található, emellett a Duna mentén fekvő Baja és Apostag temetőinek síremlékei ugyancsak közvetlen dunántúli, általában bonyhádi és paksi mintára készültek. A Dunától keletre csak Balassagyarmaton és Szécsényben, valamint az Alföldön, pontszerűen, Albertirsán és Makón található a korai időszakból sírkövek. Külön csoportot képeznek az északkeleti országrészben, nagyrészt az évszázad második felében északkelet felől, lengyel területekről érkezett letelepedők síremlékei.

Az olvasható, azonosítható kövek többsége néhány jelentősebb központban maradt fenn. A teljes emlékanyag 43%-a öt temetőben található. Messze kiemelkedik a tatai temető, ahol az összes dokumentált sírkő 18%-át találjuk meg (83), a balassagyarmati temetőben a 9%-a (43 sírkő), a lovasberényi és a mádi temetőben pedig a 8–8%-a (38–38 sírkő) található.⁹ További hét temetőben láthatjuk a 18. századi síremlékek közel felét, a többi sírkertben jellemzően csak néhány 1800 előtti kő található.

Külön kategóriát képeznek azok a sírkövek, amelyeken a 18. században elhunyt személy sírfelirata szerepel, de maguk a sírjelek másodlagosan állított kövek. Ezek örökségvédelmi szempontból nem azonos értékűek az eredeti síremlékekkel, de egyrészt bizonyítják az adott temetőben a korai temetkezést, másrészt azt a közösségi, illetve családi igényt, hogy a fontos személyek, ősök sírhelye ne tűnjön el nyomtalanul, emlékük ne merüljön feledésbe. Bonyhádon és Sátoraljaújhelyen két rabbi régi, elmállott köve helyére faragtak új síremléket, utóbbi esetben valószínűleg a felirat sem követi az eredetit. Bodrogkeresztúron az elhunyt tudós régi sírkövét is megtartották, mögötte került felállításra az új sírjel, hátoldalán terjedelmes 20. század végi felirattal.¹⁰

⁹ Fontos megjegyezni, hogy a legnagyobb emlékanyagot tartalmazó temetők esetében korábbi összeírások, feldolgozások is segítették a dokumentálást: Balassagyarmat: Majdán Béla: *Ortodox izraelita temető*. Balassagyarmat, 2012; Lovasberény: Kormos 2012. i. m.; Tata: Goldberger 1922. i. m.

¹⁰ Jichak Zeki ha-levi Spitz, bonyhádi rabbi (1768), Weil Sámuel, sátoraljaújhelyi rabbi (1796), valamint a „keresztúri Baál Sém Tovnak” nevezett Hájjim, Jehiél Mikhal fia, bodrogkeresztúri tudós (1781).

Anyag és állapot

A történelmi Magyarországon többnyire homokkő, mészkő, különböző vulkáni és üledékes eredetű kőzetek kitermelése folyt sírkövek céljára.¹¹ A nagy múltú kőfejtő és kőfaragó központok az egyházi és világi építészet centrumai közelében alakultak ki: Esztergom–Visegrád–Buda körzetében, Eger környékén és a Balaton-felvidéken. A kőfaragók termékei közül a sírkövek és az útszéli keresztek jutottak el legtávolabbra. Minden kőfaragónak általában 100 km-es körzetben volt öt-hat települése, ahová ő készített sírköveket.¹² A kutatásaim során dokumentált kövek több, mint fele különböző eredetű homokkő, egyharmada vörös, valamint fehér mészkő, emellett előfordulási helyének környezetében nagyobb arányban, de a teljes mintához képest kisebb számban található vulkanikus eredetűek is.

A legnagyobb területen elterjedt kőtípus a gerecsei mészkőbányákból származó tömött sárgásfehér és vörös mészkő, amelyeket első sorban a tardosi és süttöi kőfaragó központokban munkáltak meg, valamint kisebb darabokra vágva szállították távolabbi vidékekre.¹³ A 18. századból országszerte 100 darab vörös mészkőből készült síremléket dokumentáltam, többségük a korszakban jelentős kőfaragó központban, Tatán és környékén, tehát a származási helyük körzetében található, de eljutottak Veszprém, Fejér, Nógrád, Pest, Somogy, Tolna, Baranya, Bács-Kiskun és Csongrád vármegyékbe is. A vörös mészkőből készült síremlékek a 19. századtól a történelmi Magyarország középső részében a zsidó temetők meghatározó kőanyagává váltak, és megjelentek a nem zsidó temetőkben is. Ugyanakkor kimutatható, hogy míg például egész Veszprém vármegye legrégebbi, keresztény temetőjében lévő vörös mészkőből faragott síremléke 1793-ból, Tótvázsonyból származik,¹⁴ addig az ugyancsak Veszprém vármegyei pápai zsidó temetőben 1788-ból, a kő származási helyéhez közeli Tatán már 1743-tól folyamatosan, a távolabbi Tabon 1771-től, a tiszántúli Makón pedig 1778-tól találunk vörös mészkőből készült sírköveket a zsidó temetőkben. A vörös mészkő síremlékek nagy számát a 18. század korai évtizedeiből származó anyagban az is magyarázza, hogy a tömött mészkő kevésbé sérülékeny, mint a puhább mészkövek és a homokkő. A kis porozitás miatt a fagynak jól ellenállnak, de a 20. század második felétől kezdődően, az ipari szennyezés hatásaként a savas eső sok esetben súlyosan károsította a felületüket.¹⁵ Míg

¹¹ Juhász Antal: Kőfejtés, kőbányászat, kőfaragás. *Magyar Néprajz*. III. Kézművesség. Főszerk. Domonkos Ottó. Szerk. Nagybakay Péter. Budapest, 1991. 622–623.

¹² *Magyar Néprajzi Lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. IV. Budapest, 1987. 452–459.

¹³ Hála József: *A Börzsöny-vidéki kőbányászat és kőhasznosítás a XIX–XX. században*. Budapest, 1987. 97–103., 110.

¹⁴ Lővei Pál: *Temetők. Szempontok a topográfiai leírás rendszeréhez*. Székesfehérvár, 2015. 21.

¹⁵ Horváth Zoltán: *A kő sem örökéletű. Kő és Gipsz. Építőanyag-ipari szakfolyóirat* 2 (1998:2) 12–14.

a vidéki, falusi temetőekben fennmaradt vörös mészkőből készült síremlékek jól olvashatók és motívumkincsük eredeti formájukban maradt fenn, a városi temetőekben mára jelentős mértékű pusztulásnak lehetünk tanúi.

A 18. századi zsidó síremlékek másik, kisebb számban fennmaradt, de jól körülhatárolható csoportja a Keszthelyi-hegység sárgás vagy szürkés homokkővéből készült,¹⁶ amelyet a környék kőfaragó műhelyeiben munkáltak meg, többek között a keszthelyi Zitterbart-műhelyben. A keszthelyi kőfaragó iskola hatókörében készült sírköveket a „keszthelyi típus” elnevezéssel különböztettem meg. Innen származik a legtöbb Zala vármegyei zsidó temető korai köveinek többsége.¹⁷ A Keszthely környéki homokkőből készült sírkövek felirata nagyrészt olvasható, a régebbi kövek állapota sok esetben jobb, mint az utóbbi másfél évszázadban ugyanitt készülték. Ezt a korábbi fejtési rétegek kimerülése és a megnövekedett kereslet miatt a könnyen megmunkálható, kevésbé ellenálló anyagok felhasználása is okozhatta.¹⁸

A Dél-Dunántúl további meghatározó kőfaragó régiója a mecseknádasdi kőfejtők térségében alakult ki.¹⁹ Az innen származó, sárgás árnyalatú homokkővéből készült sírkövek legnagyobb, a temetőképet meghatározó csoportja Bonyhádon található, ennek nyomán a vidékre jellemző kőfaragó iskola területéről származó sírköveket „bonyhádi típusként” jelöltem meg. A mecseknádasdi homokkő elsődlegesen a Tolna vármegyei (bonyhádi, hőgyészi és paksi), valamint a szomszédos megyékben a bajai és tabi zsidó temetőben található meg. Az időjárás viszontagságainak kevésbé ellenálló, puhább homokkővéből készült síremlékek nagy része az utóbbi két évszázadban részben, vagy egészen olvashatatlanná vált. Csak Bonyhádon mintegy kétszáz sírkő található a temető legrégebbi fertályában, amelyeknek mindössze 10%-a olvasható legalább részben.

Az északkeleti országrészben, Mádon és környékén az 1800 előtt készült kövek között nagy számban találunk vulkanikus eredetű tufából készült sírköveket, amelyek többsége máig jól olvasható. Ezek között található a ma ismert, legkorábbi eredeti, 1741-ből származó magyarországi zsidó sírkő is.²⁰

A kevésbé időtálló anyagból készült régi sírkövek sokasága mára nyom nélkül eltűnt, vagy olvashatatlanná vált. Ez a folyamat nagyrészt a második világháború utáni évtizedekben zajlott le. A pusztulás azonban csak töredékeiben érzékeltethető, mert néhány nagyobb hitközségen kívül sehol sem maradtak fenn temetőkönyvek és kataszteri térképek, amelyek révén lehetőség nyílna a holokauszt után

¹⁶ Lővei 2015. i. m. 22.

¹⁷ *Magyarország műemlékjegyzéke. Zala megye.* Összeáll. Nagy Veronika. Budapest, 2006. 73.

¹⁸ Lővei 2015. i. m. 22.

¹⁹ Schraub István: *Sírkövek és kőkeresztek Mecseknádasdon. A nádasi kőfaragók népművészete / Grabsteine und Steinkreuze in Nadasch. Volkskunst der Nadascher Steinmetzen.* Mecseknádasd, 1997. 9–23.

²⁰ Bányai–Csejdy 2025. i. m. 88.

megmaradt emlékanyagnak a mai mintával való összevetésére. Az egyetlen ismert kivétel Löwinger István és Schmelzer Kornél 1955 nyarán készített beszámolója a közép- és dél-dunántúli zsidó közösségekről, amelyben leírták többek között a helyi temető állapotát és a legrégebbi leolvasható síremlékek évszámait.²¹ Ennek alapján kiderül, hogy azon 12 település közül, ahol 1955-ben még több, 18. századi sírkövet olvastak le, hatvan év múltán, négy településen egyetlen, 1800 előtti feliratot sem tudtam beazonosítani. Mára a legrégebbi fertály a vizsgált temetőkben erősen hiányos, vagy üres. Ezt tapasztalhatjuk Tabon, Baján, Makón, Abaújszántón, Gyöngön, Szécsényben, Ácson és Hőgyészen is. Ennek magyarázata részint a régi, kevésbé tartós homokkő és mészkő síremlékek pusztulása, részint pedig a sírkőlopások és a temetőrongálások. Így a vizsgálat leginkább azoknak a kőfajtáknak az időtállóságát tudta igazolni, amelyeknek felirata megőrizte 18. századi eredetét.

Formavilág

A törökök kiűzését megelőző időkből ránk maradt síremlékek kis méretű sztélék, nagyrészt dísztelenek, vízszintes lezárásúak.²² A három irányból – Alsó-Ausztria, Bécs környéke és határ menti magyarországi zsidó közösségek, cseh és morva területek, lengyel területek – érkező 18. századi zsidó bevándorlók által alapított temetőkben megfigyelhető, hogy a korábbiaktól eltérő formavilágot hoztak magukkal, amelynek a kivitelezése aztán a helyi lehetőségekhez, kőanyagokhoz mérten történt.

Az újonnan létrejött zsidó temetők korai síremlékeinek többsége a félköríves vagy hullámíves lezárású álló sírtáblák közé tartozik. Ezek variációiból alakult ki néhány regionálisan jellemző forma. A legelterjedtebb, a betelepülő zsidóság legnagyobb csoportja által meghonosított ún. cseh–morva típus, amelynek előképeit a 17. századi Csehországban és Morvaországban találhatjuk meg.²³ A fennmaradt, cseh–morva hatásokat mutató síremlékek formában és méretben egyaránt változatosak. Az alaptípust a félköríves lezárású, vállakkal rendelkező vagy hullámíves lezárású táblák képezik, ahol a félkörívek csúcsán, a vállakon vagy a volutában záródó hullámívek tetején hangsúlyos barokk gömbdíszek láthatók. (2. kép) Egyes vidékeken, megfelelő szaktudás vagy kőanyag hiányában, mindez csak vonalmintaként jelenik meg a síremlékeken, de kifejeződik a megrendelő igénye a hagyományainak megfelelő forma iránt. A cseh–morva típus elsődlegesen az ország középső részében, a Duna mentén terjedt el, legnagyobb számban Apostagon, Pakson, Makón, Balassagyarmaton és Pilisvörösváron, elszórtan Nagytétényben, Szécsényben, Baján, Hőgyészen, Óbudán és Lovasberényben találjuk meg. A zsámbéki, óbudai

²¹ Toronyi Zsuzsanna: *Zsidó közösségek öröksége*. Budapest, 2010. 93–113.

²² Scheiber Sándor: *Magyarországi zsidó feliratok a III. századtól 1686-ig*. Budapest, 1960. 145–147.

²³ Herman, Jan: *Jewish Cemeteries in Bohemia and Moravia*. Prague, 1983. 9–30.

és régi pesti temetők felszámolása miatt épp a legkorábbi és legnagyobb korai emléksíreket is.²⁴

A topográfiai vizsgálatból több figyelemre méltó információ is kiderül. Egyrészt a cseh–morva kőtípus az északkeleti országrészről, a nagyrészt Galícia felől érkezők által benépesített közösségek temetőiből éppúgy teljes mértékben hiányzik, mint a rohonciak és alsó-ausztriaiak által alapított Vas és Zala vármegyei temetőkből. Emellett nem található meg a tatai, tágabban nézve a gercsei vörös mészkőfaragó centrumok szűkebb hatókörében sem, és előfordulása szórányos a mecseknádasdi eredetű bonyhádi típus belső körzetében is. A vizsgálati eredmények arra utalnak, hogy a cseh–morva kőtípus azokon a vidékeken vált dominánssá, és maradt fenn évtizedeken keresztül, gyakran a

19. század első harmadáig, ahol helyben és a közvetlen környéken nem alakult ki markáns, a zsidóság által bevett helyi sírkőtípus. Ez a forma reprezentálja leginkább a cseh–morva eredetű zsidóság kötődését korábbi hagyományaihoz és származási helyéhez. A 19. században fokozatosan tűnik el, helyét leggyakrabban az ország-szerte elterjedő, klasszicista formavilágú vörös mészkő síremlékek vették át.

Két karakteres sírkőtípust figyelhetünk meg a mai nyugat-délnyugat-dunántúli régió legkorábbi temetőiben, amelyeket a történelmi Magyarország nyugati határvidékének középkori eredetű zsidó községeiből, valamint Bécs környékéről érkező bevándorlók alapítottak meg. A korábbi, amely szűkebb területre, elsősorban Zala és Vas megyére terjedt ki, a keszthelyi típusnak nevezett forma, amely a Keszthely környéki kőbányákra alapozott kőfaragó iskola hatókörében alakult ki. A nagyobb számban Keszthelyen, Nagykanizsán, Zalaszentgróton és Zalaegerszegen megjelenő típusnak szinte minden fennmaradt emléke a félköríves lezárású, vonalkerettel határolt táblák közé tartozik, amelyeknek függőleges oldala az összeillesztésnél kis vízszintes átkötéssel rendelkezik. A keszthelyi típus jellemzője a sírkövek művészi kidolgozottsága (növényi és állatmotívumok,

2. kép. Cseh–morva típusú gömbdíszes síremlék a paksi zsidó temetőben (1783).

Fotó: Balogh István, 2016

²⁴ A zsidó Budapest 1995. i. m. 86–91.

3. kép. Keszthelyi típusú síremlék domborított koszorú dísszel a nagykanizsai zsidó temetőben (1791) Fotó: Balogh István, 2016

4. kép. Nyugat-magyarországi típusú volutás síremlék a zalaszentgróti zsidó temetőben (1802). Fotó: Balogh István, 2016

kartusok) és a magasabb stilisztikai minőség (terjedelmes, idézeteket, akrosztikonokat, rímeket tartalmazó feliratok). (3. kép)

A másik jellegzetes típus, amelynek legkorábbi példáival a 18. század végétől kezdve találkozunk, és elterjedése alapján nyugat-magyarországi típusnak nevezem, egy egyszerű, félköríves záródású sztéléforma, amelyet a félköríven kiülő hangsúlyos profilozott keretezés, barokk voluták, domborított levita korszok és kohanita kezek, valamint egységes sémát követő koronamotívumok díszítenek. A voluták transzformációja jól nyomon követhető a térségben. A bécsi régi zsidó temető dokumentációjából kiderül, hogy már a 17. század első felében megjelentek a barokk síremlékeken a sírfeliratot keretező pilaszterekre támaszkodó íves lezárások részeként. A sírkövek a további másfél évszázad során fokozatosan egyszerűsödtek. A 18–19. században elterjedt, sematikussá vált verziójuk esetében a voluták elvesztették önálló építészeti tagozat jellegüket, a kő kontúrján belül faragták ki őket, egyfajta plasztikus díszként, ornamensként. A vizsgálatok azt mutatják, hogy ez a típus Bécs környékéről észak felé, a cseh–morva hatásokkal keveredve a Duna vonaláig, kelet felé Veszprém és Vas megye határáig, dél-délkelet felé, fokozatos átmenetben, Zala és Somogy megye délnyugati részéig terjedt el. (4. kép) A hét községhez legközelebbi régióban, leegyszerűsített alakban egészen a 20. század

5. kép. Nyugat-magyarországi típusú volutás dupla síremlék a kőszegi zsidó temetőben (1881). Fotó: Horváth Attila, 2021

6. kép. Bonyhádi típusú síremlék a bonyhádi zsidó temetőben (1771). Fotó: Balogh István, 2016

elejéig találkozunk félköríves, volutás sírkövekkel, amely jelezi a közösség erős kötődését a beágyazott formákhoz. A forráshelytől távolodva ez a sírkőtípus inkább csak az első betelepülők generációjának sírjain figyelhető meg. (5. kép)

A bonyhádi típust a Dunántúl délkeleti részében, a mecseknádasdi homokkőre épülő kőfaragás alakította ki. Ennek a típusnak az elsődleges megjelenési helye Bonyhád és Hőgyész, de eljutott a vármegye többi temetőjébe is, és megtalálható Tabon, Szigetváron és Baján is. A kövek többsége két kőformába sorolható be: egy részükre a félköríven kiülő profilozott keretezés, a többire pedig a félkörív és a függőleges oldalak közötti vízszintes és homorú íves szakasszal rendelkező félköríves lezárás a jellemző. A feliratok formailag és tartalmilag egységes mintát követnek, rövidek és egyszerűek. A szöveget vonalkeret szegélyezi, a kövek dísztelenek, egyetlen rendszeresen előforduló változatosság a kezdő- és záróformula nagyobb betűmérettel való kiemelése. (6. kép)

A lengyel területeken, ahonnan az északkeleti országrész korai zsidó községeit megalapítók érkeztek, összetett és sajátos formavilággal, karakteres motívumkincs-csel rendelkező funerális kultúra alakult ki a 16–18. században. Ebből azonban nagyon keveset érzékelhetünk a hazai letelepedés korai időszakában. A származási hely hagyományait követő, áttört jellegű díszítéssel és domborított betűkkel készült

síremlékek a 18. századi táji kőfaragás jellegzetes példái. Mádon és környékén főleg riolittufából készült síremlékeket találunk, amelyek nagy része azonos kőfaragó iskolához köthető. A leggyakoribb jellemző forma hullámíves lezárású fejezettel rendelkezik, többségében egységes sémára épülő, lényegre törő feliratokat tartalmaznak.

A korai emlékanyagon belül jellegzetes, de szűkebb területre kiterjedő formát képvisel a balassagyarmati és környékbeli temetőekben található síremlékek egy csoportja. Az 1770-es évek végétől egyre növekvő számban maradtak fenn azok a vöröses és sárgás színű homokkőből készült, ívelt fejezetű rusztikus hatású sírkövek, amelyeknek feliratai tömörek, a rövidítéseket gyakran stilizált virágmotívum jelzi. Ez a forma mintegy száz éven keresztül jelen volt Balassagyarmaton és környékén.

A 19. században még több helyen megfigyelhetünk további, egyes kőfaragó központokhoz köthető regionális típusokat, azonban ezek a korai emlékanyagban még nem jelennek meg hangsúlyosan.

Motívumkincs

7. kép. Virágos váza ábrázolás a nagykanizsai zsidó temetőben (1796).
Fotó: Balogh István, 2016

A török kori magyarországi sírkövek között mindössze egyetlen síremléken, egy előkelő asszony 1672-ből származó kövén láthatunk néhány dekoratív faragott rozettát.²⁵ A 18. században letelepedő újkori közösségek síremlékein a kezdetektől megjelennek az egyszerűbb díszítések, amelyek száma az évszázad során fokozatosan növekszik. A motívumkincs és a formai megoldások ugyanakkor elmaradnak a prágai, krakkói és lemergi centrumok környezetében tapasztalható fejlettségi szintől. Az évszázad teljes sírkőanyagát

áttekintve kiderül, hogy a fennmaradt kövek mindössze 20%-án látható valamilyen díszítőelem. Régióként a legtöbb motívum a dél-dunántúli (32%), valamint az északkeleti (30%) térségben található. A teljes mintát tekintve ezen a két területen találjuk a legváltozatosabb motívumokat.

A 18. századi hazai zsidó síremlékeken található motívumok legnagyobb része, mintegy kétharmada stilizált növényi és állati motívum, amelyeknek nincs funkcionális jelentősége, ellenben a megrendelő reprezentációs igényére, illetve

²⁵ Scheiber 1960. i. m. 205–209.

a kőfaragó műhely díszítőgyakorlatára utal. A növényi motívumoknak nincs valósi vonatkozásuk. Legkorábban Pápán (1750), Óbudán (1752), Apostagon (1761), Pilisvörösváron (1769) található szerényebb virágmotívum a kő fejrészében. (8. kép) A keszthelyi típusú kövek motívumai közül kiemelkedik a Nagykanizsán látható domborított szalagos babérkoszorú (1791) és az ornamentikailag kidolgozott, magyar népi jellegű virágos váza (1796) (7. kép), valamint a zalaszentgróti közösség vezetőjének szalagos virágfüzérrel díszített síremléke (1896/1897). Az esztétikai célú díszítés látványos mértékben hiányzik a gerecsei vörös mészkő faragás szűkebb hatókörében, az észak-dunántúli települések többségében, köztük Lovasberényben és Pápán, valamint a bonyhádi típus régiójában.

8. kép. Cseh-morva típusú gömb- és virágdíszes, volutás dupla sírkő az apostagi temetőben (1762). Fotó: Balogh István, 2016

A motívumok mellett több esetben maguk a betűk válnak az esztétikum forrásává, díszítőelemmé. A keszthelyi típus jellemzője a kezdő- vagy záróformula szögletes vagy ovális kartusban, domborított betűkkel való kiemelése. Erre korai példát Keszthelyen láthatunk (1771), az évszázad végére pedig általánosan az egész térségben elterjedté vált. Az északkeleti területek zsidóságának származási vidékén, a lengyel területeken a domborított betűk használata alapvető jellemzője a funerális kultúrának, ennek korai példáját láthatjuk Mádon is (1780).²⁶

Az állati motívumok száma elenyésző: a Dél-Dunántúlon, Zalaszentgróton, egy-egy síremléken látható a zsinagógai díszítőművészetben is alkalmazott, heraldikai formában ábrázolt oroszlánpár, valamint egy koronás kígyópár, Keszthelyen pedig egy oroszlánpár.²⁷ Az északkeleti országrészben látható állatábrázolások látványosan eltérnek a dunántúliaktól, aprólékosabb és finomabb kőfaragó munka eredményei. A növényi arabeszkbe ágyazott sas-, oroszlán- és griffmotívumokat tartalmazó összetett ábrázolások lengyel és ukrán területekről érkeztek az északkeleti országrészbe.

²⁶ Khaimovich, Boris: *The Jewish Tombstones of the 16th–18th Centuries from the Eastern Province of the Polish Kingdom: Study of the Iconography and Style Genesis*. Jerusalem, 2005. Cat I. 47. ábra.

²⁷ Tímár Éva – Mattyasovszky Péter: *Itt van elrejtve. Tóraszékreny-takarók*. Budapest, 1997.

9. kép. Lengyel hatásokat mutató növényi arabeszekkel és állati motívumokkal díszített sírlelek Mádon (1772).

MÉM MDK Fotótár, 1992. Ltsz. 148.789N

Boris Khaimovich a 16–18. századi Lengyel Királyság keleti tartományának területén fennmaradt zsidó sírlelkek ikonográfiáját vizsgálta, és megállapította, hogy a 17. század elejétől általánosan elterjedté vált a kezdőformula főszövegtől elválasztott, két oroslánal, sassal vagy griffel keretezett megjelenítése.²⁸ A zsidó sírkövek állatábrázolásai vagy az elhunyt nevére utalnak, vagy jellemét, vallási erényeit szimbolizálják. Ennek elsődleges forrása egy népszerű talmudi traktátus, az *Atyák tanításaiból* (5,23): „*Légy erős mint a párduc, könnyű mint a sas, gyors mint a szarvas és hős mint az oroslán, hogy teljesítsd égi Atyád akaratát.*” Ennek nyomán a sírlelkeken az állatok az istenfélelem és a vallásos elkötelezettség vizuális kifejezőivé váltak.

Ugyanezt láthatjuk Mádon (1772, 1782), ahol jól kivehető egy ágon ülő madár alakja is, amelyet Khaimovich a 18. századi sírlelkek kapcsán emel ki, ezek azonban még csak az előfutárai a 19. században a szomszédos lengyel területekről érkező hatásoknak.²⁹ (9. kép)

A funkcionális díszítések közé sorolhatók a kohanita és levita férfiak sírlelkeiken látható kezek és kancsók. Bár nem következetesen, de a legtöbb levita és kohanita sírkövén megtaláljuk a származásához kötődő szimbólumokat már a legkorábbi évektől kezdődően (1757). Az egyik legkorábbi, 1779-es levita korszó ábrázolás, amely Keszthelyen látható a nyugat-magyarországi típushoz illeszkedik, a legkorábbi tatai ábrázolás azonban kifejezetten helyi forma, lényegében a korabeli fedeles ivókupát idézi. Ettől kezdődően ugyanezt a formát vették a tatai sírkőfaragók a 19. század első felében készülő későbbi helyi levita sírlelkekre is.

A magyarországi zsidó sírkövek szimbólumrendszere és motívumkincse, különösen a vörös mészkő elterjedése nyomán, jelentősen bővült a 19. században,

²⁸ Khaimovich 2005. i. m. 73.

²⁹ Uo. 81.

különösen kiugró mértékben és változatosságban az északkeleti országrészben. A kutatás során kiderült, hogy a korai zsidó temetők funerális emlékanyaga még csupán nyomaiban sejteti azt az Erdélyi Lajos és Wirth Péter albumai nyomán közismerté vált, lengyelországi hatásokat tükröző síremlékművészetet, amely utóbb meghatározta a térség temetőinek arculatát. A sírkövek mérete a 19. század során fokozatosan növekedett, és galíciai hatásra egyre nagyobbra nőtt a síremlékek oromzata is, amelyet egységes mintát mutató, megformálásában mégis nagyon változatos, plasztikus díszítőmotívumok és szimbólumok (állatábrázolások, koronák, gyertyatartók) töltöttek ki. A méretben, díszítésekben ekkor még sokszínű síremlékek helyét a 19. század végére rögzült, sematikus típusok vették át, és lényegében ezeket követték egészen a holokausztig.

Felirat

Scheiber Sándor a *Magyarországi zsidó feliratok a III. századtól 1686-ig* című kötetének előszavában megállapította, hogy a feliratok formulája minden korszakban rokonságot mutat a maga korának meghatározó zsidó szellemi és kulturális központjaival.³⁰ Magyarországon a török kor vége és az újranépesítés időszaka több évtizedes törést okozott a zsidó közösség újraszerveződésében, ezalatt viszont Prágában megmaradt a folytonosság. A prágai zsidó temető síremlékei a 15. század első harmadának végétől lényegében összefüggő mintát alkotnak, az ottani sírfeliratokat vizsgálva látható azoknak a változásoknak a folyamata, amelyek Magyarországon csak évtizedes időtávlatokban egymás mellé helyezhető fragmentumokból rajzolódnak ki. Miközben itthon a török korban a feliratok rövid, tömör és egységes sémát követtek, a 17. századtól Prágában mind a kő, mind a szövegfelület mérete növekedni kezdett, eltűntek a korábbi évszázadok bevett fordulatai.³¹ A különféle változásokat pedig magukkal hozták az újonnan érkező, cseh–morva vidékekről betelepülők és a nyugati határvidék községeinek kirajzó tagjai.

18. századi magyarországi sírfeliratok mindegyike héber nyelvű, néhány arámi nyelvű talmudi idézet betoldásától eltekintve, a jiddis, héber betűs német, német és magyar nyelvű feliratok vagy feliratrészek csak a 19. század első felében jelennek meg.³² A szövegek tartalmára és formájára különböző tényezők hatottak: egyes vidékeken az elérhető kő nehezebben formálható anyaga szűkszávúságra szorította a megrendelőt, de a szövegek irodalmi megformáltsága függött attól is, hogy volt-e hagyománya helyben a sémáktól való eltérésnek, a nagyobb terjedelmű,

³⁰ Scheiber 1960. i. m. 8–9. – Vö. Wilke, Carsten L.: *Medieval Hebrew Inscriptions: Towards a European Database. Jewish Studies at the CEU 7 (2009–2011)* 2013. 165–170.

³¹ Muneles, Otto – Vilímková, Milada: *Starý židovský hřbitov v Praze*. Praha, 1955.

³² A kevés, teljes dokumentációval rendelkező temető közül példa erre Lovasberény, ahol az első héber–német kétnyelvű sírkő 1828-ból származik. Kormos 2012. i. m. 102.

szövegeknek, illetve, hogy volt-e helyben olyan műveltséggel rendelkező személy, aki ezeket a nyelvi-stilisztikai értelemben díszesebb feliratokat megszővegezhette. A vizsgált temetők kétharmadában nagyrészt rövid, sematikus sírfeliratok olvashatók, egyharmadukban – köztük a keszthelyi típusú sírköveken, Pápán, Tatán, az Óbudáról származó sírköveken, valamint Balassagyarmaton is – jelentősebb arányban találunk terjedelmes, magas színvonalú, idézetekben bővelkedő, akrosztikonokkal és rímekkel díszített feliratokat.

A korszak sematikus sírfeliratai a kezdő és záróformulák által keretbe foglalt átlagosan hat sorban és alig 15 szóban tartalmazzák a következő információkat: rövid méltatás, elhunyt neve, az apa neve és az elhalálozás dátuma. A későbbi, 19. századi sírkövekhez képest több feltűnő különbséget is tapasztalhatunk: az anya neve csak néhány síremléken található meg. A teljes minta vizsgálata alapján kijelenthető, hogy a 18. században ez az információ még nem volt a sírfeliratok szerves része. Ez magyarázatot kínál arra a 19. században általánossá váló gyakorlatra, hogy miért szerepel az anya nevét tartalmazó mondat jellemzően a főszövegtől szerkezetileg elkülönülve. Emellett a – szövegből kikövetkeztethetően férjezett – nők esetében is nagyon kevés alkalommal szerepel a férj neve.

A terjedelmesebb feliratokban több, a Héber Bibliából vagy a későbbi zsidó irodalomból, ünnepi költeményekből származó idézettel is árnyalta a szöveget az írója. Az elhunytak életútjára vonatkozó konkrét információk még a hosszabb feliratok esetében is korlátozottak, csak kisebb hányaduk tartalmaz néhány személyes vonatkozású részletet. Ezek jellemzően a vallástudományi jártasságot, a fiatal korban, vagy az agg korban történt halálozást emelik ki, emellett egy-egy feliratban olvashatunk az özvegyiségben végzett áldozatos gyermeknevelésről, a gyermekek vallásos életre való tanításáról, valamint néhány ritka esetben tragikus halálesetekről is. A jeles rabbik és vallástudósok sírfelirata a környezetük síremlékeihez képest mindenhol terjedelmesebb és irodalmilag igényesen megformált, gyakran egyediségre törekvő. Erre példa az alábbi bonyhádi felirat:

אתם הדור ראו ותמהו

[על האי]

שופרא דעפרא בלעהו

בישיבה עליונה נח. דהו

ויצא יצחק בשבת קודש

ט' אב תקכ"ח לפ"ק ה'

מוריניו ורבינו זכותו יגן עלינו

הרב מ' יצחק זעקל שפיץ ז"ל

*Nemzedék ti, lássátok*³³

*e szépség veszendőbe ment,*³⁴

a felső (égi) jesívában pihen

eltávozott Jichák szent szombaton

a kis időszámítás szerint 528. év 9-én

tanítónk és rabbink az ő érdeme megvéd minket

az úr Jichák Zekl Spitz rabbi legyen áldott az emléke.

(Bonyhád, 1768)

³³ Jer 2,31

³⁴ Tb. Berakhot 5b.

Carsten L. Wilke szerint a rövidebb, néhány soros rímes sírversek és akrosztikonok a középkor végétől váltak gyakoribbá az askenázi zsidó kultúrkörben.³⁵ Bányai Viktória úgy véli, hogy eredetük arra a hagyományra vezethető vissza, amely szerint súlyos betegek gyógyulása érdekében, közös zsoltármondások során, a 119. zsoltár soraiból kirakták a beteg nevét.³⁶ Magyarországon, ha kis számban is, de már a 18. században megjelentek az idézetek mellett különböző nyelvi-stilisztikai díszítő, kompozíciószervező elemek is. Hat településen 12 olyan síremléket tudtam dokumentálni, amelyeken akrosztikon, telesztikon és/vagy rímek szerepelnek. Ezek közül hét a keszthelyi típusú kövekhez tartozik, a továbbiak elszórta maradtak fenn az ország középső részében. (10. kép)

A 18. századi síremlékek irodalmi és művészettörténeti forrásjellegükön túl történeti forrásként is kezelhetők. A kövek 10%-án a név mellett vagy a sírfelirat záró részében találunk származási helyre vonatkozó információkat is, amely egyrészt az újkori bevándorlás történetéhez, másrészt genealógiai kutatásokhoz nyújthat értékes adatokat. A származási hely jelölése az egész évszázad során jellemző, mégis számuk láthatóan csökken a 19. század felé közeledve. A településnevek a síremlékeken egyrészt tükrözték a közösség elsőgenerációs tagjainak kötődését a származási helyükhöz, másrészt ragadványnévként a beazonosítást segítették az öröklődő családneveket megelőző korszakban. Emellett a sírkövek 3%-án szerepel a halálozási helynek a zsidó közösség által használt neve is, gyarapítva ezáltal a korabeli hazai héber település elnevezések táráát.

A nyugati-délnyugati országrészben találkozunk leggyakrabban a dátumnak a főszövegtől különállóan, az ívmezőben való elhelyezésével. Bár a fejrészben

10. kép. Keszthelyi típusú síremlék a zalaszentgróti zsidó temetőben, a kiemelt akrosztikonban és telesztikonban az elhunyt és az apa neve olvasható (1773).
Fotó: Balogh István, 2016

³⁵ Wilke 2013. i. m. 162–163.

³⁶ Bányai Viktória: „Derék asszonyok és jámbor férfiak” – sírfeliratok filológus szemmel. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 13 (2011:4) 30.

való dátummegjelölés a cseh és morvaországi sírkölkultúrának is sajátja,³⁷ érdekes módon ez a cseh–morva területekről érkezők által benépesített közösségekben ritkábban fordult elő, majd fokozatosan el is tűnt. A keszthelyi típus hatókörében (Nagykanizsa, Keszthely, Zalaszentgrót) azonban a 18. században lényegében kötelező érvényű formává vált, és a 19. századtól kezdve megalakuló új dunántúli temetők síremlékein is megjelent és tovább élt.

A 'ת'נצ'ב'ה' záróformula (feloldása: ³⁸תהא נשמתו צרורה בצרור החיים, jelentése: Legyen a lelke belekötve az örök élet kötelékébe), amely a 18. századra a közép-európai térségben általánosan bevetté vált,³⁹ a legtöbb síremlék alján megtalálható. Emellett Tatán, egy 1768-as kövön találkozhatunk a középkori eredetű „ámen szela” (סלה אמן) fordulattal is, amelynek jelentése: Mindörökké Ámen. Ezt a záróformulát már a legkorábbi magyarországi síremlékeken is megtaláljuk,⁴⁰ de Scheiber németországi példákkal igazolja, hogy a középkort túlélve még 18. századi síremlékeken is megjelent. Magyarországon egyelőre egyedül ezen a tatai síremléken sikerült dokumentálni a török kor utáni időkből..

Névanyag

A 18. századi zsidó sírfeliratok névanyagában a személynevek mellett megtalálhatók a kohánitákat és levitákat jelző rövidítések, származási helyeket jelző elnevezések és ragadványnevek, majd az évszázad utolsó harmadában feltűnnek az öröklődő családnevek is, amelyeknek száma a törvényi beavatkozás nyomán enyhén emelkedik.

A személynevek sokféleségét mutatja, hogy átlagosan 2,1 személyre jut egy név. A nemeket külön vizsgálva (férfiak: 2,3, nők: 1,9) a nők esetében még nagyobb a nevek változatossága.⁴¹ Az összes név 58%-a héber és héber eredetű, 28%-a német, 8%-a héber–német dupla, 2%-a szláv, 1%-a újlatin, 0,5-0,5%-a dupla német és judeo-görög név. A nemenként az arányok jelentősen megváltoznak: héber és héber eredetű nevek: a férfiaknál 70%, a nőknél 47%, német eredetű nevek a férfiaknál 14%, a nőknél 41%. Míg a férfiak közül senki nem viselt sem szláv, sem

³⁷ Muneles–Vilímková 1955. i. m. 272–378. Prágában a 17. század elejétől jelenik meg a szokás.

³⁸ 1Sám 25,29 alapján.

³⁹ Muneles–Vilímková 1955. i. m. 101–110. és Scheiber 1960. i. m. 87. Magyarországon először 1350-ből ismert, még teljes alakjában, Prágában 1389-től már rendszeresen rövidítésként szerepel.

⁴⁰ Scheiber 1960. i. m. 85–86. A szomszédos Morva területek és a prágai régi temető corpusait vizsgálva láthatjuk, hogy 1350-től kezdve általánosan, és a magyarországihoz hasonló sokféle egész vagy rövidített alakban megtalálható az Ámen Szela. Gold, Hugo: *Die Juden und Judengemeinden Boehmens in Vergangenheit und Gegenwart*. Brünn, 1929. 23–29. és Muneles–Vilímková 1955. i. m. 101–110.

⁴¹ Scheiberné Bernáth Lívia: *A magyarországi zsidóság személy- és családnevei II. József névadó rendeletéig*. Budapest, 1981. 44. Scheiberné Bernáth Lívia hasonló következtetésre jut a Magyar-Zsidó Oklevéltár dokumentumainak II. József névadó rendeletéig terjedő részének átvizsgálásakor. Az ő számításai szerint 3,7 személyre jut egy név.

újlatin neveket, addig ennek aránya a nők esetében 5%, illetve 2%. Bányai Viktória felhívja a figyelmet arra, hogy a női nevek kínálata sokkal nyitottabb az újításra és az idegen elemek befogadására. Emellett a női nevek közül sokkal több rendelkezik variációkkal, ezek a névváltozatok többnyire a tanakhi, vagy német eredetű nevek becéző alakjai, amelyek a közösségi életben elérték a hivatalosságnak azt a fokozatát, hogy a sírkövekre is felkerülhettek.⁴²

A családnevek bevezetését megelőzően azokon a vidékeken, ahol nagyobb zsidó közösségek alakultak ki, esetenként szükségessé vált a megkülönböztető nevek használata. Ennek nyomán jelentek meg a ragadványnevek, amelyek később a síremlékeken is helyet kaptak, de legtöbb esetben ezeket külön jelölték (például Mór, 1778: יהודה המכונה ליב, azaz Juda, akit Leibnek is neveztek). A vizsgált minta alapján elmondható, hogy a második vagy ragadványnév többnyire a héber név német fordítása.⁴³A topográfiai vizsgálatból kiderült, hogy a ragadványnevek a Dunántúl nyugati és északnyugati részének korai nagyobb zsidó községeinek sírfeliratain, Pápán, Móron, Tatán, Lovasberényben és Keszthelyen dokumentálhatók.

A Dunántúlon néhány helyen megjelentek a származási hely alapján felvett megkülönböztető nevek, majd, miután II. József 1787-ben kiadott rendeletben előírta a német családnevek felvételét,⁴⁴ fokozatosan emelkedett a síremlékeken a családnevek száma is. Ezek többsége ugyancsak a dunántúli és Budapest-környéki síremlékeken olvasható, és minden bizonnyal már öröklődő nevek voltak. Északkelet-Magyarországon sem családnevek, sem ragadványnevek nem kerültek feltüntetésre a 18. században. Az a tény, hogy 1800-ig a teljes minta mindössze 5%-án található családnév, vagy nagy valószínűséggel öröklődő név, arra utal, hogy a temetői névhasználat belső normarendszere a 18. század végéig csak korlátozott mértékben integrálta a rendelet által előírt örökletes családnévhasználatot.

A nevek sajátos csoportját képezik a zsidóságban hagyományosan öröklődő, a bibliai papi réteg leszármazottainak, a kohaniták és leviták sírkövén szereplő formulák, amelyek lényegében rangnevek. A 18. században a kohaniták sírkövén – jellemzően az apa személyneve után – כהן צדק, azaz כהן צדק (szent pap), a levitákén סגל, azaz סגן לכהונה (a pap segítője) rövidítésekkel találkozunk.⁴⁵ Feltűnő, hogy a később szokásosan elterjedt ha-Levi alak az évszázadban még mindössze egy, a ha-Kohen pedig két kövön olvasható. Ennek alapján elmondható, hogy a kohaniták és leviták rangjelöléseinek teljes kiírása csak a 19. században válik általánossá.

⁴² Bányai 2011. i. m. 28–29.

⁴³ Ugyanezt állapította meg Scheiberné 1981. i. m. 42.

⁴⁴ Bergl József: *A magyarországi zsidók története*. Kaposvár, 1879. 72–74.

⁴⁵ Scheiberné 1981. i. m. 31–33.

Összegzés

A 18. században alapított magyarországi zsidó temetők emlékanyaga egy formálódó korszak lenyomata, amelyben a bevándorló közösségek eredete még jól felismerhető. A cseh–morva, alsó-ausztriai és lengyel területekről érkezők által meghonosított sírformák regionálisan kirajzolják a migráció irányait, ugyanakkor a helyi kőanyaghoz és kőfaragó műhelyekhez igazodva fokozatosan egyszerűsödnek és sematikusá válnak. Ez az időszak a hagyományos sírkőkészítés kora, az ipari tömeggyártást megelőző periódus, amikor a temetők arculatát még markánsan meghatározzák a regionális típusok. A feliratanyag tanúsága szerint a 18. századi sírkövek szövegei többnyire rövidek, héber nyelvűek és bevett formákra épülnek, amelyekben a hagyományos névhasználat dominál, az öröklődő családnevek csak szórványosan jelennek meg. A vizsgálat rámutat arra is, hogy több, ma természetesnek tekintett elem – így az anya nevének rendszeres feltüntetése vagy a kohanita és levita rangjelölések teljes formáinak általános használata – csak a 19. század folyamán válik bevett gyakorlattá. A 18. századi emlékanyag így komplex forrásként kezelhető: művészettörténeti és epigráfiai jelentőségén túl a közösségi identitás alakulásának dokumentuma is. A temetők formai és textuális karaktere a migrációs eredet, a regionális környezet és a hagyományos normák kölcsönhatásában formálódott.

„HOL VAN SALAMON ŐSI TEMPLOMA, A RÉGI ZSINAGÓGÁK ÉS DÁVID TORNyai?”¹

Adalékok a magyar zsidó épített örökség kutatásának 20. századi történetéhez. I. 1945-ig

Csejdy Júlia

A téma szerteágazó és a 20. század első felére vonatkozóan nagyrészt feltáratlan jellegére tekintettel, jelen tanulmányban nem vállalkozhattam többre, minthogy felvázoljak egy történelmi szálát, illetve néhány tovább kutatandó résztémát, amelyek a zsidó épített örökség különböző aspektusaihoz kapcsolódnak. A megértést segítő érinteni kellett a társadalom- és eszmetörténelmi háttérrel is, mivel ezek a témák – a zsidó művészet/építészet sajátosságának kérdése, a magyar zsidó emléktárhelye a nemzeti kultúrában, a műemlékvédelemben, a zsidó értelmiség és a zsidó szervezetek, intézmények viszonyulása az épített örökséghez – a század első felében, majd az erősödő antiszemitizmus és a vészidőszak idején eltérő megközelítésben és intenzitással jelentkeztek. Az elsődleges források a művészeti, építészeti és társadalomtudományi folyóiratok, illetve a kevés számú építészettörténelmi publikáció voltak, kiegészítve levéltári forrásokkal, például Zádor Anna hagyatékából, illetve a MOB iratanyagából.

Bár eredetileg a kutatástörténelmet egészen 1989-ig szerettem volna feldolgozni, terjedelmi korlátok miatt ebben az első részben csak a II. világháborúig terjedő időszakot vettem közelebbről szemügyre. A 20. század második felének történéseit angolul már röviden összefoglaltam, és már az eddigi kutatások is meggyőztek arról, hogy annak, hogy miként emlékeznek egy országban a holokausztra – a nemzeti történelem részeként vagy attól elkülönítve –, alapvető következményei vannak a zsidó épített örökség megőrzésére nézve. A lerombolt, felismerhetetlenségig átépített és pusztuló zsidó közösségi épületek, valamint az anyagi és szellemi örökség eltűnése elsősorban a többségi társadalom hozzáállását tükrözte, amely hosszú ideig nem tekintette ezeket a közös örökség részének, eltekintve néhány értelmiségi és műemlékvédelmi szakember erőfeszítéseitől.² A későbbiekben tervezem egy

¹ Babits Mihály: Karcok a Szentföldről. *Magyar Művészet* 3 (1927) 571.

² Julia Csejdy: Approaches of the Scientific Community and Decision Makers Towards Jewish Built Heritage between 1945 and 1989 in Hungary. A Case Study of Two Orthodox Synagogues in Mád and Tállya. *Jewish or Common Heritage? Appropriation of Synagogues in East-Central Europe since 1945*. Ed. by Christhardt Henschel, Ruth Leiserowitz, Kamila Lenartowicz et al. Osnabrück, 2024. 143–162.

részletesebb, a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltárban újabban előkerült, felbecsülhetetlen forrásértékű iratanyagon is alapuló tanulmány megírását.³

A 20. század első évtizedei. Zsidó művészek és értelmiségiek az emancipáció bővületében

A zsidó tárgyi kultúra tanulmányozása és a múzeumok létrehozása, a vallási megújulást és az akkulturációt szorgalmazó, a zsidók vallási és politikai egyenjogúságának elnyeréséért küzdő reformzsidóság köreiből indult el a 19. század második felében, a Wissenschaft des Judentums egy viszonylag késői megnyilvánulásként. Munkácsi Ernő szavait idézzük, aki a Magyar Zsidó Múzeum igazgatója volt 1934 és 1942 között: „A zsidó művészettörténet a zsidó kultúra egyik legifjabb hajtása. Kezdetre a XIX. század második felébe nyúlik vissza. A zsidóság kiszabadult a gettó síkatoráiból, így elérkezett az idő, hogy a kultusz minden vonatkozásában keresse az esztétikusát, a szépet. A gondolkozó, kutató agy önkéntelenül is a múlt felé fordult, felvetve a kérdést, vajjon voltak-e a zsidóság történetében művészi megérzések és alkotások?”⁴ Kezdetben történeti és filológiai kutatások (pl. zsidó sírkövek feliratai), illetve a középkori héber kéziratok miniatúra festészetének tanulmányozása volt a középpontban. A német publikációkkal, pl. az 1855-ben megjelent *Inschriften des Alten Jüdische Friedhofs in Wien* megjelenésével egy időben Magyarországon Löw Lipót több cikkében foglalkozott a temetőkkel és a síremlékek felirataival. Később ennek nyomán indult meg az ókori és középkori sírkövek felkutatása, az újkori emlékművek ekkor még nem volt a figyelem homlokterében. Ezt jelzi az is, hogy az újkori Pest legrégebbi zsidó temetőjének 1794–1810 közötti sírköveire vagy a még régebbi budai és óbudai sírjelekre nem terjedt ki a tudós rabbi és a neológ értelmiség érdeklődése a temetők felszámolásakor.⁵ A 19. század végén, a 20. század elején a zsidó síremlékek feliratainak elemzése mellett már azok művészi megformálása is foglalkoztatta a kutatókat. Az első kiadvány, amely már címében is összekapcsolta a zsidó síremlékek fogalmát a művészettel dr. Arthur Levy *Jüdische Grabmalkunst in Osteuropa* című, 1923-ban megjelent

³ 2025-ben került elő a Mazsihisz jogelődjeinek iratanyaga, levelezése, amely 690 település hitközségi épületeinek eladására, bontására etc. vonatkozik 1947 és a 2000-es évek között. Az anyagot a levéltár munkatársai 92 dobozba rendezték és folyamatban van a feldolgozás. Köszönöm Lózszy Tamásnak, Király Mátyásnak és Som Balázsnak, hogy betekintheztem az iratanyagba.

⁴ Munkácsi Ernő: A zsidó művészettörténet új eredményei. *Libanon* 2 (1937:4) 117.

⁵ Balogh István – Bányai Viktória: A magyarországi zsidó temetők kutatása és védelme. *Regio* 28 (2020:3) 25–26; Bányai Viktória – Balogh István – Csáki Tamás: A régi pesti zsidó temető története és síremlékei. **הדד דא דיסערם אהללה נא איש חסד** *Hadd discsérem a kegyes férfit!* Szerk. Koltai Kornélia – Zsengellér József. Budapest, 2022. 212.

összefoglalása volt, de az újkori zsidó síremlékek művészettörténeti vizsgálatának alapját Bernhard Wachstein művei teremtették meg.⁶

A zsinagógaépítészet sajátosságai kutatásának és a publikációknak is lendületet adtak az I. világháború után a palesztinai ásatások, később, az 1930-as években a Dura Europosban megtalált figurális freskók. Meg kell jegyezni, hogy a legkorábbi monografikus kötet zsinagógákról, ezen belül is a fazsinagógákról Lengyelországban jelent meg a 19–20. század fordulóján.⁷ Alfred Grotte nagy tipológiai összefoglalása a német, cseh és lengyel zsinagógákról csak 1915-ben látott napvilágot.⁸ Fontos részterületi és összefoglaló munkákat publikált többek között Heinrich Frauberger és Rachel Wischnitzer, 1929-ben pedig megjelent Richard Krautheimernek a középkori zsinagógákat feldolgozó kötete.⁹ Ugyanabban az évben vehette kézbe az érdeklődő nagyközönség az egyik legkorábbi kézikönyvet a zsidó művészetről, amely az ókor emlékeitől egészen a kortárs zsidó építészek (pl. Mendelsohn) és képzőművészek (pl. Pissarro, Chagall) munkásságáig tárgyalja a témát.¹⁰

Magyarországon a 19. század végén és a 20. század elején a zsidóság építészeti örökségével kapcsolatban még nem folyt szisztematikus kutatómunka, a tudósok, gyűjtők figyelmének középpontjában ekkor elsősorban a judaikák, az értékes szertartási tárgyak és egyéb, a zsidó valláshoz, kultúrához kapcsolódó tárgyak álltak. Csak röviden lehet kitérni az ortodox, illetve ultraortodox rabbik és közösségek zsinagógákhoz és berendezésükhöz való viszonyulására. Az építészeti nyelvel kapcsolatban nem tartalmaz útmutatást sem a Tanakh (Héber Biblia), sem a rabbinikus hagyomány, esztétikai kérdések így nem fogalmazódtak meg. Mint ahogy a megelőző korszakokban, továbbra is a vallási törvényeknek való megfelelés, a világi tudományok és a zsinagógai újítások elutasítása volt a fő kérdés. Az ortodox rabbik döntvényeikben rendre olyan kérdéseket válaszoltak meg, mint hogy szabad-e nem zsidótól adományt elfogadni zsinagóga építésére, szabad-e a zsinagóga falát megbontani egy persely beépítéséhez, szabad-e a női karzatot meghosszabbítani (anélkül, hogy az imaterem teréből elvonnék), vagy el lehet-e bontani a női rész külső feljáróját mikve építése miatt. A rabbik véleménye egy konkrét helyzetre adott

⁶ A síremlékek kutatásának története nem tárgya a tanulmánynak, a téma összefoglalását ld. Csáki Tamás: Történeti forrásból műalkotás. „Lelked legyen bekötve az élet kötésébe. Megéledő sírfeliratok a tatai zsidó temetőben. Szerk. Bányai Viktória – Dávidházi Péter. Kuny Domokos Múzeum, Tata, 2024. 45–82.

⁷ A Mathias Bersohn által 1895 és 1903 között megjelentetett három füzetet 1985-ben egy kötetben, reprintben adták ki: Uő: *Kilka słów o dawniejszych bożnicach drewnianych w Polsce*. Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe. Warszawa, 1985.

⁸ Alfred Grotte: *Deutsche, böhmische und polnische Synagogentypen vom XI. bis Anfang des XIX. Jahrhunderts*. Berlin, 1915.

⁹ Richard Krautheimer: *Mittelalterliche Synagogen*. Berlin, 1929.

¹⁰ Ernst Sohn-Wiener: *Die jüdische Kunst: ihre Geschichte von den Anfängen bis zu Gegenwart*. Berlin, 1929.

1. kép. A Múlt és Jövő című folyóirat borítója, 1935. január

Múlt és Jövő, a *Libanon*, az *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve*, valamint az *Egyenlőség* és a *Zsidó Híradó* című folyóiratokban, hetilapokban publikálták. (1. kép) Ezeket jelen tanulmány keretében nem lehetett teljességgel áttekinteni, csak néhány jelentősebb szerző programadónak tekinthető írására, illetve fontosabb emlék említésére térek ki. A *Magyar Zsidó Szemle* szerkesztője, Blau Lajos közölt írást a debreceni zsinagógáról, pontosabban arról a vitáról, amely a közösségen belül 1865-ben kialakult az almemor (bima) közepén, illetve a tóraszekrény előtt történő elhelyezéséről, és a különböző rabbik által adott, egyáltalán nem egybehangzó halachikus válaszokról.¹² Fontos írás volt abból a szempontból, hogy ez a kérdés gyakran előkerült, mivel a bima elhelyezése az egyik leglényegesebb vitatéma volt az ortodox és reform zsidóság között. Blau megfogalmazásában:

válasz volt, ezért az építési gyakorlatra vonatkozóan nem általánosítható.¹¹

A *Magyar Zsidó Szemle*, a neológ zsidóság tudományos folyóiratának célja az első számban, 1884-ben publikált nyilatkozat szerint a zsidó tudomány közérthető módon történő művelése és terjesztése volt, amelynek nyomán egyszerre erősödhet a zsidó identitás és csökkenhet az előítélet a más vallások között. A *Szemle* lapszámaiban, és a (zsidó) művészeti, társadalomtudományi, közéleti folyóiratokban, az építészeti szakajtóban is megjelentek általánosabb érvényű értekezések a zsidó művészet, építőművészet mibenlétéről, történetéről, illetve rövidebb írások, fényképek, történeti vagy újonnan épült zsinagógákról, továbbá recenziók tematikus kiadványokról. Az írásokat többek között a *Magyar Művészet*, a

¹¹ A fenti kérdésekre adott válaszok megtalálhatók a beregszászi és a mádi rabbi responsumaiában: Aryeh Leib Schwartz (1824–1883): *Khol Arjeh*, OH 14; Mordechai Winkler (1844–1932): *Levusé Mordechai*, OH (Tanja) 25, OH 25, OH 116. Az adatokért Bányai Viktóriának tartozom köszönettel.

¹² Blau Lajos: A debreceni zsinagóga építésének történetéhez. *Magyar Zsidó Szemle* 11 (1894:1) 22–26.

„Ez a kérdés számos közösséget robbantott szét és épp ezért nem érdektelen ilyen »Almemor-harcz« hű ismertetése.”

A lipótvárosi zsinagóga két eredménytelen pályázata kapcsán 1899-ben a zsinagógaépítés stíluskérdéseiről (történeti stílusok versus modern stílus), a hosszahajós vagy centrális elrendezés és a kupolaépítés problematikájáról a kor jeles építésszei, művészettörténészei (pl. Komor Marcell, Hevesi Lajos, Meller Simon) értekeztek. Komor Marcell külföldi szaktekintélyre, az általa a modern zsinagógaépítészet atyjának nevezett Edwin Opplerre¹³ hivatkozva letette a garast a centrális alaprajz mellett, és szembeszállt a mór stílus propagálóival, mivel a történeti példák is arról győzték meg, hogy a zsinagógák stílusa mindenkor megegyezett az uralkodó korstílussal. Ugyanakkor összekapcsolta a modernséget a nemzeti szellemmel.¹⁴ A zsidó művész/művészet mint közvetítő elem már korán megjelent a publicisztikákban, így Goldschmied Lipót írásaiban, aki egyúttal nem mulasztotta el prófétaí hevülettel ostromozni a zsidóságot az esztétikai érzés hiányáért. Megfogalmazta azt a toposzá vált társadalomtudományi tény, hogy a zsidók megjelenése a magyar szellemi életben egybeesett a magyar modernizáció megindulásával. A már emancipálódott, az akkulturációban előrehaladott, a magára mint a nemzet egyenjogú tagjára tekintő zsidóság nézetei artikulálódnak itt: „A magyar művészet nem sokkal öregebb, mint a magyar zsidóság részvétele a nagy nemzeti munkában. És úgy, mint a hazai zsidóság egyáltalában, úgy a hazai zsidó művészek sem állnak elszigetelten a nemzeti tevékenységek közepette. Tevékenységükkel dicsőséget szereznek a hazának, felekezetüknek pedig becsületére válnak.”¹⁵

A *Múlt és Jövő* 1912. évi számaiban jelent meg Wolf Sándor¹⁶ figyelemre méltó és úttörőnek tekinthető tanulmánya a kismartoni gettó művészetéről, gyönyörű fotókkal illusztrálva, illetve Fürst Aladár írása a kismartoni gettóról. (2. kép) Wolf Sándor szenvedélyes gyűjtő volt, a római emlékektől kezdve, a középkoron át a 19. századig, tárgytypustól függetlenül gyűjtötte a kvalitásos régészeti, művészeti, néprajzi

¹³ Edwin Oppler (1831–1880), zsidó származású német építész, neogótikus és neoromán stílusban alkotott. Fő művei a hannoveri (1862–1870) és az 1872-re felépült wrocławai zsinagógák. Mindkettőt felgyújtották és lerombolták 1938-ban, a Kristallnacht pogromok idején.

¹⁴ Gábor Eszter: A lipótvárosi zsinagóga tervpályázata. *Budapesti Negyed* 5 (1997:4), 6 (1998:1) különösen: 32–34.

¹⁵ Goldschmied Lipót: Magyar-zsidó művészek. *Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve*. Budapest, 1895. 338; Uő: Zsidó stílus. *Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve*. Budapest, 1901. 92–106.

¹⁶ Wolf Sándor műgyűjtő, aki baráti kapcsolatban állt Zádor Annával, magánmúzeumot tartott fenn Kismartonban, ahol évekig Csatkai Endre volt a katalógust író muzeológus. Wolf Sándor kivándorolt. Csatkai írt a múzeum gyűjteményéről, amelyben római szarkofágok, gótikus szobrok és németalföldi festmények is megtalálhatók voltak. Csatkai Endre: A kismartoni Wolf-Múzeum. *Magyar Művészet* 4 (1928) 132–137; Zádor Anna: A kismartoni (Eisenstadt) egykori Wolf-gyűjtemény. *Új Művészet* 2 (1991:10) 29–31.

2. kép. Melléklet Wolf Sándor:

A kismartoni gettó művészete című cikkéhez.

Múlt és Jövő 1912. 6/7. sz.

emlékeket. Írása elején a németországi *Gesellschaft zur Erforschung jüdischer Kunstdenkmäler*¹⁷ által elért bámulatos eredményekre hivatkozva felszólította a magyar zsidókat, hogy járuljanak hozzá a magyarországi zsidó műkincsek felkutatásához, ismertetéséhez és megóvásához. Wolf cikkében az őt leginkább érdeklő szertartási tárgyakkal foglalkozott (tóradsztárgyak, szédertál, kancsók, textilek stb.), de írt a lakóházakról, a zsidó közösség épületeiről és a temetőről is. Fürst Aladár pedig részletes és érzékletes leírását adta a gettónak és benne az 1832-ben felépült zsinagógának, berendezésének, a „Kleine Schul”-nak és a kis templomnak is.¹⁸ 1909-ben a *Magyar Zsidó Szemle*ben jelent meg Vadász Ede újságíró tollából egy jól adatolt, forrásokra hivatkozó írás a Dohány utcai zsinagóga építéséről.

A bevezetőben szó esik a pesti zsidóság imaházairól, zsinagógáiról, amelyeket a 18. század végén, a 19. század első felében használtak.¹⁹ A hitközségi iratanyagok nagy részének pusztulása, lappangása miatt fontos forrásoknak tekinthetők a zsinagóga avatásokról különféle folyóiratokban megjelenő hosszabb beszámolók is, amelyek esetenként felsorolják még a közreműködő mesterembereket is.²⁰

Az *Egyenlőség* című hetilapban számtalan, hosszabb-rövidebb lélegzetű tudósítás foglalkozott hazai és külföldi zsinagógákkal (a náci hatalomátvétel és a világháború kitörése után azok lerombolásával is), építészekkel, többek között Edmund

¹⁷ A Gesellschaft zur Erforschung Jüdischer Kunstdenkmäler (a Zsidó Műemlékek Kutatásának Társaságát) Heinrich Freuberger (1845–1920) alapította 1897-ben mint a Frankfurti Zsidó Múzeum elődjét. Freuberger egyike volt az első képzett művészettörténészeknek, aki a zsidó művészet iránt érdeklődött.

¹⁸ Wolf Sándor: A kismartoni gettó művészete. *Múlt és Jövő* 2 (1912) 261–275; Fürst Aladár: Egy magyar gettó. Kismartonról. Uo. 158–162; Uő: A gettó élete. Uo. 257–258.

¹⁹ Vadász Ede: A pesti zsidó templom első ötven éve. *Magyar Zsidó Szemle* 26 (1909) 194–227. Különnyomatként: *A pesti zsidó templom első ötven éve*. Budapest, 1909. (Adalékok a magyar zsidók történetéhez, 4.)

²⁰ Csak két példa: (L. J.): Egy zsinagóga felavatása. *Zsidó Híradó* 6 (1896:44) 3. (Abaújszásztó); A zalaegerszegi új zsidótemplom felavatása. *Egyenlőség* 23 (1904:39) 8–10.

Körnerrel, Baumhorn Lipóttal is megjelentek benne interjúk. 1915-ben Weisz Miksa rabbi, író, aki a Magyar Zsidó Múzeum alapításától munkatársa, majd haláláig igazgatója volt az intézménynek, szintén az *Egyenlőség*ben írta meg, hogy a gyűjteményben az újabb kori anyag nagyon csekély. Hangsúlyozta, hogy a legtöbb zsinagóga Magyarországon az 1850–1860-as években épült és ezekhez kapcsolódóan számos alkalmi irodalom keletkezett, ezért fontos lenne az összegyűjtésük.²¹ A múzeum ekkor már gyűjtötte a zsinagógákról készült képeket. Blau Lajos 1916-os recenziójában nagyra értékelte Alfred Grotte német, cseh és lengyel zsinagógái típusokról írt művét, azt, hogy végre szakember foglalkozott a témával, ugyanakkor – joggal – sajnálta, hogy bár a zsinagógák építészeti kultúrkörök szerint egy csoportot alkotnak, és Magyarország a tárgyalt körbe tartozik, mégis kimaradt. A korszakra jellemző módon őt is a lengyel fazsinagógák foglalkoztatták legjobban, szó szerint idézte németül a könyvből a vonatkozó részt.²²

A *Vállalkozók Lapjában* az 1930-as évekig hosszabb-rövidebb cikkek számoltak be a hazai és külföldi zsinagógákra és hitközségi épületekre kiírt pályázatokról, a megvalósult épületekről. A *Tér és Forma* számaiban a Dohány utcai zsinagóga bővítésére ékeztet pályaműveken kívül nem túl gyakran foglalkoztak zsinagógákkal. Érdeemes megemlíteni Bierbauer nem éppen kedvező kritikáját Kozma Lajos kassai zsinagógájáról, amelyet „mixtum compositum”-ként jellemzett, és amivel kapcsolatban felröpt az összefüggéseiből kiforgatott stílusok önkényes keverését.²³ (3. kép)

A zsidó kulturális identitás, a zsidó művészet egyediségének, sajátos jellegének kérdése a 20. század elején a magyar zsidó értelmiség egyik fő vitatémájává vált, ami egybecsengett a korszakban sokat taglalt magyar művészet és építészet nemzeti karakterének problematikájával.²⁴ A zsidó műemlékekről írt 1902-ben Lőrincz Béla a már említett frankfurti székhelyű *Gesellschaft zur Erforschung jüdischer*

²¹ Weisz Miksa: Ujabbkori történeti emlékek a zsidó múzeumban. *Egyenlőség* 34 (1915:46) 10–11.

²² Blau Lajos: Német, cseh és lengyel zsinagógái típusok a XI. századtól a XIX. század elejéig. *Magyar Zsidó Szemle* 33 (1916) 183–190.

²³ Bierbauer Virgil: A kassai templom. Kozma Lajos műve. *Tér és Forma* 2 (1929) 414–415; Kozma Lajos: Az építészeti kritikáról. *Tér és Forma* 2 (1929) 456–457. – Bierbauer válasza: 457.

²⁴ Ferkai András: Nemzeti építészet a polgári sajtó tükrében I. 1920–1930. *Építés-Építészettudomány* 20 (1989) 331–363. és Úó: Víták a nemzeti építészetről II. 1930–1939. *Építés-Építészettudomány* 24 (1994) 255–278. Egyelőre nem találtam nyomát annak, hogy a nemzeti és egyetemes viszonyát legfajszűlyosabban kifejtő Fülep Lajos gondolatai visszhangra találtak volna a zsidó művészet mibenlétét taglaló szerzők írásában. Fülep Lajos írásai 1918-ban jelentek meg a *Nyugat*ban, majd 1923-ban könyvalakban is. Újraaközölve írásainak gyűjteményes kötetében: Fülep Lajos: Európai művészet és magyar művészet. Magyar építészet. In: Úó: *A művészet forradalmától a nagy forradalomig*. Sajtó alá rend. Timár Árpád. Budapest, 1976. I.: 275–293. Ld. még: Zádor Anna: Az építészet helye és szerepe Fülep Lajos gondolatrendszerében. *Tudományos ülésszak Fülep Lajos születésének századik évfordulójára*. Szerk. Németh Lajos. Pécs, 1975. (Dunántúli dolgozatok. Művészettörténeti sorozat, 1.) 79–86.

3. kép. A kassai zsinagóga 1935-ben.
Fortepan/Sattler Katalin

Kunstdenkmäler első illusztrált kiadványáról közzétett recenziójában.²⁵ Azért érdemes hosszabban foglalkozni vele, mert Lőrincz cikkében már megfogalmazza azokat a kérdéseket, amelyek a következő évtizedekben több prominens zsidó és nem zsidó gondolkodót foglalkoztattak. A frankfurti társaság célja szerint a zsidó műemlékek topográfiáját és statisztikáját szándékozott összeállítani, és első eredményeiről adták közre a kis, illusztrált kiadványt. Ebben nemcsak zsinagógákat, hanem mindenféle korból és vidékről származó frigyládákat, tóradíszeket, függönyöket etc. is tárgyaltak, a műemlékfogalmat ebben az értelemben is használták. Lőrincz Béla az anyag áttekintése után arra a következtetésre jutott, hogy miként a magyarnak, úgy a zsidónak sincsen külön stílusa. „Miként szépérzéknek nem volt elég határozott kifejezési módja, úgy receptív erejük szintén

egyformán határtalan.” Végkövetkeztetése szerint mind a zsidó, mind a magyar műemlékek eredetisége elsősorban a díszítésben, az ornamentikában figyelhető meg. A zsidóság imaházainál célszerűségből, illetve jól felfogott érdekből is választotta az illető környéken dívó helyi stílust, azaz a gótikus, reneszánsz vagy barokk stílust és az egyszerű külsőt, míg a legnagyobb hangsúlyt azoknak a tárgyaknak a díszítésére helyezte, amelyek a kultuszt szolgálják.

A *Magyar Zsidó Almanach*, a *Múlt és Jövő* folyóirat 1911-ben kiadott előfutára, tulajdonképpen első száma tartalmazta a kor híres zsidó művészeinek, tudósainak alkotásait, írásait a művészet, a tudomány és szépirodalom területéről. Itt jelent meg Patai József főszerkesztő *Magyar-zsidó építőművészet* (Tanulmány, Lajta Béla tervezeteivel) című írása.²⁶ Megfogalmazta azokat a gondolatokat, amelyek vezérfonalként sok későbbi publikációban köszönnek vissza. Szerinte az építészet

²⁵ Lőrincz Béla: Zsidó műemlékekről. *Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve*. Budapest, 1902. 273–283.

²⁶ Patai József: Magyar-zsidó építőművészet. *Magyar Zsidó Almanach* 1 (1911) 179–184.

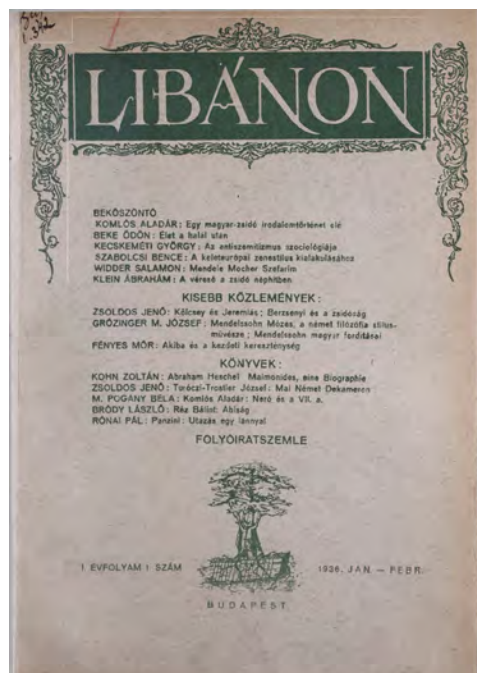
az egyetlen tér, ahol a zsidóság felszabadulása óta (értsd a gettó kapuinak megnyílása után) a zsidó művészi alkotó erő szilárd talajra található. De nem hamis pátoszszal és parvenü cifrázkodással, „kupolákkal, gót és román ornamentikával”, hanem egy sajátos speciális magyar zsidó stílus megteremtésével. Véleménye szerint ez a stílus azért is tökéletesíthető, mert a motívumokban amúgy is sok a közös keleti vonás, és ennek a legegényibb és legművészebb képviselője éppen Lajta Béla. Patai ezzel Lajta Béla legkorábbi méltatói közé tartozott, bár már Komor Marcell is elismerőleg, ugyanakkor némileg ambivalens érzésekkel nyilatkozott Lajta harmadik díjat nyert lipótvárosi zsinagóga-pályaművéről.²⁷

A témát tárgyalva nem lehet kihagyni a zsidó származású, Lechner-követő építészek elleni, stíluskritikába bújtatott antiszemita megnyilvánulásokat. A kürtőt Lechner Jenő fújta meg már igen korán, 1908-ban, amikor azt taglalta, hogy Lechner Ödön formanyelve azért nem vert gyökeret a magyar nép lelkében, mert eszméinek terjesztői jórészt zsidók, ezért az alkotásaikban a faji jelleg dominál, ami „eredeti, sajátos és tagadhatatlanul a keleti nép sajátosságaival rokon”. Ezzel a jellegzetességgel magyarázza az előadásában Lechner az úgynevezett magyar stílus határozott keleti irányát is. A zsidó építészek magyarságát megkérdőjelező hangok felerősödtek a következő évtizedekben, a trianoni határok közé szorult szakma konzervatívjait, illetve a nemzetiek turáni szárnyát egzisztenciaféltés is motiválta. A Lajta Béla elleni támadások késztették megszólalásra Nádain Pált, aki vitriolos karikatúrát rajzolt Medgyaszay Istvánról, és tevékenysége kapcsán általános érvényre megállapította: „Egy német szállóige szerint, ha az építésznek nincsen dolga, akkor felhőkarcolókat épít – rajzpapíron. Magyarra ezt a közmondást akként lehetne alkalmazni, hogyha építésznek nincsen dolga, akkor – fajvédelmet épít a szónoki pódiumon.”²⁸ A „mi a magyar az építészetben” kardinális kérdése még határozottabban előtérbe került az 1930-as években, a nemzeti stílus hiányát az elemzők a társadalomfejlődés anomáliáiból és/vagy az építészek idegen származásából vezették le, és közülük néhányan, például Jánszky Béla – nem függetlenül a politikai változásoktól (Anschluss, első és második zsidó törvény) – érintették a faji kérdést is. Molnár Farkasról elmondhatjuk, hogy Németh László-i hevülettel két irányba vagdalkozott: az építészetünket magyartalanná színező idegen befolyásnak két példáját, a zsidót és a németet elemezte cikkében.²⁹

²⁷ Gábor 1997/1998. i. m. 15.

²⁸ Ferkai 1989. i. m. 340–344. Lechner Jenő: Modern és nemzeti építőművészet. *Magyar Mémök- és Építész-Egylet Heti Értesítője* 27 (1908:16) 168–169.; Nádain Pál: Akinek kevés a Lajta Béla magyarsága. *Küzdelen a halott zsidó építész ellen. Egyenlőség* 44 (1925:18) 5–6.

²⁹ Ferkai 1994. i. m. 271–275.

4. kép. A Libanon című folyóirat borítója, 1936 I. évf. 1. szám

ugyanakkor leegyszerűsítő kategorizálásokat a zsidóságon belül is opponáltak és kritizáltak.³⁰ Például Naményi Ernő művészettörténész³¹ 1933-ban tartott, *Zsidók és képzőművészet* című előadásában a hosszú történeti áttekintés során, amelynek végén Chagall és Liebermann is szerepel, megkérdőjelezte az önálló zsidó művészet létezését. Megállapítása szerint, bár a bölcsek tanítása nem tiltotta a képek készítését,

A zsidó művészet vagy stílus mibenlétének meghatározása azonban nemcsak a fajvédőknek, hanem magának a zsidó intelligenciának is fejlődést okozott. Komlós Aladár, aki egész életében foglalkozott a témával, a *Libanon* beköszönő számában egy megírandó magyar-zsidó irodalomtörténet kapcsán hosszan elmélkedett a zsidó író mibenlétéről. (4. kép) Konklúziója szerint minden zsidónak született író az marad, mert: „Mindegy, ha egy író zsidónak született, nem függ többé az elhatározásától, hogy zsidó író lesz-e s a zsidó lélek és szellemtörténet kifejezője lesz-e e vagy sem. [...] A zsidó társadalmi helyzete az, ami különbözik, s még hozzá kétezer esztendő óta, más népek helyzetétől, s ez teljesen elegendő arra, hogy a zsidóság érzés- és szemléletmódjának sajátos voltát megmagyarázza.” Az ilyen kinyilatkoztatásszerű,

³⁰ Komlós Aladár: Egy megírandó magyar-zsidó irodalomtörténet elé. *Libanon* 1 (1936:1) 2–7. Ld. még: Uő: A zsidó irodalom és amit tennünk kellene érte. *Múlt és Jövő* 32 (1942) 165–166; Zsoldos Jenő: A zsidó írók és amit tenniük kellene. (Megjegyzések Komlós Aladár cikkéhez.) *Libanon* 7 (1942:4) 113–115. [A borítón tévesen szerepel az 1943. év.] A magyar-zsidó (kulturális) identitás problémájáról a II. világháború előtt lásd Laczó Ferenc publikációját: *Between Assimilation and Catastrophe. Hungarian Jewish Intellectual Discourses in the Shadow of Nazism*. PhD-disszertáció. Central European University, 2010. különösen: 90–92., 118–119., 241–242., 282–288. Uő: *Felvilágosult vallás és modern katasztrófa közt. Magyar zsidó gondolkodás a Horthy-korban*. Budapest, 2014; Uő: *Hungarian Jews in the Age of Genocide: An Intellectual History 1929–1949*. Leiden, 2016. (Central and Eastern Europe, 8.) II–IV. fejezetek. Laczó, Ferenc – Csósz, László: *The Trap of Loyalty: Antisemitism on the Eve of the Holocaust. Pre-Genocide Warnings and Readiness to Protect*. Ed. Anders Jerichow – Cecilie Felicia Stokholm Banke. Copenhagen, 2014. 56–67.

³¹ Naményi Ernő (1888–1957), közgazdász, művészettörténész. 1931 óta volt a Magyar Zsidó Múzeum állományában, fontos szerepe volt a gyűjteménygyarapításban. Később Grünwald Fülöppel az intézmény társelnöke is volt.

a zsidó nemzeti önállóság idején sem volt zsidó művészet vagy építőművészet. És később se a számkivetés idején, se a gettó falai között, mert megfogalmazása szerint „Szabadság nélkül nincs művészet”. Így csak a tudatosan stilizált szimbólumok válhattak a zsidó művészet sajátjává. Naményi még egy lényegi kérdést boncolgatott: a zsidó vallás kapcsolatát a zsidók művészi tevékenységével, és sajnálattal állapítja meg, hogy a vallási élet vezetői, az ún. rabbinikus tekintélyek ellenséges érzelmekkel viselkedtek a művészettel szemben, pedig a vallástól eltávolodókat szerinte a művészet vonzerejével lehetne a templomba visszavezetni. A szerző az építészetéről írt részben többekhez csatlakozva tévútnak tartotta a mór, román és gótikus stílusú zsinagógák elterjedését, és bár mint fentebb láttuk, nem hitt a zsidó művészet létezésében, mégis megnevezett néhány kiemelkedő modern zsidó építész, a magyarok közül mindenképp Lajta Bélát, valamint Vágó Józsefet, Kozma Lajost, Baumhorn Lipótot és Komor Marcellt.³² Nem érdemes tovább elemezgetni ezt a mára már szerencsére érdeklődés hiányában perifériakussá vált kérdést, vagyis a zsidó művészet/művész mibenlétét.³³ Úgy tűnik, a választ keresők – akár a zsidóság, akár az antiszemita köréből kerültek ki – azt a meglehetősen tudománytalan eljárást követték, miszerint az előzőleg vallási, faji vagy kulturális alapon zsidóként meghatározott alkotók műveinek elemzése során talált közös jellemzőket ruházták fel identitásképző tulajdonságokkal.

Zsinagógák a magyar műemlékvédelem és az építészettörténeti kutatások látóterében

Nincs mit meglepődnünk azon, hogy a korai időszakban kevés a zsinagógákkal kapcsolatos dokumentum található a Műemlékek Országos Bizottságának iratanyagában. Ezek többnyire magánszemélyek alkalmi levelei és rövid bizottsági állásfoglalások. A legkorábbi iratanyag 1892-ből származik, és nem is egy történeti épületre vonatkozik, hanem a pozsonyi neológ zsinagóga építésével kapcsolatos vitáról szól. Annak ellenére, hogy Schulek János építész – akit a Bizottság küldött ki a városba – esztétikai okokból azt javasolta, hogy a zsinagógát ne a székesegyház közelében építsék fel, a zsinagóga a következő évben mégis ott valósult meg.³⁴ (5. kép)

³² Naményi Ernő: Zsidók és a képzőművészet. *Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve* 1933. 125–144.

³³ Értve és átérezve a kort, a történelmi kontextust és mindazt, ami ezzel jár, mégis érdemes felidézni egy adalékot, amely a „feladat” értelmetlenségét és lehetetlenségét illusztrálja. Sass Irén a Hunyady Sándor íróról szóló rövid nekrológban írta a következőket: „Általában ez a kitűnő író, az utóbbi két-három évben a jobboldal számára kezdett egyre inkább a »Hunyady Margit fia« lenni. Szélsőjobboldalon továbbra is a Bródy Sándor fiának tartották. Liberális keresztény körökben rendben találták a származását, a zsidók pedig nem vettek róla tudomást. Miért? Nem tudom. Még halála alkalmából sem olvastam egyetlen sor megemlékezést sem zsidó lapban... Nem értem. Hiszen Hunyady Sándor sosem tagadta meg zsidó származását.” A cikk végén Sass Irén Hunyady Sándort zsidó fajú, protestáns vallású, magyar íróként határozza meg. *Múlt és Jövő* 32 (1942) 173–174.

³⁴ Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ [MÉM MDK], Tudományos Irattár, MOB iratok, 1892/20, 30, 33.

5. kép. Pozsony, a Szent Márton főszékesegyház és a zsinagóga, 1960. Fortepan/Romák Éva

A források szerint az egyik első zsidó építészeti emlék, ami a műemlékvédelem látókörébe került a hosszú utóélettel bíró náznánfalvi zsinagóga volt. 1911-es az első beszámoló a fából épült, 18. századi Maros-Torda vármegyei, náznánfalvi zsinagógáról, Erdély legrégebbi zsidó templomáról,³⁵ amelynek műemléki védelmét pár évvel később a hitközség előljárója eredménytelenül kezdeményezte a MOB-nál.³⁶ (6. kép) Pedig kérelméhez fotókat is mellékelte a zsinagógában található két unikális tábláról, amelyeken latin nyelvű imák voltak olvashatók II. József császárárt és Barcsai László özvegyéért, aki a telket adományozta a közösségnek.³⁷

Diamantstein Samu levelében meglepően korszerű fogalmakkal operált: a zsinagóga lényeges változás nélkül fennáll, így ha a műemlékek közé sorolnák és fenntartásáról gondoskodnának, akkor a közösség kötelezi magát a zsinagóga változatlan megőrzésére. A bizottság nevében Éber László válaszában biztosította a kérelmezőt, hogy a kétségkívül érdekes emlék fenntartását a rendelkezésére álló eszközökkel támogatni fogja. Azaz alkalmas időben megvizsgálják majd az épületet, addig is kéri, hogy készíttessenek költségvetést egy iparossal és küldjenek adatokat Erdélyben lévő hasonló zsinagógákról. Az iratokban nincs nyoma az ügy folytatásának, bár a faemlékek restaurálásával és megőrzésével éppen az 1910-es évektől kezdett a MOB intenzívebben foglalkozni, egy jól dokumentált példa Kós Károly esete a kalotaszegi Türe görögkatolikus egyházának fatemplomával, amelyet lebontottak és Bukarestbe szállítottak.³⁸ Végül az elemeire szedett náznánfalvi zsinagóga nyolc festett és feliratos darabja csak 1941-ben került a Zsidó Múzeumba,

³⁵ Lövy Ferenc: Erdély legrégebbi zsidó temploma. *Magyar Zsidó Almanach* 1 (1911) 144–147.

³⁶ 1918-ra helyi zsidó közösség létszáma nagyon lecsökkent, már csak nyolc család élt a községben, nem tudták a szükséges javításokat elvégeztetni. Ld. Diamantstein Samu a MOB-hoz írt levelét és a választ: MÉM MDK, Tudományos Irattár, MOB Iratok, 1918/319. Megjegyzendő, hogy a Magyar Zsidó Múzeum már korábban 1910-ben kapott egy megkeresést a zsinagógával kapcsolatban.

³⁷ Ld. a 36. jegyzetet.

³⁸ Bardoly István: Amikor Kós Károly templomot vett. *Enigma* 24 (2018) No 92. 156–164. A náznánfalvi zsinagóga esete összefoglalva a 161. oldal 17. jegyzetében.

egyes részeit pedig 2025-ben találták meg a padláson.³⁹

1914-ben Diamantstein Mór nevével találkozunk, aki felhívta a Bizottság figyelmét, hogy az igen régi zsámbéki izraelita templomot helyreállítani szándékoznak, és kérte szakértő kiszállását. Az 1911. évi földrengéskor megrongálódott az épület és hatóságilag bezárták. Tekintve, hogy szerinte az épület Mária Terézia korából származik, Foerk Ernő helyszíni szemlét tartott, és bár egyszerű épületről volt szó, régisége okán feltétlenül változatlanul fenntartandónak ítélte azt.⁴⁰ Az épület állapota azonban tovább romlott, így a II. világháború után elbontották.

1929–1930-ban a Dohány utcai zsinagóga (Ludwig von Förster, 1859) tervezett bővítésének pályázatára neves építészek adták be műveiket (pl. Komor Marcell és fia, Faragó Ferenc, Jakab Dezső és Soós Aladár, Róth Ernő, Vágó László) végül Vágó és Faragó tervezhette meg a Magyar Zsidó Múzeum épületét (kultúrházat) és a Hősök templomát. Korábban vita alakult ki akörül, hogy meg lehet-e bontani az akkor már műemléki értéknek tartott zsinagóga épületét, és hogy Förster stílusához ragaszkodva tervezzék-e meg a bővítést.⁴¹ Soós Aladár, Komor János és még néhány építész és művész 1930-ban a MOB-nál kezdeményezte a zsinagóga műemléki védelmét. Indokaik között felsorolták szinte mindazt, amit azóta is elegendő érvnek tartunk egy műemlékké nyilvánításhoz: a zsinagógát európai hírű építész tervezte, Budapest városképi szempontból jellegzetes emlékműve [sic!], esztétikai szépsége, monumentális és sajátos anyaga, hangulatos előudvara és árkádja okán is megérdemli a védelmet. A lényeg, a veszélyeztetettség a végére maradt: a bővítés miatt az egyik árkádot meg akarják rövidíteni, amely az épület deformálását jelentené. A helyszíni szemlét

6. kép. A Magyar Zsidó Almanach 1911. évi I. számának borítója

³⁹ Balázs György: A názránfalvi faszinagóga. *Libanon* 6 (1941:4) 80–82. és *Libanon* 7 (1942:1) 21–23. A Magyar Zsidó Múzeumban 2025-ben fellelt „újabb” darabokról: <https://www.milev.hu/kutatasblog/a-naznanfalvi-fa-zsinagoga-elmeleti-rekonstrukcioja?lang=en> (letöltés: 2026. 03. 11.)

⁴⁰ MÉM MDK, Tudományos Irattár, MOB Iratok, 1914/385.

⁴¹ A pályaművekről lásd: *Tér és Forma* 2 (1929) 35–44. és 4 (1931) 335–342.

tartó albizottság (dr. Lechner Jenő, Warga László, Szőnyi Ottó, dr. Szentiványi Gyula) elutasította a javaslatot, mivel a templom 1850 után épült, és az ilyen korú épületeket általában nem tekintették műemléknek, de a jegyzőkönyv szerint kívánatosnak tartotta, hogy eredeti formájában fenntartsák a zsinagógát. Amellett érveltek, hogy a bontással a Wesselényi és Dohány utcák sarkán városrendezési szempontból egy igen fájdalmas háromszög keletkezne. A Közmunkák Tanácsa általi megkeresésre adott válaszában a MOB már nem kifogásolta az épület homlokzatának átalakítását és erről Soós Aladárakat is értesítették.⁴² Talán a Közmunkák Tanácsa által elküldött tervanyag győzhette meg a MOB tagjait a készülő átalakítás és bővítés értékeiről vagy egyéb érvek és érdekek játszottak ebben szerepet. Még szintén 1930-ban, Soós a *Vállalkozók Lapjában* publikált írásában keserűen állapította meg, hogy a zsidótemplom megmentése érdekében folytatott küzdelem szélmalomharcnak bizonyult. „Nem vitatkozom azon, hogy a templom árkádjának levágása javít-e vagy ront a templom szépségén, csak megállapítom, hogy az operáció után más lesz, mint amilyen most. [...] Enyhén szólva nem európai dolog nagy művész alkotását megbolygatni.” Mivel a hatóságok nem hajlandók többet törődni a templom megcsonkításával, mint maga a hitközség, kénytelen a magyar szakemberek közvéleményét ezen az úton informálni, mint aki hivatva van a kérdésben állást foglalni.⁴³ Európai vagy nem európai módon, de 1931–1932-re a részleges bontás után megépült a zsinagóga homlokzatához illeszkedő, historizáló stílusú kultúrház (múzeum) és a modern stílusú templom az árkádos udvarral, izgalmas együttest alkotva, amelynek építészeti minőségét a kortársak is elismerték.⁴⁴ (7–8. kép)

Megjegyzendő, hogy 1949-ig Magyarországon mindössze negyvennyolc műemlék volt jogszabályban védett, azaz fenntartandónak nyilvántartva, jóllehet több ezer épület került be a különböző időpontokban összeállított műemlékjegyzékekbe. A védett műemlékek között egyetlen zsidó emlék sem volt. A jegyzékekben nyilvántartott műemlékeken végzett minden munkához elvben a Műemlékek Országos Bizottságának engedélye lett volna szükséges — ami számos esetben és különböző okokra visszavezethetően nem történt meg.⁴⁵ Az 1906-ben megjelent

⁴² MÉM MDK, Tudományos Irattár, MOB Iratok, MOB/1930/1162, 204, 211.

⁴³ Soós Aladár: Egy műemlék sorsa. A Dohány uccai zsidótemplom megcsonkítása. *Vállalkozók Lapja* 51 (1930:47) 4.

⁴⁴ A bővítésről: Katona József: *A 90 éves Dohány-utcai templom*. Budapest, 1949. 12–13; Toronyi Zsuzsanna: Ahol és ahogy a zsinagóga fölépült. *Budapest* 32 (2009:12) 17–19. Toronyi tévesen írja, hogy a zsinagóga már az 1930-as években műemléki védelmet kapott volna. A védelemre csak 1951-ben került sor a Vallás- és Közoktatási Minisztérium 1621-24/1951. számú rendeletében.

⁴⁵ Kovács Gergely: *A kezdetek. A műemléki védelem 1872–1949 között. A védelem körei*. Szerk. Haris Andrea. Budapest, 2022. 22–23.

7. kép. A Dohány utcai zsinagóga és a múzeum épülete, 1964.
Fortepan/Bauer Sándor

8. kép. A Hősök temploma és a Hősök sírkertje, 1960.
Fortepan/Gazda Anikó

Gerecze-féle jegyzékben még nem található zsinagóga, a Lechner Jenő által összeállított *Budapest székesfőváros műemlékeinek és műemlékszerű épületeinek lajstroma* című kiadványban (1924) a Dohány utcai zsinagóga és az Otto Wagner által tervezett Rumbach utcai zsinagóga szerepelt. Az óbudai klasszicista zsinagóga csak igen későn, az 1949-ben publikált Genthon István és Zakariás G. Sándor-féle *Budapest műemlékejellegű építményeinek jegyzékébe* került be.

Divald Kornél 1927-ben megjelent, a magyarországi művészeti emlékeket számba vevő kis kötetében szerepel három magyarországi késő barokk zsinagóga, amelyekkel kapcsolatban jó szemmel a „pazarul faragott” tóraszekrényt emeli ki: „A hegyaljai zsidó templomok közül a mádi, tályai és tarcali maradt ránk XVIII. századbeli copf-stílus alakjában. Mind a háromban a thóra fülkéjének pazarul faragott fantasztikus keretében sűrűsödik össze minden díszítés.” Divald ezen kívül még egy mondatot szánt a klasszicista stílusú óbudai, zsámbéki és alsósebesi zsinagógákra.⁴⁶ Naményi Ernő a zsinagógatervezés praktikus szempontjairól írt tanulmányának rövid bevezetőjében összefoglalta a bima (almemár) és a frigszekrény (áron) kialakítása változásainak történeti hátterét: mivel a legrégebbi zsinagógák elsősorban gyülekezőhelyek voltak, ahol a szentírásolvasás és a tanítás volt a középpontban, ezzel összefüggésben a bima volt a legdíszesebb. Azonban az idők folyamán a zsidó istentisztelet jellege a szakrális elem térnyerése felé mozdult

⁴⁶ Divald Kornél: *Magyarország művészeti emlékei*. Budapest, 1927. 234.

9. kép. A mádi zsinagóga frigszekrénye.

Fotó: Galacenu Efstatia, 2004.

MÉM MDK ltsz. 2011.664N

el és ebből következett a frigszekrény oltárszerű kiképzése, amely éppúgy megtalálható a lengyel fazsinagógákban, mint a régi berlini és bécsi zsinagógákban. Magyar példaként a szerző a „mádi, tályai és tarcali copf-stílus” zsinagógákat hozza, forrása valószínűleg Divald kötete lehetett.⁴⁷ (9. kép)

Pollák Manó építész⁴⁸ „a művészi lelkületű, örökké munkás, buzgó, lelkes zsidó” volt az első, aki 80 éves korában tervbe vette egy átfogó tanulmány megírását a magyar zsinagógaépítészet kérdéseiről a 20. századig. Különböző forrásokból fényképeket és leírásokat gyűjtött, rabbikkal, szakemberekkel (többek között Oelschleger/Öry Lajossal, Kozma Lajossal, Csatka Endrével) levelezett, valamint az 1930-as években személyesen is felkeresett több, általa fontosnak tartott épületet, Grünwald Frigyessel⁴⁹ együtt járt többek

között Kismartonban, Lovasberényben, Kőszegen. Jegyzetfüzeteit, rajzait, leveleit és különböző készültségi fokú magyar és német nyelvű kéziratait a Magyar Zsidó Múzeum őrzi.⁵⁰ Ezek átnézésekor úgy tűnik, hogy az általános fejezetek mellett (pl. A zsinagóga épülete, Asszonyok a templomban és a karzaton) az akkor még csak történeti forrásokból ismert budai középkori zsinagógák említésén kívül Pollák még kb. húsz, 19–20. századi zsinagóga részletes tárgyalását tervezte egészen a Deli-Faragó-féle Hősök templomáig. A listában természetesen az akkori határon

⁴⁷ Naményi Ernő: Célszerűség a zsinagógaépítészetben. *Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve*, 1937. 238–246.

⁴⁸ Pollák Manó (1857–1937) építész németországi műegyetemen, Zürichben és Párizsban végezte tanulmányait. Hazatérte után irodát nyitott, ő építette a pöstyéni fürdőt, a Wahrmann család tököli és báró Kohner Adolf szászberekéi kastélyát. A lipótvárosi zsinagóga tervpályázatára beadott pályaműve a kitüntetettek között volt. Ld. Fürst Aladár nekrológiát: *Múlt és Jövő* 27 (1937) 156.

⁴⁹ Grünwald Fülöp (1887–1964) történész, muzeológus. 1934-től múzeumi őr a Magyar Zsidó Múzeumban, 1949–1964 között igazgató. 1937–1943 között a *Múlt és Jövő* szerkesztője, 1959 és 1964 között Scheiber Sándorral a *Magyar-Zsidó Oklevéltár* négy kötetét rendezte sajtó alá.

⁵⁰ MILEV [Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár] XIX-28 Pollák Manó hagyatéka 1. doboz.

kívül eső városok zsinagógái is szerepelnek, pl. Ungvár, Kassa, Hunfalva, Pozsony. A külön típust reprezentáló, 18. századi templomokat (Mád, Gyöngyös, Apostag) szintén csak összefoglalásában említette. Pollák feljegyzéseit egyébként Naményi Ernő felhasználta egy későbbi, Budapest zsinagógáiról szóló remek publikációban, amelyben a magyar zsinagógaépítészet történeti és tipológiai áttekintését is megírta. Elsőként sorolta be a 18. század végén, 19. század elején épült mádi, stomfai, bonyhádi, máramarosszigeti, zsámbéki és régi gyöngyösi zsinagógákat a négyoszlopos, kilenc boltszakaszos lengyel közsinagógák típusába.⁵¹

Pollák 1934-ben már cikket publikált a magyarországi zsidó templomokról a 19. századtól napjainkig, amelyben lelkesen állapította meg, hogy a korábbi évszázadok gyakorlatával szemben hazánk újabb szép zsinagógáit kivétel nélkül magyar zsidó építészek alkották. A továbbiakban a modern zsinagóga elhelyezését, alaprajzát, berendezését taglalta, és nem hiányozhatott az örökzöld téma, a bazilikális vagy centrális elrendezés kérdése sem. Lényeges megállapításokat tett a belső kiképzéséről is. *A hogyan építsük templomainkat* című fejezetben a nemes egyszerűséget, a kívül-belül nemes anyagok használatát (üvegfestészetet, aranymozaikot) javasolja együtt a művészi hatású világítási tárgyakkal. Megállapítása szerint zsinagógáink gyengéje éppen a belső díszítés, mert a rosszul értelmezett keleti ízlést alkalmazzuk „holott e téren kincseket meríthetnénk a Bibliából és gazdag díszítési elemeket a zsidó kultúra elemeiből. Szeged zsinagógája eltérően a régi szokástól, már helyes nyomon jár”. Pollák tehát a belső díszítésnél elutasította a historizáló stílusú, geometrikus és stilizált növényi elemekből álló, színpompás kifestéseket, amelyek elsősorban a neológ zsinagógákban voltak divatosak, de amelyeket az ortodoxia is kedvelt, lásd többek között a miskolci vagy mádi zsinagógákat. Az építész szerzőnél is a minta, a hivatkozási alap Lajta Béla, aki már több épületében példát mutatott, megértésre, követőkre mégsem talált: „Lineáris növényi és állati ornamentikája arról tanúskodik, hogy a tervező művész lelkében zsidó hagyományaink a gazdag magyar népművészettel ölelkeznek.” A tanulmány végén rövid történeti áttekintést kapunk a bima, az áron, az orgona és a karzatok elhelyezéséről is.⁵²

⁵¹ Grünwald Fülöp – Naményi Ernő: *Budapesti zsinagógák*. In: Katona József: *A 90 éves Dohány-utcai templom*. Budapest, 1949. 19–31. Néhány említett zsinagóga alaprajza megtalálható: Gazda Anikó: *Zsinagógák és zsidó közösségek Magyarországon*. Budapest, 1991. (Hungaria Judaica, 1.) 131. A típusról legújabban lásd Klein Rudolf: *Zsinagógák Magyarországon 1782–1918 / Synagogues in Hungary 1782–1918*. Budapest, 2011. 146–175.

⁵² Pollák Manó: *Zsidó templomépítés Magyarországon a XIX. századtól a mai napig. Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve*, 1934. 191–206.

Egy 1935-ben a *Múlt és Jövő* folyóiratban megjelent rövid cikkében szintén Pollák Manó volt az, aki elsőként szólította fel az országos irodát a zsidó műemlékek megmentése érdekében teendő lépésekre. Utazásai során felismerte, hogy a vidéki zsidó közösségek gazdasági okokból már ekkor hanyatlásnak indultak, nem tudják karban tartani templomaikat, és gyakran a felújítást, átalakítást is hozzá nem értő iparosokra bízják. Pollák meglehetősen haladó felfogásban azt is javasolta, hogy a művészeti és történeti értékkel bíró zsinagógákat inkább kultúrházakká alakítsák át a lebontás vagy eladás helyett.⁵³

1942-ben a Magyar Zsidó Múzeum Tudományos és Művészeti Egyesület évi rendes közgyűlésén hangzottak el Naményi Ernő társelnök szavai. Bevezetőjében méltatta mindazokat a zsidó hazafiakat, kiemelve elsőként Lőw Lipótot, akik az 1840-es XXIX. évi, az emancipációs törvény előfutárának tekinthető törvénycikk nyomán egyenrangúnak érezve magukat a magyarsággal, a magyar kultúra és gazdaság szolgálatába állították magukat. A pozitív hangvételű bevezető után Naményi rátért „a világegés közepette” az egyesület előtt álló feladatokra. A tudós a vidéki hitközségek és pártoló tagok anyagi támogatását kérte ahhoz, hogy a megszűnő hitközségek okmányait és felszereléseit, illetve a zsidó múlt és kultúra egyéb emlékeit, amelyek évszázadok óta nem látott pusztításnak vannak kitéve, a múzeum, mint Kelet-Európa egyetlen ilyen intézménye számára megmenthessék. Az igazgatóság éves jelentésében az 1941–42. évről még sötétebb kép rajzolódott ki, ugyanakkor a zsidó identitás feladása miatti önostorozás sem maradt el: „Mert kétségbeejtő zsidóságunk helyzete! Olyan mélységek szélén, olyan szakadékok peremén járunk, amelynek még létezését sem tudtuk idáig elképzelni [...] Hiába emeljük fel segélykérő szavunkat, nincs fül, amely meghallgatná azt...” Bár Isten kegyelmében bízunk a szöveg írója, megállapítja, hogy vétkezett a zsidóság akkor, amikor az emancipáció szabadságáért odadobták szellemi javaikat, mert a szabadság csak délibáb volt, elsöpörte a szenvedélyek vihara. Vissza kell térni a zsidó örökséghez, történelemhez és ennek egyik fontos állomása a tudományos és művészeti értékek megmentése.⁵⁴

A *Magyar Zsidók Lapja* 1943. szeptember 22-i száma beszámolt a Magyar Zsidó Műemlékek Országos Bizottságának megalakulásáról, amelyet a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája hívott életre a Magyar Zsidó Múzeum Igazgatóságának elgondolása alapján. A memorandumban, amelyet dr. Naményi Ernő, Grünwald Fülöp és dr. Balázs György jegyzett, mindhárom zsidó irányzat képviselőit és a kultúrregyesületeket is megszólították. Bár megállapítják, hogy a huszonegyedik órában

⁵³ Pollák Manó: A zsidó műemlékek érdekében. *Múlt és Jövő* 25 (1935) 113.

⁵⁴ Az Országos Magyar Zsidó Múzeum Közgyűlése. Évi jelentés az 1941–42. évről *Libanon* 7 (1942:3) 91–96. [A borítón tévesen szerepel az 1943. év.]

vannak, mi, késői utódok csak tisztelettel vegyes döbbenettel tudjuk olvasni azt a nagyszabású és optimista programot, amelyet a cikkben ismertetnek. A zsidó tudósok célul tűzték ki, hogy az országos bizottság égisze alatt minden, legalább ezer lelket számláló hitközségben helyi műemlékbizottságot kell alakítani, amely felügyelné és felkutatná a környék műemlékeit. Grünwald Fülöp a veszteségek között sorolta fel a 18. századi oroszvári zsinagóga lebontását és a leomlóban lévő zsámbéki zsinagógát. Beszámolójából az is kiderül, hogy a zsámbéki irattárat még szerencsésen megmentették a múzeum számára, és a bizottság feladata lesz a zsidó műemlékek topográfiájának elkészítése és a magyar zsidóság országos levéltárának megszervezése. Grünwald Fülöp megemlítette az akkor már hat éve halott Pollák Manót is, aki szerinte jórészt elvégezte azt a munkát, amelyet kitűzött maga elé, azaz fényképek és leírások készítését a magyarországi zsinagógákról.⁵⁵ Átnézve a már említett Pollák-hagyatékot, az akkor még álló többszáz magyarországi zsinagógáról nem található benne leírás és fénykép. Valószínűleg a már igen idős építész mindezt csak célul tűzhette ki, és nem is egyedül gondolta elvégezni a heroikus feladatot.

A *Libanon* c. folyóirat 1943 évi utolsó számában, ebben a „kelet-közép-európai oázisként létező magyar zsidó sajtóorgánumban” megjelent a Zsidó Múzeum jelentése az 1942–43. évről. Bár a jelentés készítői megállapították, hogy „a jövő terveit szövegetjük, mikor létünk alapjai ingadoznak”, mégis beszámoltak a múzeum anyagának további gyarapításáról, a régi zsidó községek szertartási tárgyai, okmányai, jegyzőkönyvei felkutatásának és megmentésének tervéről, a műemléki bizottság feladatáról. Továbbá számba vették a testvérintézmények elpusztítását, külön szövege a bécsi, breslaui, frankfurti, hamburgi, kölni, mainzi, prágai, vilnai és varsói zsidó múzeumokról. Ekkora már nyilvánvalóvá vált, hogy a nácik nemcsak a zsidó emberek kiirtását vették tervbe, hanem a zsidó kulturális örökség megsemmisítését is célul tűzték ki.⁵⁶ Egyelőre úgy tudjuk, hogy a Zsidó Műemlékek Országos Bizottsága háború alatti tevékenységéről nem maradt fenn további adat.⁵⁷

Bierbauer Virgil 1937-ben megjelent, a magyar építészet történetét 300 oldalon összefoglaló művébe két zsinagóga említése fért be: az óbudai és a Dohány utcai zsinagóga. A magyar építészettörténet kontextusába helyezve valójában Rados Jenő és Zádor Anna klasszicista építészetéről szóló monográfiájában (1943) jelenik meg a zsinagógaépítészet.⁵⁸ A kötetben számos zsinagóga szerepel, amelyek a

⁵⁵ Megalakul a Magyar Zsidó Műemlékek Országos Bizottsága. *Magyar Zsidók Lapja* 1943. szeptember 23. 9.

⁵⁶ Laczó Ferenc: Következményekről és megelőlegzéseikről – (a magyar holokauszt hetvenedik évfordulójára). *Beszélő*, 2014. május 19. <http://beszelo.c3.hu/szerzok/laczok-ferenc> letöltés: 2026. 04. 14.

⁵⁷ Toronyi Zsuzsanna: Bevezető. Források a magyar zsidó kulturális örökségről 1945–1960. *Zsidó közösségek öröksége*. Szerk. Toronyi Zsuzsanna. Budapest, 2010. 9–10.

⁵⁸ Zádor Anna – Rados Jenő: *A klasszicizmus építészete Magyarországon*. Budapest, 1943.

10. kép. Szeged, a régi zsinagóga, 1947. Fortepan/Kozma János

legnemzetibbnek tartott stílusban épültek, esetenként tervek és levéltári adatok hiányában is datálási és attribúciós javaslatokkal. Ezek a következők: az abonyi, apostagi, bajai, békéscsabai, berettyóújfalui, debreceni régi, hunfalvi, kecskeméti régi, kismartoni, lovasberényi, liptószentmiklósi, miavai, nagykanizsai, nagykosztolányi, nagykőrösi, nyitrai, óbudai, szegedi régi és váraplotai zsinagógák. (10. kép) Bár ez impozáns listának tűnik, a könyvben a legtöbb épület elemzés nélkül, röviden, vagy csak lábjegyzetben van megemlítve, gyakran még az építéstörténeti adatok is csak itt jelennek meg. Zádor Anna leghosszabban Landherr András művét, az óbudai zsinagógát tárgyalja, azonban itt sem említi a belsőt, a berendezési tárgyakat (tóraszekrény, bima, előolvasói pulpitus), bármit, ami megkülönböztetné az épületet a többi egyházi épülettől.⁵⁹ Csak röviden ír a kismartoni és nagykanizsai zsinagógákról – itt az építési adatok építésznevekkel már a lábjegyzetbe kerültek⁶⁰ –, akár csak a lovasberényi zsinagógáról, ahol a ma már csak fényképről ismert, elegáns

⁵⁹ Uo. 84–85, 154, 187.

⁶⁰ Uo. 174. és 62, 65. jegyzetek.

11. kép. A bajai zsinagóga főhomlokzatának részlete, 1962.
Fortepan/Gazda Anikó

12. kép. A bajai zsinagóga imaterme a frigyszekrényvel, 1974. Fortepan/Építésügyi Dokumentációs Központ/VÁTI

klasszicista tóraépítmény megérdemelt volna egy említést.⁶¹ Pollák Manó is küldött adatokat zsinagógákról, azonban úgy tűnik, ezek végül nem lettek hasznosítva, mint például a bajai zsinagógára vonatkozó építési adatok.⁶² (11–12. kép) A várpalotai zsinagóga esete azért különleges, mert Singer Leó főrabbi a korábban elküldött építésznev és datálás mellett egy négyoldalas építéstörténeti összefoglalót is küldött Zádor Annának.⁶³ Mindez érthető terjedelmi okokból nem kerülhetett bele a kötetbe, azonban annak fényében, hogy milyen kevés forrás maradt meg a holokauszt után a zsidó közösségi épületekről, néhány részletet közreadunk. Miután a zsidó hitközség elhatározta egy új zsinagóga építését, szerződést kötött a földesúrral, gróf Zichy Istvánnal, amely szerint a telek, amelyet korábban is használtak, a hitközség tulajdona lett. Az építészeti tervet jóvá kellett hagyatni a földesúrral és az építkezéssel 1840-re el kellett készülni, mindehhez a gróf 20 000 téglát és 700 köbméter meszet adományozott. Az építkezést akadályozta a földesúr előírása az utcai, délkeleti tájoltásra vonatkozóan, de a rabbi végül el tudta fogadni a kikötést, mert a pozsonyi nagy

⁶¹ Uo. 178. és 82. jegyzet.

⁶² Ld. Pollák Manó 1935. augusztus 17-én Zádor Annának írt válaszelevelét, amelyben adatokat közöl az óbudai, hunfalvi, lovasberényi, bajai és lipótszentmiklósi klasszicista zsinagógákról. A levél fennmaradt Zádor Anna hagyatékában (MTA Könyvtár és Információs Központ [továbbiakban: MTA KIK] Kézirattár, Ms 1241/109) és Pollák Manó hagyatékában is (MILEV XIX 28). A levél végéhez Pollák Manó a következő megjegyzést fűzte: „Ezen kijegyzéseimet átveheti t. kisasszony b. elismervénye ellenében, annak reményében, hogy saját szavai szerint a művemnek »vorgreifolni« nem kíván.” Mint tudjuk, Pollák Manó már nem tudta saját alá rendezni kéziratát.

⁶³ Zádor–Rados 1943. i. m. 178. és 83. jegyzet. MTA KIK, Kézirattár, Ms 1241/70-72 és Ms 1241/113 Singer Leó levelei Zádor Annának (dátum nélkül).

tekintélyű rabbi, a Hátám Szófer egyik döntvényében engedélyezte azt.⁶⁴

Zádor Anna visszaemlékezéseiben felidézte a kötet előkészítő munkálatait, de nem tett említést a zsinagógákkal kapcsolatos kutatásairól, igaz az interjúk készítői sem tettek fel neki erre vonatkozóan kérdést. Egyéb forrásokra is hagyatkozva érdemes felvázolni a kötet születésének körülményeit, mert ezek – legalábbis részben – magyarázattal szolgálhatnak a kötet témával kapcsolatos szűkszavúságára. Zádor Anna az 1930-as évek elején a levéltári kutatások mellett műemléki utakat is tett, a magyar klasszicista építészet emlékeit kereste fel, ekkor még csak magánszorgalomból. Később szerzőtársával, Rados Jenő építésszel is járta az országot, és úgy emlékezett, hogy ami a mai Magyarország területén van, azt ő mind láthatta.⁶⁵ (13–14. kép) Mindezzel egy időben, hasonlóan a korszak más jeles művészettörténész kutatóihoz, mint például Lyka Károly, Genthon István, az információk begyűjtése céljából kiterjedt levelezést is folytatott. Számos kollégájától, továbbá egyházi személyektől, tanároktól, kastélytulajdonosoktól kapott rajzokat, fotókat, az épületekre vonatkozó adatokat. A levelek egy része fennmaradt a hagyatékában, a segítséget mindig meg is köszönte könyvében. Mivel a trianoni határokon túl nem igen utazott, az erdélyi klasszicista épületekre vonatkozóan listát, adatokat és fényképeket kért és kapott is Kelemen Lajos főlevéltárostól⁶⁶ és Bíró József művészettörténésztől.⁶⁷ Nagy segítségére voltak barátai, Kapossy János és Csatkai Endre, utóbbi a soproni és Sopron környéki, így a kismartoni emlékek feldolgozásánál. Mindkettőjüket többször is említi a kötetben. A már hivatkozott Singer Leó

13. kép. Zádor Anna
művészettörténész (1904–1995)

⁶⁴ A levelezésből az is kiderül, hogy a főrabbi azért nem tudja a zsinagóga tervrajzát elküldeni Zádor Annának, mert Pollák Manó műépítész azt korábban elkérte tőle fotografálás céljából.

⁶⁵ *Enigma* 15 (2008) No 54–57. számok, különösen: No 54. 162–165., No 57. 74–76., 96–97. 1939-ben és 1941-ben Hoffmann Edith-tel, Csányi Károllyal közös országjárásukkor inkább középkori műemlékeket kerestek fel. Zádor Anna: Arcképvázlat Hoffmann Edithről (188–1945). *Holmi* 4 (1992) 96–97.

⁶⁶ Sas Péter: „Kimondhatatlan örömmel kaptam a magyarországi klasszicizmus építészetéről írott hatalmas kötetet.” Zádor Anna és Kelemen Lajos levelezése. *Enigma* 27 (2020) No 102. 123–161.

⁶⁷ MTA KIK, Kézirattár, Ms 1241/6-17. Bíró József épületrajzokkal illusztrált levelei erdélyi klasszicista épületekről, d.n., ill. 1943. Bíró Józsefről lásd: Lóvei Pál: Bíró József (1907–1945). *Enigma* 13 (2006) No 49. 505–516.

14. kép. Rados Jenő építész
(1895–1992)

várpalotai rabbin kívül fennmaradtak a Borsodi József kecskeméti, Fuck Henrik lovasberényi és Villányi Henrik nagykanizsai főrabbival váltott levelei, akik történeti adatokkal segítették a munkáját.⁶⁸ Miután Rados Jenővel 1933-ban közösen megnyerték a MTA pályázatát és a megbízást a kötet megírására,⁶⁹ Zádor Anna módszeres munkaterápiát alkalmazott a külvilág fokozódó borzalmainak kizárása céljából. Erről így beszélt: „a Hitlernek ezeket a rettenetes rikácsolásait idegileg nem tudtam elviselni, tehát a rádiót sem nyitottam ki, az újságot az ember nem olvasta. [...] Szóval fogalmam se volt a politikáról, és ezáltal nem voltam olyan elnyűtt állapotban, mint ahogy kellett volna lenni, ha én erről tudok, határozottan nem. A Franklin is bizonyos védelmet jelentett [...], abban az értelemben, hogy ezek az emberek is elvontak

voltak, akik ott megfordultak, ezek is úgy járkáltak a tűzhányókráterek mellett, mint ha nem lett volna ott tűzhányó, és másként nem is lehet élni tulajdonképpen.”⁷⁰ Némi kétség támad az olvasóban, hogy sikerülhetett-e bárkinek is teljesen függetlenítenie magát a zsidók teljes jogfosztását célzó jogszabályok hatásától, a politika egyre nyomasztóbb és fenyegetőbb történéseitől, a közbeszéd eldurvulásától. Persze ezzel már a szociálpszichológia területére tévednénk, ami nem célunk. A kötetet forgatva és Zádor Anna megmaradt levelezését áttekintve annyi azért megállapítható, hogy a szerző(k)ben egy érthető, öncenzúrának is mondható reflex működhetett. Ezt támasztja alá az az 1941-ben íródott levél, amelyben Zádor Anna maga és Rados Jenő számára összefoglalta egy, a kötetrel kapcsolatos megbeszélésüket. Zádor szövegeivel kapcsolatban abban egyeztek meg, hogy az egész munka rövidítendő, mégpedig a kevésbé jelentékeny emlékek tárgyalása terén és a késő barokk mesterek feldolgozásánál. Ez után következik a lakonikus mondat:

⁶⁸ MTA KIK, Kézirattár, Ms 1241/16, Ms 1241/32, Ms 1241/85.

⁶⁹ Az MTA 1932-ben hirdette meg pályázatát, amelynek tárgya „A neoklasszicizmus építészete Magyarországon” volt. Zádor Anna és Rados Jenő közösen nyertek, a kötet végül 1943-ban jelent meg. Rados a rövidebb, tipológiai fejezet szerzője, ezt tükrözi a szerzőségi sorrend.

⁷⁰ *Enigma* 15 (2008) No 54. 165.

„Rövidítendő továbbá a zsinagógák tárgyalása is.”⁷¹ Valószínű, hogy ennek a döntésnek a nyomán lett csak röviden említve a főszövegben néhány zsinagóga, illetve ezért lett helyenként információgazdagabb a lábjegyzet, mint a főszöveg – kevésbé borzolva így egyesek kedélyét.⁷² Mindez nem von le a kötet értékéből, csak sajnáljuk, hogy a születését övező tragikus történelmi konstelláció miatt lényeges részek maradhattak ki belőle. A hatalmas forrásfeltáró munkán alapuló, máig alapműnek számító kötet természetesen a szakmabeliek egyöntetű elismerését vívta ki megjelenésekor.⁷³

⁷¹ ELTE HTK Művészettörténeti Kutatóintézet, Adatár, MKI-C-I-75/II – 974 Zádor Anna levele Rados Jenőnek. Budapest, 1941. október 5. Hogy Rados Jenő a karrierjét is féltette a Zádor Annával való közösködés miatt, arra vonatkozóan ld.: Markója Csilla: A turul szárnyai alatt. Hekler Antal és Zádor Anna kapcsolatáról. *Enigma* 21 (2014) No 80. 31.

⁷² Szintén ennek a „stratégiának” a része lehetett, hogy a jegyzetekben írt köszönőszavakban Zádor Anna mindig megnevezi a keresztény egyházi emberek státuszát, titulását (pl. plébános, lelkész, perjel etc.), az adatokkal szolgáló rabbik csak úrként vannak aposztrofálva.

⁷³ A bírálatok és recenziók elismeréssel méltatták a könyvet, csak Balás-Piry László *Az Ország* című lap hasábjain megjelent, feljelentésnek is beillő, antiszemita hangnemű cikke rontotta el az összképet: „Bár a szerzők saját bevallása szerint anyaggyűjtésük igen vegyes értékű [...] Ennek ellenére az Akadémia nemcsak támogatta a törtető zsidó szerzők áltudományos munkáját, hanem még Budapest székesfőváros művészettörténeti pályadíjaival is kitüntette.” Idézi Markója Csilla *Enigma* 21. (2014) 80. 31. Balás Piry cikkét egyetértően idézte a szélsőjobboldali Keleti Újság is. Hüttl Dezső: Bírálat a Magyar Tudományos Akadémia „A neoklasszicizmus építészete Magyarországon” című jutalomtételére beérkezett két pályaműről. *Akadémiai Értesítő* 44 (1934) 181–183.; Hekler Antal – Hüttl Dezső – Gerevich Tibor: Bizottsági jelentés a Magyar Tudományos Akadémia „A neoklasszicizmus építészete” című jutalomtételére beérkezett két pályaműről. *Akadémiai Értesítő* 44 (1934) 183–185; Hüttl Dezső – Hekler Antal – Gerevich Tibor: Jelentés Budapest székesfőváros művészettörténeti jutalmáról. („A neoklasszicizmus építészete Magyarországon”. *Akadémiai Értesítő* 48 (1938) 63–68.; Hüttl Dezső – Gerevich Tibor: Jelentés Budapest székesfőváros művészettörténeti jutalmáról. „A neoklasszicizmus építészete Magyarországon”. *Akadémiai Értesítő* 50 (1940) 154–157. – Balanyi György – *Katolikus Szemle*, 57 (1943:12) 383.; Bierbauer Virgil – *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 77 (1943:16) 125–126; Bierbauer Virgil: Magyar klasszicizmus. – *Magyar Szemle* 45 (1943:2) No 192. 73–76; Csatkai Endre – *Soproni Szemle* 7 (1943) 285–286; Desiderio Dercsényi – *Corvina* 6 (1943:11) 585–587; Entz Géza: Könyvek a művészetéről. – *Magyar Kulturszemle* 6 (1943:8) 171–172; Farkas Zoltán – *Magyar Csillag* 3 (1943:14) 118–119; Etienne Genthon: L’architecture du classicisme en Hongrie. – *Nouvelle Revue de Hongrie* 37 (1944:1) 32–35; G-n [Genthon István] – *Szépművészet* 5 (1944:1) 34.; Kardos Tibor – *Diárium* 14 (1944:2) 31; (R-r.) – *Magyar Iparoktatás Tanárainak Közlönye* 4 (1943:9) 8; [Balás-Piry László]: Minden bővebb megjegyzés és kritika nélkül közöljük... – *Az Ország* (melléklet: Magyar szellem – Magyar erő), 1943. július 24. [14.] hozzászólás: [n. n.]: Minden bővebb megjegyzés és kritika nélkül... *Újság*, 1943. augusztus 4. 6; [n. n.]: Mozgás az Akadémián. Keleti Újság, 1943. július 25. 6; [n. n.]: A Magyar Tudományos Akadémia. – *A Magyar Zsidók Lapja*, 1943. augusztus 12. 2; T. L. [Tobiás Loránd] – *Magyar Építőművészet* (1943:9) 220; Ybl Ervin – *Budapesti Szemle* 265. köt. No 792. (1943) 312–316; (dr. d. k.) [Dutka Mária] – *8 Órai Újság* 1943. június 10. 2; (e.) – *Esti Kis Újság* 1943. november 13. 6; Arató András: Irodalmi krónika. *Magyar Nemzet*, 1943. november 27. 9; (k. b.) [Kézai Béla] – *Nemzeti Újság* 1943. május 30. 20; Csatkai Endre – *Uj Sopronvármegye* 1943. november 9. 2.

„...HELYET, A HOL ÖRÖKKÉ...” A tatai zsinagóga múltja, jelene és bizonytalan jövője

Szűcs József

„ha nincsenek zsinagógák és tanházak, akkor az isteni fenség, dicsőség nem mutatkozhatik, nyilvánulhat meg a világon.”

(Leviticus rabba 11:7)

A zsinagóga a közösség tere, a gyülekezése. Az imádság, a tanulás helye. Az ünnepeké, az eseményeké, a bűnbánaté. A kapcsolatoké: az Örökkévalóval, a közösség tagjaival. És a héber nyelvben minden egyes funkcióra létezik külön kifejezés. Bét kneszet – gyülekezés háza. Bét tefilla – imádság háza. Bét midrás – tanulás háza. Hasonló tartalommal bír a jiddis elnevezés is: sul – iskola (tanház). A mi nyelvünkben, a mi nyelvünkben mégis inkább a görög eredetű szó, a zsinagóga vert gyökeret. S közben egyre többet halljuk, egyre többet olvassuk, templom. Mi több, zsidó templom.

„De mi a név?” – idézhetnénk Shakespeare-t. A lényeg maga a tér, ahová az ember sietve megy, és ahonnan lassan távozik; ahol távozás előtt leül még egy pillanatra, vagy álldogál, beszélget;¹ ahol Jeruzsálem felé fordul, és a Biblia nyelvén szól teremtőjéhez.

A zsinagógák egyfajta „kis szentélyek”, amelyeket építtetők a jeruzsálemi Templom másának szántak. Az az épület azonban eltűnt nyomtalanul, és a bibliai leírások nem elegendők az építészeti rekonstrukcióhoz. Ez az oka annak, hogy a zsinagógaépületek mind külső megjelenésükben, mind stílusukban eltérnek egymástól. Hasonlóság fedezhető fel azonban nagy belső tereikben, illetve az épület hosszanti tengelye mentén elhelyezkedő három legfontosabb elem, a tóraszekrény (aron), az előtte álló emelvény (dukhan), valamint a tóraolvasó emelvény (bima) jelenlétében is. Jelen van továbbá a jeruzsálemi Szentély oltárán égő tűz jelképeként az örökmécses is, valamint a férfiak és nők elkülönítésének hagyománya.²

¹ *A zsidó Budapest. Emlékek, szertartások, történelem.* Szerk. Komoróczy Géza. Budapest, 1995. 196.

² Uo. 192–196.

A zsinagógának ablakai vannak, hiszen már Dániel is Jeruzsálem felé nyíló ablakoknál imádkozott (Dán 6,11). A Fent és Lent kapcsolatát szolgálja ez, a kommunikációt e kettő között. Ha nincs ablak, a kapcsolat megszűnik.

Egy közösség története – röviden

A tatai zsidóság történetének kezdetét, Goldberger Izidor rabbi³ kutatásaira hivatkozva, általában a 13. századra teszik. A rabbi – általunk már nem ismert – hiteles forrásokra utal. Úgy fogalmaz, „sajátságos [...] körülmények kedvezhettek a zsidók letelepülésének, mert Tata nem volt püspöki székhely és az akkori törvények szerint csak ilyenben telepedhettek meg a zsidók”.⁴ Ha elfogadjuk Goldberger állítását, akkor feltételeznünk kell azt is – bár a rabbi maga is elismeri, bizonyítékaink nincsenek rá –, hogy itteni zavartalan életüknek első ízben Nagy Lajos király vetett véget, aki 1360-ban az ország egész területéről kiűzte a zsidókat. Rendelete 1364-ig maradt érvényben.⁵

A helyi zsidóság első valóban igazolható nyomára egy 1490-ben kiadott rendeletben bukkanhatunk, amely kiűzte őket Tata területéről. A rendelet Corvin János nevéhez kötődik, aki úgy vélte, „a szent törvényekkel ellentétes, hogy a zsidók, a keresztre feszített Krisztus ellenségei, a keresztényekkel együtt lakjanak és egyáltalán velük érintkezzenek”.⁶ A rendelet kitért arra is, hogy „a zsidók úgy a városi lakókat, mint a jobbágyokat uzsoráskodásaikkal szegénységre juttatják”.⁷ Ez utóbbi megfogalmazás inkább a kimondatlan kincstári érdekeket fedte, hiszen így megszabadulhattak az egyes kölcsönök visszafizetésének terhétől, és még a zsidó ingatlanokra és ingóságokra is ráteheték kezüket, amelyeket Corvin János aztán tovább ajándékozhatott.

Corvin János rendelete név szerint is megemlíti Ábrahám és Nagy Mózes zsidókat. Utóbbi azért fontos számunkra, mert az ő fia volt az, aki 1516-ban az akkori várnagy, Rádai Barabás kérvényére visszaköltözhetett a településre.⁸

³ Goldberger Izidor (Bátorkeszi, 1876 – Auschwitz, 1944) 1903-as rabbivá avatását követően került a sátoraljaújhegyi status quo ante hitközséghez, ahol kilenc éven át szolgált. 1912-től haláláig tatai rabbi. Hazai és külföldi szaklapok munkatársaként magyar, német és héber nyelven publikálta írásait. A tatai izraelita hitközség történetét feldolgozó munkássága ma már nélkülözhetetlen, hiszen elsődleges forrásból, a hitközségi levéltárból dolgozott, amely mára megsemmisült. Ennek a levéltárnak számos dokumentuma Goldberger által, az ő munkái révén maradhatott ránk.

⁴ Goldberger Izidor: *A tatatóvárosi zsidóság története*. Különlenyomat a Blau-émlékkönyvből. Budapest, 1938. 3.

⁵ Uo.

⁶ *Magyar-Zsidó Oklevéltár*. I. 1092–1539. Szerk. Friss Ámin. Budapest, 1903. 223.

⁷ Uo.

⁸ Schmidtmayer Richárd: Tata, egy jelentős mezőváros és polgárai a késő középkorban. *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok közleményei* 17 (2011) 199.

A török hódoltság Tatát is elnéptelenítette, a zsidók csupán a szatmári békét követő betelepítéssel térhettek vissza. Az 1725-ös zsidóösszeírások már 18 családot említenek. Az összeírt családfejek közül Simon Farkast kell kiemelnünk, aki ekkor már 13 éve, vagyis 1712 óta élt településen. Feltételezhetjük tehát, hogy Simon Farkas az első betelepülő családokkal érkezett.⁹

A 18. század jelentős időszak volt a helyi zsidóság életében. Az akkorra az Esterházy-uradalom birtokközpontjává vált Tatán jól szabályozott¹⁰ és kiegyensúlyozott életet élhettek, lélekszámuk folyamatosan gyarapodott. 1735 és 1739 között 65 fő zsidót írtak össze, 1767–1768-ban 156-ot, 1770-ben 195-öt.¹¹

A 18. századra tehető a mai napig látható, látogatható és működő temető kialakítása, az első zsinagóga (imaház) felépítése, valamint az első tanító megjelenése is. Ekkor kántora, templomszolgája és metszője is volt a közösségnek.¹²

Szintén Goldberger Izidor kutatásainak köszönhetően van tudomásunk a hitközség rabbijairól. Ez alapján eddig úgy tudtuk, hogy a hitközség 1773-ban kapott először választott rabbit, Kempfner Áron személyében, aki 1813-ig töltötte be posztját.¹³ Azonban nemrégiben feltárt levéltári dokumentumok, az 1770-es zsidó összeírások Tatára vonatkozó bejegyzései,¹⁴ értékes új információkkal gazdagították tudásunkat. Felbukkant ugyanis két újabb név, két eddig ismeretlen vallási vezető neve.¹⁵ Mint kiderült, a conscriptio évében Pozsony szülőtte, Volf Orenstainer ült a rabbiszékben, amelyet egy bizonyos Aron Salamon után foglalt el, akit az 1770-es összeírás már mint „rúgott rabinus koldus”-t említ. Aron Salamont egyébként Goldberger Kempfner Áronnal azonosítja, mint a „Stomfáról való Kempfner Áron ben Salamon”-t. Az azonosságra egyelőre nincsenek egyértelmű bizonyítékaink.¹⁶

⁹ *Magyar-Zsidó Oklevéltár*. VII. (1725–1748). Szerk. Grünvald Fülöp – Scheiber Sándor. Budapest, 1963. 84–85. A többi családfele esetében ez az intervallum 18 hét és 4 év között mozgott.

¹⁰ A tatai zsidó hitközségnek az Esterházyakkal kötött szerződéseiről bővebben lásd Goldberger Izidor: Esterházyak szerződése a tatai zsidó hitközséggel. *IMIT Évkönyv* 23 (1918) 228–242.

¹¹ Szűcs József: Adatokba zárt életek. 18. századi zsidóösszeírások Komárom vármegyében. Bognár Péter et al.: *Mozaikok a történeti Komárom vármegye levéltárából*. Tata, 2024. 121–122. https://kunymuzeum.hu/wp-content/uploads/2024/07/Kuny-Tanulmanykotet___FINAL-WEB_compressed.pdf (utolsó letöltés: 2026. február 24.)

¹² Goldberger Izidor: A tatai zsidók politikai szervezete 1758-ban. *Magyar-Zsidó Szemle* 48 (1931) 400.

¹³ Goldberger 1938. i. m. 11.

¹⁴ Štátny archív v Nitre (Nyitrai Állami Levéltár). A.XI.1. Állami szervek, közigazgatás, önkormányzat. Komáromi Zupa I. (Komárom vármegye iratai). Közgyűlési iratok. Lad. 11. Fasc. 20. No.5. *Conscriptio Judaeorum - In Oppido Tata Inclitii Comitatus Comaromiensis Ingretrato et quidem in Processu Tatensi existentium 1770*.

¹⁵ Goldberger egyébként egy 1923-ban írott munkájában mindkettejüket említi. Goldberger Izidor: Zsidó történeti adatok. *Magyar-Zsidó Szemle* 40 (1923). 80–81. Annak okát, hogy későbbi, a tata-tóvárosi zsidóság történetét feldolgozó tanulmányában miért nincsenek már jelen, nem ismerjük.

¹⁶ Szűcs 2024. i. m. 131.

Fentiek alapján a tatai rabbik sorát a következőképpen állíthatjuk fel:

Aron Salamon	(1750-es évektől)
Volf Orenstainer	(?–1773 k.)
Kempfner Áron	(1773–1813)
Kuttna József	(1813–1829)
Kuttna Áron	(1829–1873) ¹⁷
Nobel József	(1874–1881)
Handler Márk	(1881–1911)
Goldberger Izidor	(1912–1944)
Rosenthal László	(1941–1944) ¹⁸

A tatai hitközség az 1868–1869-es zsidó kongresszust követően kongresszusi (neológ) alapra helyezkedett.¹⁹

A második világháború ezt a közösséget is drasztikusan megcsonkította, a hazatérők egy része pedig idővel elhagyta a települést. Az itt maradók, kemény küzdelmek árán, újjászervezték a hitközséget, amely egészen a nyolcvanas évek legelejéig, az örökös tiszteletbeli elnök, Wächter János (1895–1981) haláláig működött. A rendszeres hitélet ekkor szűnt meg Tatán.²⁰

Egy zsinagóga a 18. századból

A fent említett források egyértelművé teszik, hogy a tatai zsidó közösség már a 18. században is rendelkezett zsinagógával (imaházzal). Ennek településen belül elfoglalt helye és pontos építési ideje nem ismert, annyi azonban tudható, hogy állapota 1749-re kritikussá vált. Ahogy egy ebből az évből származó irat fogalmaz,

¹⁷ Bár Kuttna Áron halálát a Zsidó lexikon és maga Goldberger is 1874-re teszi, annak tényleges ideje 1873. december 2. Mindezt a hitközség anyakönyvéből, illetve a korabeli lapok beszámolóiból tudjuk. *Magyar zsidó lexikon*. Szerk. Ujvári Péter. Budapest, 1929. 519; Goldberger 1938. i. m. 11; Az izraelita hitközség anyakönyve a Tatai Járásban előfordult halálesetekről. MNL KEML XXXIII. 1. Az Esztergom és Komárom vármegyei izraelita felekezeti anyakönyvek levéltári gyűjteménye. Tatai izraelita anyakönyvi kerület. Másodpéldányok. (1868–1895.) 30; *Fővárosi Lapok*, 1873. december 20. 1272; *Vasárnapi Ujság*, 1873. december 28. 628; *Ellenőr*, 1873. december 22. 2. Itt jegyezném meg, hogy a Zsidó lexikon Kuttna születési idejét is tévesen (1814) adja meg. A rabbi halotti anyakönyve, illetve az 1869. évi népszámlálás felvételi ívei alapján születési idejét az 1790-es évekre tehetjük.

¹⁸ Goldberger 1938. i. m. 11; Szűcs József: „A legszilárdabb talapzat”. *A Tata-Tóvárosi Izraelita Elemi Népiskola története 1851–1944*. Tata, 2022. 14. Zárójelben a tatai rabbiszékben eltöltött időszakot jelöltük.

¹⁹ Komárom vármegye területén összesen kilenc rabbiállomás működött, ebből Komáromban 2, Csúzon, Koltán, Nagymegyeren, Ógyallán, Ácson, Tatán és Kisbéren 1-1. Az ortodox irányzatot követték Komáromban, Csúzon, Koltán, Nagymegyeren és Ácson, a kongresszusi Komáromban, Tatán és Kisbéren, a status quót Ógyallán. Szűcs József: *Követ köre. Kocs valaha volt zsidó közösségének nyomában*. Kocs, 2019. 16–17.

²⁰ Cseh Viktor: *Zsidó örökség. Vidéki zsidó hitközségek Magyarországon*. Budapest, 2021. 501.

„nap mint nap a legnagyobb veszélyben vagyunk, hogy [...] össze ne omoljon”.²¹ Ez a dokumentum egyébként „alte Schull”-ként, régi iskolaként (tanházként) említi az épületet.

Fentiekre hivatkozva a közösség úgy döntött, új zsinagógát épít, ennek engedélyeztetéséért az uradalomhoz fordult.²² Pénztáruk „szegényes állapota” miatt úgy határoztak, a munkálatokhoz szükséges költségeket a szokásos borpénz (12 krajcár/akó) duplájára emelésével teremtik elő. „Ez nagyon nehéz és súlyos is számunkra, de mégis feláldozzuk érte aggodalmunkat és verejtékünket.” A határozatot a közösség 12 teljes jogú tagja írta alá.²³

Későbbi iratok egyértelművé teszik, hogy a közösség végül nem tudta előteremteni a szükséges összeget. Egy 1752-ből származó uradalmi feljegyzés²⁴ a közösség részére „foganatosított” 1000 forintos kölcsönről tesz említést, amely összeget az építkezési tervek elkészítésére fizettek ki az uradalmi építésznek, Fellner Jakabnak.²⁵ Egy ugyanebből az évből származó irat azt engedi feltételezni, hogy a kölcsönrel megegyező összeget, 1000 forintot a közösség maga is befizetett az uradalmi pénztárba. Ezt az összeget szintén Fellner Jakab vette fel a „zsinagóga és iskola építése fejében”.²⁶

Az uradalomtól felvett kölcsön tényét megerősíti a tatai zsidó hitközség mára elvesztett levéltárának Büchler Sándor által idézett bejegyzése is, amely szerint 1807-ben a közösség kifizette az uradalomnak azt az 1200 forintnyi összeget, „melyet templomépítésre és 1780. fürdőépítésre kölcsön kapott”.²⁷ Az, hogy mindehhez hosszú évtizedekre volt szükség, egyértelmű utalás a hitközség nehéz anyagi helyzetére. A tartozást egyébként a zsinagógai ülőhelyek eladásából rendezték.²⁸ Ez a pénz azonban csak részletekben folyt be, és mivel a hitközség nem tudta

²¹ Idézi: Büchler Sándor: Kútfők. 260. sz. Okmányok és levéltári jegyzetek. *Magyar-Zsidó Szemle* 11 (1894) 501–502. A fordításért köszönettel tartozom Stegmayer Máténak.

²² Goldberger 1918. i. m. 231.

²³ Büchler 1894. i. m. 501–502.

²⁴ Dom. Tata. csomószám 249. p.332. Kuny Domokos Múzeum Révhelyi Elemér-hagyaték [továbbiakban: KDM REH] Fasc. 5. No.8. 20. A feljegyzés dátuma 1752. augusztus 27.

²⁵ Fellenthalii Fellner Jakab (1722–1780), az Esterházy család irányítása alatt működő tatai és gesztesi uradalmak építőmestere, a barokk építészeti kiemelkedő alakja. Átala emelt épületek találhatók többek között Tatán, Pá-pán, Veszprémben, Egerben, Mórán, amelyeken uradalmi építőmesterként vagy külső építészként dolgozott. Világi és egyházi épületei egyaránt ismertek.

²⁶ Est. Dom. Tata. Fasc. No.1. p.22. KDM REH Fasc. 5. No.8. 20.

²⁷ Büchler 1894. i. m. 504.

²⁸ „Az első 17 ülőhely tulajdonosai fejenként 50 forintot tartoznak fizetni, a két következőben ülők 40 forintot, az utánuk következők pedig fokozatosan 2 forinttal kevesebbet, de senki sem fizethet kevesebbet 10 forintnál. Az ülőhelyre kirótt összeget mindenki köteles egy év alatt négy részletben kiegyenlíteni, mégpedig ¼ részét a megváltáskor, azután négyhavonta újabb ¼ részt.” Idézi: Goldberger Izidor: A tatai zsidóság szervezete a XIX. század elején. *Magyar-Zsidó Szemle* 33 (1916) 24–25.

1. kép. A zsinagóga ábrázolásai 18–19. századi céhleveleken. Forrás: Kuny Domokos Múzeum

elérni, hogy az uradalom is elfogadja a részletfizetést,²⁹ az előjárók, együttműködve egy választott testülettel, megbízást kaptak arra, hogy „amíg a teljes összeg nincs együtt, abból kölcsönbeadás útján a hitközség számára leghasznosabb célokat valósítsák meg, továbbá az uradalmi tartozás kiegyenlítése után a fennmaradó összeget felügyeljék”.³⁰

A hitközség 1758-ban megfogalmazott Policey ordnungja, vagyis igazgatási szabályzata több ponton is érinti a zsinagógai rendet, de ezek közül kiemelendő a 16. pont, amely tiltotta a zsinagógán kívüli, magánháznál történő, tíz férfi (minján) részvétele mellett való imádkozást, kivéve a hét gyásznapot, illetve azokat az eseteket, ha valaki betegség, gyengélkedés miatt nem tudott a zsinagógában megjelenni. Utóbbi esetben is csak akkor volt engedélyezett a magánháznál végzett

²⁹ Elképzelhető, hogy erre a részletfizetésre utal egy Goldberger Izidor által publikált, 1789-ből származó szerződés, amelyben a hitközség arra kér engedélyt, hogy „a templom és zsinagóga építésére összegyűjtött 1000 forint tőkét három éven belül ötszáz-ötszáz forintoként, kamat nélkül a Kegyelmes Uradalomnak befizethesse”. Goldberger Izidor: A tatai uradalom szerződéses viszonyban volt a zsidó hitközséggel a XVIII-ik században. *Egyenlőség*, 1914. április 5. Melléklet 5–6.

³⁰ Goldberger 1916. i. m. 24–25.

ima, ha az illető ott alamizsnás perselyt állított fel, és az oda befolyt összeget a templomszolgának később átadta.³¹

A zsinagóga építésének idejét a fentiek alapján 1749 és 1752 közé tehetjük. Feltételezésünket, hogy az épület 1752-re már állt, alátámasztja Goldberger Izidor azon állítása is, amely szerint a 18. század közepén József ben Sámuel Kohn – aki a zsinagógafelújítás kapcsán írt 1749-es kérvényt első helyen írta alá³² – tóradíszeket adományozott a hitközségnek.³³ A dátumot egy eddig nem publikált feljegyzés pontosítja, amely a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteményében megtalálható fényképfelvétel hátoldalán olvasható.³⁴ A fotón a tatai zsinagóga „templomi felszerelésének egy része” látható. A kép készítésének ideje ismeretlen, de Goldberger 1914-ben közzétette azt a *Múlt és Jövő* lapjain.³⁵ (6. kép) Az említett feljegyzés szerint az adományozásra 1752-ben került sor.

2. kép A zsinagóga épülete egy 1760 körül készült térképen. Forrás: Kuny Domokos Múzeum, KDM REH 2626–1229)

A 18. századi zsinagógának sem külső, sem belső leírását nem ismerjük,³⁶ rendelkezésünkre áll azonban a 18., illetve a 19. századból egy-egy céhlevél, amelyeknek a várost bemutató díszes illusztrációján felismerni véljük az épületet.³⁷ (1. kép) Amennyiben elfogadjuk, hogy ezek valóban a zsinagóga ábrázolásai, úgy egy egyszerű, téglalap alaprajzú, jellegtelen épületet kell elképzelnünk.

³¹ Goldberger 1931. i. m. 395. Hasonló tartalmú, 1750-ből származó hirdetményre hívja fel a figyelmet Goldberger 1938-ban megjelent munkájában: „az előjáróság [...] panaszolja, hogy ámbár néhányszor megtiltotta már, hogy szombati és ünnepi istentiszteletre (haskama) magánházakban a hívek ne gyülekezzenek, mindazonáltal ez még most is megtörténik.” Goldberger 1938. i. m. 11.

³² Ld. Büchler 1894. i. m. 501–502.

³³ Goldberger 1938. i. m. 9–10.

³⁴ A felvétel a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteményében F66.421 azonosító szám alatt található meg. <https://collections.milev.hu/items/show/34014> (utolsó letöltés: 2026. február 17.)

³⁵ Goldberger Izidor: A tatai zsidó bíró választása. *Múlt és Jövő* 4 (1914) 423–425. Goldberger a hátoldalon olvasható információkat nem jelentette meg a cikkben.

³⁶ Goldberger Izidor egy helyen említést tesz az épület méreteiről. Azt írja, az épület falazatának hossza 21 méter volt, a szélessége 10,5 méter. Goldberger Izidor: Hivatalos intézkedés a Cholera ellen 1831-ben a zsidó őszi ünnepek alatt. *Tata és Tóváros* 17 (1913:44) 2.

³⁷ Az illusztrációk első közlése: Perger Gyula – Schmidtmayer Csaba: *Élet-halál. Fejezetek a tatai zsidó hitközség történetéből*. Tata, 2014. 14.

Az épület településen belüli elhelyezkedéséről korabeli térképek árulkodnak. Egy 1760 körül készült ábrázoláson jól látható, hogy a zsinagóga (9) Tata mezőváros legszélén épült fel egy uradalmi magház (8), egy lisztőrítőmalom (10), szegényeknek szánt házak (7) és elbontásra ítélt épületek (6) szomszédságában.³⁸ (2. kép)

Egy zsinagóga a 19. századból

A Fellner-féle épület átalakítására jó száz évvel később, 1861-ben került sor. A terveket Wechseltmann Ignác³⁹ készítette, aki a két évvel korábban átadott Dohány utcai zsinagóga építési munkálatait is vezette. Az eredeti elképzelések szerint a tatai zsinagóga a Dohány utcai templom kicsinyített mása lett volna, ám a két torony felépítésére fedezet híján már nem került sor.⁴⁰ Ugyanezen okból egyéb formai egyszerűsítések is szükségessé váltak.⁴¹

Az épület romantikus stílusban készült el, szélessége 12, hosszúsága 29,5 méter. A tető vonalát romantikus fogrovat díszíti, homlokzatán, a földszint és az emelet magasságában egyaránt, azonos méretű, félköríves záródású ablaksor található.⁴²

Rövid, de figyelemre méltó említést olvashatunk az alig tízéves zsinagógáról a Bécsi Templomújságban és annak mellékletében megjelent útleírásban, amelyet egy ismeretlen osztrák utazó vetett papírra 1871-ben: „Meg kell említeni a zsinagógát is, amelyet a jómódú zsidók – akiből Tatán jelentős szám van – építettek. Külső megjelenése csinos és díszes.”⁴³

A hitközség likviditási problémáit egyértelműsíti, hogy Wechseltmann a kivitelezés teljes költségét csak per útján tudta behajtani a közösségen. A pert 1862-ben indította meg a dunántúli kerületi táblánál. A hitközségnek ekkor 3632 forint 58 krajcár hátraléka volt.

Elsőfokú döntés 1866-ban született, amelynek értelmében a hitközségnek meg kellett fizetnie az 1862 óta felhalmozódott kamatokat, illetve a perköltséget, Wechseltmann viszont a szakértők által jelzett építési hiányosságok 3 hónapon belüli kijavítására szólították fel.

A döntés indoklásában ott szerepelt, hogy a hitközség korábban közjegyzői okmányban kötelezte magát arra, hogy az építmény átvizsgálása után megfizeti

³⁸ A térképen az épületet „Juden Tempel”-ként nevezik meg.

³⁹ Wechseltmann Ignác (Nicolaj, 1828 – Budapest, 1903), építész, Ybl Miklós tanítványa. Nevéhez köthető a Dohány utcai zsinagóga mellett a várkerti építkezés, a vámpalota és az egyetemi könyvtár kivitelezése is.

⁴⁰ Goldberger 1938. i. m. 14.

⁴¹ Cseh 2021. i. m. 501.

⁴² Podonyi Hedvig: *Zsinagógák Magyarországon*. Budapest, 2005. 68.

⁴³ A–s.: Totis in Ungarn. (Topographie von Totis.) *Wiener Kirchenzeitung*, 20. Mai 1871. Beilage Nr. 20. 317–319. A fordításért köszönettel tartozom Stegmayer Máténak.

a 3000 forint összegű utolsó részletet. A megyei hatóság általi felülvizsgálat meg is történt, de mivel annak részleteit korábban nem rögzítették, kizárólag közbiztonsági és közigazgatási szempontokra terjedt ki. A 3000 forint megfizetése már csak amiatt is elkerülhetetlenné vált, mert a hitközség – ezt maga sem tagadta – a zsinagógát 1861-ben „minden nyilvános fentartás nélkül átvette s azt azon idő óta folytonosan használja”.

Az elvégzett szakértői vizsgálat rámutatott a kivitelezés hibáira és hiányosságaira, például arra, hogy „az imaház és előház padlása között lévő ajtónak nyitvahagyása által” az épület tűzveszélyessé válik, a szentély oldalán álló két kőoszlop törött, a tóraszekrény feletti ablakkő repedt, és a szentély melletti oldalfalon levő ablakok aránytalanul lettek kimérve és beosztva. Wechselmannt ezek helyrehozatalára kötelezték.

A szakértői vélemény további hiányokat is feltárt, ám ezek pótlására a kivitelező nem volt kötelezhető, mert azt, „hogyműködő építész kötelese lett volna-e a tűzifal ablaknyílását belülről is bevakolatni, s ablakkal ellátni, a padlást téglával beburkoltatni, a chorusi feljárt⁴⁴ s homlokzattal építésénél tisztán téglát vagy kevert anyagot használni, a sanctuáriumban szélesebb székeket alkalmazni stb. stb. – a költségvetés s tervrajz előmutatása nélkül meghatározni nem lehet. Ezek rendszeresen az építetők kezei közt léteznek, tehát azokat az építetők kötelese felmutatni, ha kifogásai vannak.”

A hitközség, hivatkozva a továbbra is fennálló hiányosságokra, megfellebbezte az elsőfokú döntést. A királyi tábla 1868-ban a 3000 forint elhagyása mellett döntött.

Ezt a döntést Wechselsmann fellebbezte meg, mivel úgy vélte, a királyi tábla döntése szerint a 3000 forint megfizetését azért tagadta meg, „mert az imaház a szakértők által kimutatott hiányok folytán befejezetlennek tekintendő; és a község e hiányok pótlásáig [...] jogosítva van azon összeget visszatartani”. Wechselsmann emlékeztetett azonban arra, hogy ezen utolsó részlet megfizetésére a hitközség a szakértői vizsgálat megtörténte után vállalt kötelezettséget, amely vizsgálat már 1862-ben megtörtént, és az „az imaházat szóval sem mondja terv- és szerződés-ellenesnek”. Wechselsmann hangsúlyozta azt is, a község a zsinagógát a vizsgálatot követően azonnal birtokába vette, s azt folyamatosan használta is, „mi által annak szerződés szerű befejezését, s a collaudirung [felülvizsgálat] helyességét önmaga tényleg elismerte”. Az eredeti szerződés ráadásul kimondta azt is, hogy a kivitelező a vizsgálatot követő három évig felelős az épület állapotáért – ez a pernek e szakaszára már eltelt –, és ez alatt a három év alatt ráadásul az épület folyamatosan használatban volt.

A hitközség, erre válaszolván úgy nyilatkozott, a felülvizsgálat „csak politikai, közbiztonsági intézkedés, mi a mű jó vagy rossz készítése felett nem határoz, utóbbi

⁴⁴ A kifejezés itt vélhetően a karzat feljártára vonatkozik.

csak szakértők megbírálnak alá tartozván”. Kiemelték, hogy az épület birtokba és használatba vételére azért került sor, mert annak hiányában „1860. óta a hitfelekezet nem imádkozhatott volna”.

A legfőbb ítélőszék 1869. október 23-án hozta meg döntését. „Az alperesi hitközség magát minden kifogás nélkül az imaház birtokába helyezte, és hogy ugyanaz a szerződésben kikötött, felperes részéről elvállalt jótállási időszak alatt semmi lépéseket nem tett, sőt a bírói szemlét is csak a felperes keresete folytatni tárgyalás alkalmával kérte felvétetni.” Ennek értelmében a legfőbb ítélőszék az elsőfokú bíróság döntését hagyta jóvá, annyi módosítással, hogy a hitközség a kamatokat (6%) nem 1862. július 4-től, hanem 1863. február 14-től, a bírói intés napjától volt köteles megfizetni.⁴⁵

Az épület bejárata felett vésett felirat hirdette: בְּנֵה בְּנֵי־בֵית זָבֹל לְךָ מְכוּן לְשִׁבְתָּהּ עוֹלָמִים

Az idézet a Királyok első könyvéből való, magyarul így szól: „Építve építettem házat néked lakásul; helyet, a hol örökké lakjál.” (1Kir 8,13)

Ha dátumot jelző betűk számértékét összeadjuk, a 621-es számot kapjuk, amely a zsidó időszámítás szerinti 5621. évre utal, vagyis a polgári időszámítás 1861. évére, a zsinagóga építésének dátumára.

A feliratot 1977-ben távolították el az épületről, azóta a tatai izraelita temetőben pihen az eredeti mózesi kőtáblákkal és az első világháborús emléktáblával együtt, amelyet korábban a bima előtt helyeztek el.

Az épület belső terét neológ szellemben rendezték be. A kétoldali női karzatot kettős öntöttvas oszlopokkal támasztották alá, tóraszekrénye klasszicizáló volt.⁴⁶ Ma ezt a belső teret már csupán fényképfelvételekről ismerjük. (3. kép)

A zsinagóga berendezéseiről, a fenti fényképet leszámítva, nem sokat tudunk. Goldberger Izidor szerint a frigyláda felett az emeleten 1904-ben emeltek fülkét az énekkar számára, illetve 1913-ban bevezették az épületbe a villanyvilágítást.⁴⁷

Az énekkar részére épített fülkét az épület külső oldalán, a keleti falon elhelyezkedő, két oszlopon támaszkodó oromzatos bővítményben ismerhetjük fel, amely az épületen belül a karzatról volt megközelíthető. A zsinagóga belső teréről ismert fényképfelvételeken jól látható, hogy a tóraszekrény felett egy rácsszerű térelválasztó panel különíti el a fülkét. (4. kép)

Az említett térelválasztó panel mögött (a 3. képen jól kivehető) egy harmónium körvonalait fedezhetjük fel. A hangszer meglétét a felvételen kívül alátámasztja egy 1936-ban készült jegyzőkönyv is, amely a tatai Római Katolikus Egyházközség

⁴⁵ *Törvényeségi Csarnok*, 11 (1869:93) 370–371. Az idézetet szöveghűen közöltük.

⁴⁶ Podonyi 2005. 68; *Magyarországi zsinagógák*. Szerk. Gerő László. Budapest, 1989. 156.

⁴⁷ Goldberger 1938. i. m. 14. Az énekkari fülke kialakításának időpontját egy korábbi cikkében 1905-re datálja. Goldberger 1913. i. m. 2.

3. kép. A tatai zsinagóga belső tere az 1910-es években.
Forrás: Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, F66.420

4. kép. A tatai zsinagóga belső tere az I. világháborús emléktáblával (Forrás: Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, F00.23)

5. kép. A zsinagóga épülete az énekkari fülke nélkül és az énekkari fülkével. Forrás: *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. Szerk. Braham, Randolph L. Budapest, 2007. 632 (balra); Kuny Domokos Múzeum (jobbra)

nagyválasztmányának gyűlésén készült. A dokumentumból kiderül, hogy az egyházközség akkori pénztárosa, Bódi József orgonált a zsinagógában.⁴⁸ (5. kép)

Egy zsinagóga kegytárgyai

A kegytárgyokról ugyancsak kevés információval rendelkezünk. Amit tudunk, azt a már sokat említett Goldberger Izidor jóvoltából tudjuk. Fentebb említettük, hogy a rabbi 1914-ben a *Múlt és Jövő*⁴⁹ lapjain tette közzé azt a fényképet, amely a templomi felszerelések egy részét örökíti meg. A fényképfelvétel (6. kép) nem csupán amiatt jelentős, mert láthatjuk rajta a mára elveszett tárgyakat, hanem a hátoldalán szereplő, korábban már szintén hivatkozott felirat miatt is. Goldberger rabbi néhány sorban foglalta össze mindazt, amit ezekről kegytárgyokról kiderített: „A templomi felszerelések egy része. A kép közepén lévő ezüst tóra-mellpajzs és a legszélén álló két (egy pár) ezüst oszlop egy ember adománya 1752-ben, rajta az évszám (tav-kof-bet).⁵⁰ A bal oldalon teljesen felöltözött kis tóra ezüst mellpajzs és az ezüst kéz XIV. Lajos korabelinek tűnik fel előttem, (azonban mint laikus mondom csak ezt,

⁴⁸ *Jegyzőkönyv a tatai rk. Egyházközség nagyválasztmányának 1936. február 9-i gyűléséről*. Győri Egyházmegyei Gyűjteményi Központ, Levéltár, V.66. Tata plébánia iratai és anyakönyvei. A tatai róm. kath. hitközségi közgyűlésekről és nagyválasztmányi gyűlésekről vezetett jegyzőkönyv (1926–1945). A jegyzőkönyv érdekessége, hogy a nagyválasztmány Bódi József újraválasztásának feltételévé tette, hogy felhagyjon a zsinagógában való orgonálással.

⁴⁹ Goldberger 1914. i. m. 423–425.

⁵⁰ Az évszám 502, vagyis a zsidó időszámítás szerinti 5502. év, mely a polgári időszámítás szerinti 1742. évnek felel meg.

mert ezen évszám nincsen) – A kis tórát jobboldalon levő vasszekrényben őrzik. A középen lévő korona újabb, de igen csinos munka, úgyszintén a »beszamim bikszis«⁵¹ és a kidus serleg. A függöny 1829-ben készült.” (6. kép)

A feljegyzés dátuma nem ismert, azt azonban tudjuk, hogy a kegytárgyak egy részét egy 1927-es betörés során ellopták. Ekkor veszett nyoma a rabbi által is említett ezüstveretű miniatűr Tórának (1770-ben készült) az ezüst felszereléssel, 8 db tóradísznek, 6 db tóramutatónak, 3 db 17–18. századi tórapajzsnak, 1 db koronadísznek, több ezüstpohárnak és -tálcának, valamint egy ezüst gyertyatartónak. Ezek össz-súlya nagyjából 15 kilogrammot tett ki.⁵²

A zsinagóga további kegytárgyaira bukkanhatunk, ha fellapozzuk az *Új Élet* 1987-es számát, amely a budapesti Talmud-Tóra Központ avatásáról ad hírt.

A cikk szerint más közösségek emlékei mellett a budapesti imaházba kerültek „az egykori tatai zsidó templom” gyertyatartói is.⁵³

1958-ban a zsinagóga örökmécsese kapcsán bontakozott ki érdekes vita. Dr. Scheiber Sándor, a Rabbiképző Intézet igazgatója 1958. április 20-án tartott előadást Tatán „A magyar zsidóság történetéből” címmel.⁵⁴ A hitközség elöljáróságával közösen a Kuny Domokos Múzeumba is ellátogatott, amelynek gyűjteményében egy örökmécsestre figyeltek fel. A hitközség jelenlévő tagjainak feltételezése szerint az örökmécse a zsinagógából kerülhetett a múzeumhoz. Ez ügyben a hitközség április 27-én írt Scheibernek, arról tájékoztatva őt, hogy kiderült, az örökmécse

6. kép. A tatai zsinagóga kegytárgyai. Forrás: Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, F66.421

⁵¹ Fűszertartó dobozka.

⁵² [n. n.]: Betörték a tatai zsidó templomba. *Egyenlőség*, 1927. március 12. 17. További írások a betörésről: [n. n.]: Kifosztották a tatai zsinagógát. *Délmagyarország*, 1927. március 6. 6.; [n. n.]: Kirabolták a tatai zsidó-templom kincses szekrényét. *Friss Ujság*, 1927. március 6. 5.

⁵³ [n. n.]: Talmud Tóra Központ avatása. *Új Élet*, 1987. február 1. 3.

⁵⁴ *Meghívó dr. Scheiber Sándor, az Országos Rabbiképző Intézet igazgatójának 1958. április 20-i előadására.* Tatai Hitközség iratai Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár [továbbiakban: HU HJMA] X-83-11. Tatai hitközség vegyes iratok (1949–1959, 1968 + én.) K2/5.

valóban a zsinagógából került a múzeumba, 180 Ft körüli összegért adták el, de az eladó személye nem volt ismeretes. A levélben arra kérték Scheibert, ő keresse meg ennek kapcsán a múzeumot.⁵⁵

A múzeumnak írt levelet, amelyet végül a Magyar Izraeliták Országos Irodája fogalmazott meg, nem ismerjük, Biró Endre múzeumvezető válaszát viszont igen. Biró szerint az örökmécsesen semmi olyan jel nem fedezhető fel, amely arra utalna, hogy azt zsinagógában használták volna, sőt jellegzetességeit tekintve inkább katolikus templomba illő. Ez utóbbira utalnak a múzeumba kerülés körülményei is, írja Biró, aki kérte a hitközség állításának igazolását. „Természetesen Önök sem gondolhatták azt, hogy a múzeum tulajdonát képező beleltározott tárgyat csupán arra, hogy egy látogató azt állítja, hogy innen és innen való, kiadom a múzeumból.”⁵⁶

Bár az április 27-én kelt levél egyértelművé tette, a hitközség körében nem ismert az örökmécses a múzeumnak eladó személy neve, az országos iroda mégis tájékoztatás kért erről: „Felkérjük Önöket, szíveskedjenek észrevételeiket velünk közölni, különösen pedig annak az egyénnek a nevét megírni, akinek a révén az örökmécses a tatai izr. hitközség diplomából elkerült.”⁵⁷

A hitközség válaszában úgy fogalmazott, „ami az örökmécses visszaszerzését illeti, nem hiszem, hogy el[ő]kerülni fog”. Válaszolva az országos iroda kérdésére, azt írták, korábban már közölték azok neveit, akik a zsinagógából tárgyakat „hordtak el”,⁵⁸ és úgy vélik, az illető személy kiléte könnyedén felfedhető lenne, ha a múzeum utánanézne, kinek fizettek a tárgyért cserébe. „Fel lehetne kérni a múzeumot, hol megvan minden darab beszerzési forrása, kérje az eladóját, hogy igazolja a tulajdonjogát annak, amit eladott.”⁵⁹

Az ügy további részletei sajnos nem ismertek előttünk, a zsinagóga korábbi örökmécsese a mai napig nem került elő.

Egy zsinagóga a 20. századból

Az 1861-ben átadott tatai zsinagóga átélte a hazai zsidóság történetének legmeghatározóbb évtizedeit. Gondolunk itt az emancipációs törvényre (1867), a felekezeti

⁵⁵ *A Tatai Izraelita Hitközség levele dr. Scheiber Sándornak. Tata, 1958. április 27.* Tatai Hitközség iratai HU HJMA X-83-11. Tatai hitközség vegyes iratok (1949–1959, 1968 + é.n.) K2/5.

⁵⁶ *A Kuny Domokos Múzeum levele a Magyar Izraeliták Országos Irodájának. 57/1958; Hiv. sz.: 4287/958.* Tata, 1958. június 12. Tatai Hitközség iratai HU HJMA X-83-11. Tatai hitközség vegyes iratok (1949–1959, 1968 + é.n.) K2/5.

⁵⁷ *A Magyar Izraeliták Országos Irodájának levele a Tatai Izraelita Fiókhitközségnek. 4287/958 dr. Si/RI.* Budapest, 1958. június 16. Tatai Hitközség iratai HU HJMA X-83-11. Tatai hitközség vegyes iratok (1949–1959, 1968 + é.n.) K2/5.

⁵⁸ Ez a levél a kutatás során nem került elő.

⁵⁹ *A Tatai Izraelita Hitközség levele a Magyarországi Izraeliták Országos Irodájának.* Tata, 1958. június 16. Tatai Hitközség iratai HU HJMA X-83-11. Tatai hitközség vegyes iratok (1949–1959, 1968 + é.n.) K2/5.

szakadáshoz vezető zsidó kongresszusra (1868–1869), Tiszaeszlárra (1882–1883), az azt követő tömeghisztériára, a politikai antiszemizmus ki-, az antiszemita pártok és mozgalmak megalakulására, a recepciós törvényre (1895), a numerus claususra (1920), a zsidótörvényekre (1938–1941), a német megszállást követő korlátozó rendelkezésekre, a holokausztra. Hogyan lehet mindezt egy épület történetén át látni? A tér eleve neológ kialakításában, az énekhar, az orgona (harmónium) jelenlétében, a Handler rabbi idején magyar nyelvűvé vált szöszékben,⁶⁰ az 1882-ben a homlokzatra rajzolt primitív ábrákban, akasztófákban, kiplakátolt lázító szövegekben, a bezúzott ablakokban,⁶¹ a nyilasparancsnoksággá, majd a rekvirált zsidó bútorok raktárává történő átalakításban, a berendezések tüzelővé tételében, a kiürült térben.⁶² Ez utóbbi fogadta a táborokból, munkaszolgálatból hazatérőket.⁶³ És aztán ezek a hazatérők komoly áldozatok és küzdelmek árán újjászervezték a hitközséget.

Rendelkezésünkre áll a háborút követő évekből, vélhetően 1946-ból⁶⁴ származó, a megmaradt hitközséget számba vevő lista, amely mindösszesen 84 számozott tételt (nevek, születési adatok, lakhely) és további (számozatlan) hat nevet tartalmaz (utóbbiak közül egy a számozott tételek közt is megtalálható). A megjelölt lakhelyek tekintetében a listán szereplő személyek közül 62 fő élt ekkor Tatán, 2 fő Dunaalmáson, 3 fő Vértesszőlősen, 3 fő Kocson, 4 fő Szenden, 4 fő Bokodon, 5 fő Mocsán, 4 fő esetében nincs lakhely megjelölve, 2 fő esetében pedig nem tudható, hogy a megjelölt település (Császárszár) a születési vagy a lakhelyet jelenti-e.

Ez a névsor nem csupán a helyi közösséget, közösségeket ért veszteségeket tükrözi. Megmutatja azt is, hogy a túlélőkben létezett igény arra, hogy újra hitközségi

⁶⁰ Szűcs 2022 i. m. 55.: 200. jegyzet.

⁶¹ [n. n.]: A zsidóüldözés Tatában. *Tata-Tóvárosi Híradó*, 3 (1882:41) 14.

⁶² Kahán Júlia: *A fött krumpli illata*. Budapest, 1992. 54.; *A Tatai Izraelita Hitközség levele a Magyar Izraeliták Országos Irodájának*. 31/1951. Tata, 1951. július 12. Tatai Hitközség iratai HU HJMA X-83-11. Tatai hitközség vegyes iratok (1949–1959, 1968 + é.n.) K2/5.

⁶³ A hazatérők száma a mai napig bizonytalan. A Magyar Izraeliták Országos Irodája 1956-ban körlevélben kért információkat az egyes hitközségekre vonatkozóan. Bár csupán a körlevélnek egy ceruzával széljegyzetelt példánya áll rendelkezésünkre, számunkra ez mégis nélkülözhetetlen adatokat tartalmaz. A jegyzetek szerint Tata zsidó lakossága 1944. március 19-én 641 fő volt, amelyből 607-en pusztultak el. Ugyancsak ebből a dokumentumból tudhatjuk meg azt is, hogy a tatai (és környékbeli) zsidóság összeköltöztetése, gettósitása 1944. május 15-én kezdődött meg. *A Magyar Izraeliták Országos Irodájának levele a Tatai Izraelita Hitközség elöljáróságának*. 5182/1956. Budapest, 1956. augusztus 5. Tatai Hitközség iratai HU HJMA X-83-11. Tatai hitközség vegyes iratok (1949–1959, 1968 + é.n.) K2/5.

⁶⁴ A névsort egy négyoldalas, négyzettrácsos ívre vezették fel. Első három oldalán táblázatos formában vezetett névsor (84 bejegyzéssel, ebből egy áthúzva), az utolsó oldalon további hat, táblázaton kívüli névvel, „cca 90 személy” megjegyzéssel, illetve 125/946. számmal, mely vélhetően iktatószám. (*Elnevezés nélküli névsor.*) 125/946. Tatai Hitközség iratai HU HJMA X-83-11. Tatai hitközség vegyes iratok (1949–1959, 1968 + é.n.) K2/5. Az 1946-os datálást megerősíti, hogy a listán még szerepel a mocsai Fischer Rezső és családja, akikről tudjuk, hogy 1947-ben elhagyták az országot, és Palesztinában telepedtek le. Szűcs József: *Hült helyek. Egy valaha volt zsidó közösség nyomában*. [Álmásfüzitő], 2018. 75–76.

formában működjének. Ezt igazolja az a 38 névből álló lista is, amely 1949-ben készült, és azon személyeket foglalja magába, akik valamilyen módon hozzájárultak a hitközség templomának és kultúrtermének felújításához. Szerepelnek a listán pénzbeli (25-től 600 forintig terjedő összegben) és természetbeni felajánlások (festés, üvegezés, vasmunkák, 2 terem kőműves munkálatainak elvégzése, mész, faanyag vagy éppen 2 méter brokátfüggöny felajánlása) is.⁶⁵ Egyértelműen kijelenthetjük tehát, hogy a közösségnek célja volt a zsinagóga felújítása.

Bár Cseh Viktor azt állítja, az épület 1945-től üresen állt, állaga pedig folyamatosan romlott, az alábbiakban bemutatandó levéltári dokumentumok ellentmondanak ennek.⁶⁶

A felújítás céljára, konkrétan az épületek⁶⁷ gerendaszerkezetének rendbehozatalára a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája már 1949. március 3-án kiutalt 3000 forintot.⁶⁸ Ahhoz, hogy ezt az összeget a hitközség a templom berendezési tárgyainak felújítására használhassa fel, a győri XII. Izraelita Községkerület, amelyhez a tatai hitközség is tartozott, „elvben” hozzájárulását adta, de a végleges választ a költségvetés április 4-ig történő leadásához köthette.⁶⁹

Hogy az összeg végül milyen módon került felhasználásra, nem tudjuk, de annyi bizonyos, a hitközség 1951 júliusában újabb segélykérelemmel fordult az országos irodához. Palotai István hitközségi titkár a benyújtott kérelemben arról panaszkodott, hogy „nagyobb méretű tetőjavítást kell eszközölni úgy a temetőben lévő halottas-ház, valamint a templom tetőzetén, azonkívül kisebb javításokat kell eszközölni a többi ingatlanok tetőzetén”. E munkálatok hozzávetőleges költségét 2500 forintban határozta meg. Palotai hangsúlyozta azt is, hogy a hitközség saját erőből képtelen a munkálatokat kivitelezni, mivel a hitközség tagjainak havi felajánlásai nem teszik lehetővé nagyobb összegek kifizetését.⁷⁰

A hitközség ugyanebben a levélben kért támogatást székek beszerzésére vagy fapadok készítésére is. Ezekre „a templomban van szükségünk. [...]”

⁶⁵ *A Tatai Izraelita Hitközség templomának és kultúrtermének újjáépítési hozzájárulásai.* Tatai Hitközség iratai HU HJMA X-83-11. Tatai hitközség vegyes iratok (1949–1959, 1968 + é.n.) K2/5.

⁶⁶ Cseh 2021. i. m. 501.

⁶⁷ Nincs nyoma, hogy a hitközség mely épületek javítására kérte a segélyt.

⁶⁸ *A Magyarországi Izraeliták Országos Irodájának levele a Tatai Izraelita Hitközségnek.* La/SM. 4330/1949. Budapest, 1949. március 3. Tatai Hitközség iratai HU HJMA X-83-11. Tatai hitközség vegyes iratok (1949–1959, 1968 + é.n.) K2/5. Bár az országos iroda 30 napot adott az összeggel való elszámolásra, arra október 7-ig sem került sor. *A Magyarországi Izraeliták Országos Irodája Intéző Bizottságának levele a Tatai Izraelita Hitközségnek.* 4330/1949. La/SM. Budapest, 1949. október 7. Tatai Hitközség iratai HU HJMA X-83-11. Tatai hitközség vegyes iratok (1949–1959, 1968 + é.n.) K2/5.

⁶⁹ *A győri XII. Izraelita Községkerület levele a Tatai Izraelita Hitközségnek.* 32/1949. kk. LB/Sné. Győr, 1949. március 28. Tatai Hitközség iratai HU HJMA X-83-11. Tatai hitközség vegyes iratok (1949–1959, 1968 + é.n.) K2/5.

⁷⁰ *A Tatai Izraelita Hitközség levele a Magyar Izraeliták Országos Irodájának.* 31/1951. Tata, 1951. július 12. Tatai Hitközség iratai HU HJMA X-83-11. Tatai hitközség vegyes iratok (1949–1959, 1968 + é.n.) K2/5.

Templomunkat a nyilaséra alatt teljesen tönkretették, vagyis a padozatot elhordták. [...] Templomunkban hordták össze a deportálások alatt a zsidó hittestvérek bútorait, és így a padozatot természetesen összetörve kidobálták az udvarra.” A beszerzések költségeit Palotai 2000 forintra becsülte.⁷¹

Egy 1953 októberében kelt jegyzőkönyv tartalma arra enged következtetni, hogy a hitközségnek sikerült valamennyi támogatást szereznie és a munkálatok egy részét elvégeznie („két év előtt nagy költséggel rendbehozott templomunk”),⁷² de egy 1952. május 19-én íródott, a tatai Községi Tanács Végrehajtó Bizottságának küldött levélben az országos iroda még mindig úgy fogalmaz, hogy „a tatai izraelita templom a háborús sérülések folytán ez idő szerint még használhatatlan”.⁷³

1952 nyarán a temetőben, a volt iskolaépületben és egy lakóházon végzett munkák mellett a zsinagóga épületén is végeztek munkálatokat. Elkészült például 102 m²-nyi vakolat az épület külső falrészén, a belső részén pedig megtörtént a mennyezet (114 m²) fehérre, a falak alsó részének (34 m²) szürkére meszelése.⁷⁴

A javítási munkák ezt követően is folytatódtak. A fennmaradt iratok azt igazolják, hogy a hitközség önerőből is megpróbált a munkálatok költségeihez hozzájárulni. Erre utal az az 1956 decemberében keltezett levél is, amelyben a hitközség

⁷¹ Uo.

⁷² *Jegyzőkönyv a Tatai Izraelita Hitközség megbeszéléséről.* Tata, 1953. október 18. Tatai Hitközség iratai HU HJMA X-83-11. Tatai hitközség vegyes iratok (1949–1959, 1968 + é.n.) K2/5. Ugyanebből a jegyzőkönyvből kiderül, hogy a zsinagóga villanyvilágításának vezetőit ismeretlen tettesek levágták, és a lámpák egy részét elvitték. Ez ügyben megtörtént a rendőrségi feljelentés, de az eljárás nem vezetett eredményre. Rongálásokra a későbbiekben is volt példa. 1957-ben ezek kapcsán az országos iroda bűnvádi feljelentést is tett a Komárommegyei Rendőrkapitányság Tatai Járási és Városi Kapitányságánál, mely a nyomozás során megállapította, hogy „az ablakokat gyermekek játék közben verték be [...]. [A] 8-10 éves gyermekek [...] személyazonosságát megállapítani, mivel a tanúk ezeket nem ismerték, nem sikerült”. *A B.M. Komárommegyei Rendőrkapitányság Tatai Járási és Városi Kapitányságának levele a Magyar Izraeliták Országos Irodájának.* 1675/1957. Tata, 1957. október 17. Tatai Hitközség iratai HU HJMA X-83-11. Tatai hitközség vegyes iratok (1949–1959, 1968 + é.n.) K2/5.

⁷³ *A Magyar Izraeliták Országos Irodájának levele a tatai Községi Tanács Végrehajtó Bizottságának.* 2705/T-35. Dr.L/Gr. Budapest, 1952. május 19. Tatai Hitközség iratai HU HJMA X-83-11. Tatai hitközség vegyes iratok (1949–1959, 1968 + é.n.) K2/5. A levél a hitközség Fürdő u. 20. szám alatti épületének (volt zsidó iskola) tanácsai igénybevétele és lakás céljára történő kiutalása ellen emel szót, illetve nyújt be fellebbezést a véghatározat ellen. Bár a tanács, mint „használaton kívül álló helyiséget” említi a fenti ingatlant, a hitközségnek 1948 óta ott működött kultúr- és a zsinagóga használhatatlansága okán imaterme (emiatl időnként „kistemplom”-ként is hivatkoztak rá). „Ha a tatai zsidóság nem is alkot önálló hitközséget, vallási élet folytatásához joga van, ilyen vallási életet valóban él is, és ezt ebben a teremben folytatja és gyakorolja. [...] Ebben a teremben tartják istentiszteleteiket, itt vannak elhelyezve emléktábláik a falba építve, itt vannak elhelyezve vallási kegyeszeik, valamint sok évtizedes hitközségi irataik. Itt tartják felekezeti összejöveteleiket, kulturális előadásait.”

⁷⁴ *Griff Mihály kőműves kisiparos által kiállított számla az izraelita temető és a templom udvarán végzett tatarozási és kőművesmunkákról.* Tata, 1952. augusztus 17. Tatai Hitközség iratai HU HJMA X-83-11. Tatai hitközség vegyes iratok (1949–1959, 1968 + é.n.) K2/5.

vezetése kért felajánlásokat a javítási költségekre. A hitközségi tagok ekkor 10 és 20 forint összegekkel támogatták az ügyet.⁷⁵

A zsinagóga berendezése továbbra is kérdéses volt. A padok felállítására 1958 júliusában sikerült árajánlatot szerezni, ez 1835 forint 35 fillérről szólt. A felállításhoz szükség volt még „cca 45 négyzetméter 2 coll, esetleg 6/4 padlódeszkára, mire rácsavarozzák a padokat”. Ezt az anyagot helyben nem tudták „megigényelni”, így ebben is az országos irodától kértek segítséget.⁷⁶ A padok végül a következő évben kerültek a helyükre, 62 személy részére biztosítva ülőhelyet. A kivitelezési munkák 1670 forintba kerültek.⁷⁷

A hitközség az egyéb berendezési tárgyakat is az országos irodán keresztül kívánta pótolni. „Az imaasztal tekintetében [...] nem vagyunk igényesek, olyant fogadunk el, amilyent kapunk, s azt fogjuk szépen megköszönni, ami jön.”⁷⁸ Frigyládatakarót és 2 db ezüst gyertyatartót 1958 júniusára már kaptak,⁷⁹ de a többire sem kellett sokat várniuk. A Nagyatádi Izraelita Hitközség imaházát 1958-ban számolták fel, amelynek berendezési tárgyait a tatai hitközség kapta meg. Ekkor jutottak frigszekrényhez, rabbiüléshez, előimádkozó asztalhoz, 1 db örökmécseshez, 1 db taliszhoz, 3 db ezüst tóradíszhez, 1 db imaasztal-terítőhöz, 1 db bársony frigszekrénytakaróhoz, 2 db ezüst gyertyatartóhoz, 1 db kiddusserleghez, 1 db bársony tóraruhához, imakönyvekhez és 1 db Tórához. Utóbbi kapcsán Herskovits Ödön, aki a küldeményt a nagyatádi hitközség részéről feladta, megjegyzi: „Sajnos a Tóra nem fért el aládában, nagyobb ládát viszont nem tudtam szerezni, miért is kénytelen voltam az egyik fafogót lefűrészelni.”⁸⁰

1958 két egyéb ok miatt is fontos évszám a zsinagóga történetében. Egyrészt ekkorra érzi úgy a közösség, hogy az épület kezd rendbe jönni, és engedélyt, illetve fedezetet kér biztosítás megkötéséhez,⁸¹ másrészt ez az az év, amikor az országos iroda foglalkozni kezd az épület műemlékké nyilvánításával. „Irodánk [...] felkérte

⁷⁵ A *Tatai Izraelita Hitközség levele a hitközségi tagokhoz*. Tata, 1956. december 16. Tatai Hitközség iratai HU HJMA X-83-11. Tatai hitközség vegyes iratok (1949–1959, 1968 + é.n.) K2/5. A levél alján 18 fő részéről szerepelnek felajánlások.

⁷⁶ A *Tatai Izraelita Hitközség levele a Magyar Izraeliták Országos Irodájának*. Tata, 1958. július 1. Tatai Hitközség iratai HU HJMA X-83-11. Tatai hitközség vegyes iratok (1949–1959, 1968 + é.n.) K2/5.

⁷⁷ Adorján Béla által kiállított számla az *Izraelita Hitközség Tatai Templomában végzett padok helyreállítási és kijavítási munkáiról*. Tata, 1959. június 30. Tatai Hitközség iratai HU HJMA X-83-11. Tatai hitközség vegyes iratok (1949–1959, 1968 + é.n.) K2/5.

⁷⁸ A *Tatai Izraelita Hitközség levele a Magyar Izraeliták Országos Irodájának*. Tata, 1958. július 1. Tatai Hitközség iratai HU HJMA X-83-11. Tatai hitközség vegyes iratok (1949–1959, 1968 + é.n.) K2/5.

⁷⁹ A *Tatai Izraelita Hitközség levele a Magyarországi Izraeliták Országos Irodájának*. Tata, 1958. június 16. Tatai Hitközség iratai HU HJMA X-83-11. Tatai hitközség vegyes iratok (1949–1959, 1968 + é.n.) K2/5.

⁸⁰ *Herskovits Ödön levele a Tatai Izraelita Hitközségnek*. Nagyatád, 1958. augusztus 20. Tatai Hitközség iratai HU HJMA X-83-11. Tatai hitközség vegyes iratok (1949–1959, 1968 + é.n.) K2/5.

⁸¹ A *Tatai Izraelita Hitközség levele a Magyar Izraeliták Országos Irodájának*. Tata, 1958. július 1. Tatai Hitközség iratai HU HJMA X-83-11. Tatai hitközség vegyes iratok (1949–1959, 1968 + é.n.) K2/5.

Dr. Scheiber Sándort, az Országos Rabbiképző Intézet igazgatóját, hogy látogassa meg a tatai izr. hitközséget, és ez alkalommal meg fogja a templomot is tekinteni, szakvéleményét közli majd Irodánkkal.”⁸² Az épület műemlékké nyilvánítására a mai napig nem került sor.

Adás-vétel

A Tatai Terményforgalmi Vállalat 1952 augusztusában telefonon kereste meg az országos irodát azzal, hogy a tatai zsinagógát, egy hónap időtartamra, terménybegyűjtés céljaira igénybe venné. A vállalat képviselője a megkereséskor a hitközség meg nem nevezett tagjára hivatkozott, akivel az ügyben már megállapodtak. Az Iroda írásban kérte a vállalat részéről az ilyen jellegű igény benyújtását, a hitközség részéről pedig azon személy megnevezését, aki az állítólagos megállapodást kötötte. „Már most közöljük, hogy amennyiben ilyen irányú megbeszélés történt, úgy az természetesen Irodánkat semmiképpen nem kötelezi, mert a döntésre kizárólag elnökségünk jogosult.”⁸³ Az ügy folytatását nem ismerjük, de tudomásunk szerint a vállalati igénybevételre nem került sor.

Az első ajánlat a zsinagóga megvásárlására 1953. szeptember 19-én érkezett a Komárommegyei Malomipari Egyesülés részéről. A megkeresés értelmében az Egyesülés a hitközség Tatai Járási Tanácshoz beküldött értesítése alapján szerzett tudomást az eladási szándékról. Az ajánlat imaházként hivatkozik az épületre, méretét 10 x 8 x 6 méterben, űrtartalmát pedig 480 m³-ben adja meg. A fennálló építési normák szerinti tényleges értéket 38 000 forintban állapítja meg, de hozzáteszi, „ha ezen épületet bármilyen célra használatba akarjuk venni, úgy egy emeleti fűdém (!) kell építeni benne és válaszfalakat. Azonkívül amióta az épület fennáll, amortizációval is kell számolnunk, a tényleges összeg tehát, amit az épületért adhatunk, maximum 20,000.- frt.”⁸⁴

A hitközség 1953. október 18-ra hívott össze megbeszélést az ügy kapcsán, ahol megállapították, „a szóban forgó templom vételi ajánlata téves lehet, mivel az ott megadott méretek megközelítőleg sem egyeznek templomunk méreteivel”. A jegyzőkönyvből kiderül az is, a hitközségnek nem áll szándékában eladni az

⁸² *A Magyar Izraeliták Országos Irodájának levele a Tatai Izraelita Hitközségnek.* 4287/95 Dr.S/Sné. Budapest, 1958. február (A pontos dátum, a dokumentum sérülése miatt nem olvasható.) Tatai Hitközség iratai HU HJMA X-83-11. Tatai hitközség vegyes iratok (1949–1959, 1968 + é.n.) K2/5.

⁸³ *A Magyar Izraeliták Országos Irodájának levele Vámosi Miklós részére.* 2705/T-35/Dr.E/Ké. Budapest, 1952. augusztus 8. Tatai Hitközség iratai HU HJMA X-83-11. Tatai hitközség vegyes iratok (1949–1959, 1968 + é.n.) K2/5.

⁸⁴ *A Komárommegyei Malomipari Egyesülés levele a Magyar Izraeliták Országos Irodájának a Tatai imaház megvásárlására tett ajánlat tárgyában.* 5073/1953. Tata, 1953. szeptember 19. Tatai Hitközség iratai HU HJMA X-83-11. Tatai hitközség vegyes iratok (1949–1959, 1968 + é.n.) K2/5.

7. kép. kép Az épület átalakításakor a berendezési tárgyakat a zsinagóga udvarára „dobálták”.

A jobb oldali fotón a tóraszekrény egyik oszlopfőjét is láthatjuk.

Forrás: Kuny Domokos Múzeum, Varga Edit fotói

épületet, mert az, bár a közösség aktuális létszámához viszonyítva nagy, de nem felesleges. „Ugyan többen elköltöztek Hitközségünkől, ennek dacára a természetes szaporulat szükségessé teszi templomunk jövőbeni használatát. [A zsinagóga] eladása vagy átadása pótolhatatlan kárt okozna hitközségünknek.”⁸⁵

A hitközség még aznap levélben tájékoztatta az országos irodát arról, hogy a templom eladásával nem foglalkoznak, és nem is kívánnak foglalkozni.⁸⁶

A Városi Tanács részéről 1958-ban érkezett az első megkeresés, de csupán az országos iroda válaszelevelét ismerjük, amely úgy fogalmaz, hogy „a vidéki, így a tatai izr. Hitközség ingatlanai felett nem a helyi hitközségek, hanem Országos Irodánk, illetve a Rabbitanács rendelkezik. Az utóbbi a templomot eladni nem engedi.”⁸⁷

⁸⁵ *Jegyzőkönyv a Tatai Izraelita Hitközség megbeszéléséről.* Tata, 1953. október 18. Tatai Hitközség iratai HU HJMA X-83-11. Tatai hitközség vegyes iratok (1949–1959, 1968 + é.n.) K2/5.

⁸⁶ *A Tatai Izraelita Hitközség levele a Magyar Izraeliták Országos Irodájának.* Tata, [1953.] október 18. Tatai Hitközség iratai HU HJMA X-83-11. Tatai hitközség vegyes iratok (1949–1959, 1968 + é.n.) K2/5.

⁸⁷ *A Magyar Izraeliták Országos Irodájának levele a Tatai Városi Tanács Végrehajtó Bizottságához.* 4287/95 dr-S/ Sné. Budapest, 1958. február 16. Tatai Hitközség iratai HU HJMA X-83-11. Tatai hitközség vegyes iratok (1949–1959, 1968 + é.n.) K2/5.

A város legközelebb 1972 februárjában jelentkezett a zsinagógáért, illetve az ahhoz tartozó ingatlan egy részéért. Az elképzelés a szomszédos kórház épületének bővítése volt. A tárgyalások meg is kezdődtek, de a felek végül nem jutottak megegyezésre, mert a Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete (MIOK) nem adta meg a Tanács által kért bejárési jogot, a Tanács pedig nem kívánta megfizetni a MIOK által meghatározott magas árat, arról nem is szólva, hogy az ő terveik között az épület megvásárlása nem szerepelt. „A templom épületéért nem áll módunkban pénzt ajánlani, mert bontási költsége az esetleges anyagköltséget felülmúlná.”⁸⁸

Bár a következő év elején úgy tűnt, a MIOK kötélnek áll, a telek Tanács által kért megosztásába nem mentek bele. Év végére már csak a teljes ingatlan eladásáról voltak hajlandók tárgyalni. A Tanács végül elfogadta az ajánlatot.

A megegyezés értelmében, ha az adásvételre sor kerül, az eladó saját költségén bontja le a zsinagógát, amelyhez a szükséges engedélyeket a Tanács adja meg. A megállapodásban az is szerepelt, hogy ha a Tanács saját részére mégis megtartaná az épületet, azt az eladó megtérítési kötelezettség nélkül köteles a rendelkezésére bocsátani, mivel a vételárba a templom értékét is belefoglalták. Utóbbi kitétel azért is volt fontos, mert a Tanács addigra már nem látta szükségesnek az épület elbontását, hozzáállása, sőt elképzelése is megváltozott annak új funkcióját illetően.⁸⁹

Biró Endre, a tatai múzeumok vezetője volt az, aki kezdeményezte a Szépművészeti Múzeum kidobásra szánt antik másolatgyűjteményének a tatai múzeum kezelésébe adását. A Kulturális Minisztérium főosztályvezetőjének elvi

8. kép. A zsinagóga épülete átalakítás közben.

Forrás: Kuny Domokos Múzeum,

Varga Edit fotója

⁸⁸ Idézi: Bódi Lóránt: A tatai zsinagóga esete a kádári emlékezetpolitika tükrében. *Új Forrás*, 42 (2010:9) 49.

⁸⁹ Uo. 49–50.

hozzájárulását az ügyhöz már ekkor megszerezte, aki a jövőbeni múzeum kialakítására fel is ajánlott 2 millió forintot.⁹⁰

Az adásvételi szerződés megkötésére 1974. július 24-én került sor, a vételárat 230 000 Ft-ban határozták meg. A szerződésben kikötötték többek között, hogy „a templom berendezése/szekrények, csillárok, vallási jellegű emblémák, kőtáblák, Dávid csillagok stb. nem képezik adás-vétel tárgyát. Ezeket az adás-vételi szerződés hatálybalépésétől számított 30 napon belül az eladó köteles eltávolítani és elszállítani. Ugyanez vonatkozik az ingatlan épületén lévő felekezeti jellegű emblémákra is. Ezek szerint a templomépület üresen képezi az adás-vétel tárgyát.”⁹¹ (7. kép)

Az épület kiürítése megtörtént. Az alig másfél évtizede felállított padok, a nagyatádi imaház ideköltöztetett berendezése, kegytárgyai újra otthontalanná váltak. A mózesi kőtáblák lekerültek a homlokzatról, ahogyan eltávolították a bejárat feletti vésett feliratot és a bima előtt álló első világháborús emléktáblát is. (Mint korábban már írtuk, ezek azóta a tatai izraelita temető kertjében vannak.)

Az átalakítás során az épületben hatalmas csarnokot hoztak létre, az egykori karzat helyét vasbeton oszlopokon álló galéria vette át, ami által két kiállítóteret alakítottak ki egymás felett. A padlózatot tardosi márvánnyal burkolták, a mennyezetet fával. A romos tetőszerkezetet és a belső építményeket lebontották, így építve újjá az épület régi külsejét.⁹² (8. kép)

Érvek és ellenérvek

Az épület történetének sok vitát kavart időszaka 1977-ben vette kezdetét, és négy évtizeden át tartott. Bódi Lóránt 2010-es tanulmányában hosszan foglalkozott az épület átalakításával, átformálásával, „átkódolásával”, „dejudaizálásával”. Úgy vélte, „egy zsinagógában görög-római, »pogány« szobrok másolatait elhelyezni vallási intoleranciát jelent”.⁹³ Felhívta a figyelmet a helyzet zavarára, abszurditására, arra, hogy „az épületben, melynek homlokzatán kőtáblák hirdették a bálványimádás tilalmát, „igazi »bálványok« tanyáznak”.⁹⁴

Nem szabad azonban elsiklanunk egy, a Bódi-tanulmányra érkezett reflexió felett, amelynek megfogalmazója dr. Szatmári Sarolta volt, a már többször említett Biró Endre múzeumvezető özvegye. Szatmári fontosnak érezte hangsúlyozni, hogy

⁹⁰ Uo. 50. Az átépítés költségei végül három és fél millió forintot tettek ki. Ezt az összeget a Kulturális Minisztérium biztosította. A szobrok restaurálásának költségeihez a megyei tanács járult hozzá. Szémann Béla: Megmentettek négyszáz „antik” szobrot. A tatai Görög-római szobormásolatok múzeumában. *Népszava*, 1978. január 7. 8.

⁹¹ Idézi: Bódi 2010. i. m. 50.

⁹² [g]: Négyszáz szobormásolat otthona lesz. *Dolgozók Lapja* 29 (1976:207) 4.

⁹³ Bódi 2010. i. m. 51.

⁹⁴ Uo. 52.

minden épületnek a használat ad értelmet, és véleménye szerint „bármiféle hasznosítás jobb, mint az üresen állás”. Biró Endre, Szatmári megfogalmazása értelmében, magát az épületet mentette meg azzal, hogy új funkciót adott neki, „hiszen állapota miatt a lebontás is szóba került”.⁹⁵

A Bódi–Szatmári párbeszédnek még egy pontjára érdemes figyelmet szentelni. Bódi úgy véli, „kétséges [...] hogy egy etnikai, vallási csoport legmagasabb képviselői szerve – ha még a szűkös államszocialista viszonyok között is – értékesítette volna a zsinagógát, ha ismeretes a vásárlás valódi célja”.⁹⁶ Szatmári a fenti állítást nem cáfolja meg, de azt írja – idézve az utolsó hitközségi elnök, Korda László fiát, dr. Korda Györgyöt –, „ha a MIOK eladta a Zsinagógát annak ismeretében, hogy abból múzeum lesz, akkor ők hozták meg a döntést a szakrális funkció feladásáról”.⁹⁷

2004-ben a megyei önkormányzat és Tata városa támogatásával, összesen 26 millió forintból sor került az épület külső felújítására, és mellette egy emlékpark kialakítására.⁹⁸ Ebben az emlékparkban került felállításra Lugossy Mária Munkácsy Mihály-díjas szobrászművész alkotása, a „Minden idők mártírjainak emlékére” című szoborcsoport. Alkotása kapcsán maga a művész fogalmazott így: „A szellemi és az anyagi, az emberi és az emberen túli lét, az örökkévaló és a mulandó ellentétére és egymásba olvadására épülő koncepció a bronz és a gránit anyagminőségeinek különbözőségében testesül meg. Ez a koncepció határozza meg a figurák mintázását, felépítését is: a puha formák, elnagyolt idomok egymásba olvadó testrészek az esendő, az elmúlásnak és a létnek egyaránt kiszolgáltatott embert jelentik meg. A fekete gránittömb felé menetelő emberek megjelenítése kísértetiesen idézi fel a tatai zsidóság deportálásának megmaradt dokumentumát: a Vasútállomás tetejéről készült fénykép a deportáltak utolsó tatai útját örökíti meg. Az utolsó elem mögött még egy figurányi hely arra utal, hogy a sor folytatható, s ezt a sort a szemlélő maga is kiegészítheti.”⁹⁹

A tatai zsinagóga 2017-ig adott otthont a Görög–Római Szobormásolatok Múzeumának, ekkor a gyűjtemény legfontosabb darabjai némi restaurálást követően a frissen felújított komáromi Csillagerődbe kerültek.¹⁰⁰

A falakat ma ugyanaz a tengerkék festék fedi, amely a hetvenes években zajló átalakításkor került rá. Az épület jelenleg a Kuny Domokos Múzeum időszakos kiállítótereiként működik, de a fűtés hiánya miatt késő tavasztól kora őszig tartható csak

⁹⁵ Szatmári Sarolta: Reflexiók a tatai zsinagóga esete a kádári emlékezetpolitika tükrében című Bódi Lóránt tanulmányra. *Új Forrás*, 43 (2011:1) 106.

⁹⁶ Bódi 2010. i. m. 51.

⁹⁷ Szatmári 2011. i. m. 107.

⁹⁸ Tóth Ilona: Minden idők mártírjainak emlékére. *Komárom-Esztergom Megyei 24 Óra*, 2024. április 29. 4.

⁹⁹ *Lugossy Mária levele Varga Zsuzsannának*, 2010. június 27. Varga Zsuzsanna szíves hozzájárulásával.

¹⁰⁰ Szűz Annamária: Búcsú a szobroktól. *Komárom-Esztergom Megyei 24 Óra*, 2016. november 21. 3.

nyitva, az év egy részében tehát üresen áll, állapota pedig folyamatosan romlik. A falak áznak, a villanyvezetékek elavultak, nem bírják a terhelést.

Az elmúlt egy-két évben voltak kezdeményezések arra, hogy az épület ismét a valaha itt élt zsidó közösséget „szolgálja”. 2024-ben, a holokauszt magyarországi eseményeinek 80. évfordulója alkalmából kiállítás nyílt falai között „...igyekezzetek a városnak jólétén...” címmel. Ennek a kiállításnak a fő célja az volt, hogy bemutassa a közösség életét a kezdetektől egészen a hitközség megszűnéséig. A kiállítás legkeserűbb tapasztalata annak felismerése volt, hogy a tatai zsidóság ma fellelhető tárgyi emlékei három kisebb tárlóban elférnek...

Hasonlóan jelentős esemény volt a Budapesti Zsidó Hitközség Hunyadi téri zsinagógai körzetének programja, amelynek keretében két napra visszaköltözött a hitélet a zsinagógába. 2025 augusztusának végén, hosszú évtizedek után először, szombatfogadásra került sor, istentiszteletre, imádságra, tóraolvasásra, kiddusra, havdalára, valamint koncertre és vallásközi diskurzusra.

Bár van ígéret és van nyitottság ez utóbbi kezdeményezés folytatására, ez még mindig csak alkalomhoz, időszakhoz kötött, ahogyan az itt megnyíló kiállítások is. A jövőre nézve elsődleges az állagmegóvás, még inkább a felújítás, majd az azt követő karbantartás lenne, és egy olyan funkció meghatározása, amely méltó az épülethez. Erre már a szobormásolati múzeum felszámolásakor is volt elképzelés, amelyet Michl József, a város polgármestere akkor így fogalmazott meg: „a Biblia történetéről szeretnénk állandó kiállítást létrehozni, bemutatva az Ó- és Újszövetség hatását a művészetekre, a tudományokra, a mindennapi életre”.¹⁰¹ Az elképzelés, úgy tűnik, tartós, hiszen „A Bibliai Örökség Házá”-nak gondolata megvalósulni látszik, a koncepció már kidolgozás alatt van. Csak a lépések aprók, amelyek a cél felé vezetnek.

Összegzés

„Ahol bizonyos számú zsidó összecsoportosul, állandó tartózkodásra, ott zsinagógát emelni a híveknek oldhatatlan kötelességük” – írja egy helyen Goldberger Izidor rabbi.¹⁰²

Tata nagy múltra visszatekintő zsidó közössége már a 18. században is rendelkezett zsinagógával. Ennek felújítására Wechselmann Ignác tervei alapján került sor 1861-ben. A felújított épület több mint száz éven át szolgálta a helyi közösséget, nem csupán a II. világháborút, a holokauszt megelőzően, de az azt követő évtizedekben is, bár a helyi zsidó lakosság addigra már csak töredéke volt korábbi önmagának.

Az 1950-es évek az épület és a hitközség megmentéséről egyaránt szóltak. Komoly küzdelmek árán sor kerülhetett a külső és belső tatarozásra, a padok felállítására, az épület berendezésére. Mert szükségük volt a zsinagógára. Hittek abban,

¹⁰¹ Idézi Szűr 2016. i. m. 3.

¹⁰² Goldberger Izidor: A zsidóság templomépítési készsége. *Magyar-Zsidó Szemle* 43 (1926) 187.

hogyan lehet még, működhöz még zsidó közösség Tatán. Példaértékű, hogy a nyolcvanas évek elejéig működött is, de az utolsó években már zsinagóga nélkül. 1974-ben a Magyar Izraeliták Országos Képviselete döntésre jutott, eladta az épületet, amely akkor Tata város tulajdonába került, teljes átalakításon esett át, funkciót váltott, „bálványokat” fogadott falai közé. De talán épp ezek a „bálványok” mentették meg. Nélkülük lehet, hogy már csak egy emléktábla emlékeztetne az épület hűlt helyére.

A zsinagóga ma kiállítótér, és közben arra vár, hogy alakot nyerjen egy papíron már létező terv, és visszakapjon valamennyit szakrális szerepéből.

A TATAI FISCHER CSALÁD ÉS A HAZAI KERÁMIAIPAR KAPCSOLATA, VALAMINT A HOZZÁJUK KÖTHETŐ, KÜLÖNLEGES KERÁMIA SÍREMLÉKEK

Hajtó Kornélia

Bevezetés

A tatai izraelita temető az egyik legrégebbi, ma is működő zsidó temető országunkban. A Goldberger Alapítványnak, a MAZSIHISZ-nek,¹ Tata város gondoskodó hozzáállásának és nem utolsósorban az ott lakó, gondnokságot ellátó, Csákány Józsefnének köszönhetően a temető rendezett állapotban van. A 18. század óta gyarapodó lélekszámú zsidó közösség temetkezési helyén a sírok számának növekedése a második világháborúban elszünetelt népiertás következtében, a huszadik század második felében szinte teljesen megállt. Ezért a temető egy részén a terület fel van ugyan sorokra osztva, sírokat azonban csak igen kis számban (évente, két évente egy-egy temetés helyszínén a tatai sírkert) találunk már ott.

A temető számos olyan embernek a nyughelye, akik nemcsak Tata és Tóváros,² hanem hazánk történetében is kimagasló szerepet játszottak. Ezek közül kiemelkedik a Fischer család, amelynek több a magyar kerámiatörténethez számos szálon kötődő, kivételes tehetséggel megáldott képviselője is a tatai temetőben nyugszik. Közülük három személy sírján a mesterségükre utaló síremlék nem kőből, hanem kerámiából készült.³ A közelmúltban elindult ennek a három síremléknek a restaurálása, ennek apropóján született jelen írás.

A zsidó temetők

A zsidó temetőkre a történelmi és vallási ideológiák és ezek mentén lezajlott események kétféleképpen hatottak. Az egyik hatás maga a zsidó vallási felfogás, amely a temetett halott elhelyezését valóban végső és megváltoztathatatlan nyughelynek tekinti, ezért tilos a sírok áthelyezése, a temető megszüntetése, a halottak újra- vagy

---

¹ A szervezet támogatása (az utóbbi időben közel 10 millió Ft-ot fordítottak a temetőre: halottasház renoválása, sírkövek javítása, névtelen sírok megjelölése [50 db], a kerítés javítása, bontása, újra rakása stb.) eddig is nagy segítség volt a temető fenntartásában.

² Tata és Tóváros egészen 1938-ig két település volt.

³ A ma is álló kőtalapzatok, illetve megmaradt töredékek alapján feltételezhetően hét kerámiából készült síremlék lehetett.

egymásra temetése. A középkori zsidóüldözésekhez kapcsolódóan azonban sok esetben ennek pont az ellenkezője történt. Az elűzött zsidók után maradt temetőket felszámolták, az ott talált sírköveket építőanyagként, útburkolatnak elhordták. Ebből adódóan a 19. és 20. századi műemlék-felújítások alkalmával nem egyszer találtak beépített, héber feliratú sírköveket.⁴

A legrégebbi, a 18. században újonnan betelepülő zsidó közösségek által alapított temetőkből több napjainkig is fennmaradt. A megmaradt sírok átvizsgálása érdekes képet rajzol arról, hogy az idő előrehaladtával az adott közösségen belül hogyan hatott a sírkövek kialakítására a korszellem, az asszimiláció vagy disszimiláció folyamata, esetleg a kor divatirányzata, vagy hogy hogyan viszonyult egymáshoz a zsidó és nem zsidó lakosság. A század végére ezekhez a hatásokhoz hozzá kell számolnunk a felvilágosodás eszmerendszerének és az iparosodásnak, polgárosodásnak a hatásait is. A 19. század elejére pedig a feudális rendszer felbomlásával a zsidó polgárok mint iparos vállalkozók mindinkább előtérbe kerültek, munkájukkal az adott település meghatározó gazdasági szereplőivé váltak.⁵ Meg kell említeni az 1840. évi XXIX. törvénycikk rendelkezéseit, amely jelentős lépést jelentett a zsidó lakosság asszimilációjában.⁶

1750-ig országshozta 14 helyen jött létre a zsidó közösségekhez köthető temető.⁷ Ezek közül a tatai temető a mai napig eredeti helyén fennmaradt.

A temetőkből a sírokat sorokba rendezve helyezték el, tájolásukat tekintve leginkább kelet felé. A sírkövek anyaga legtöbbször homokkő, mészkő, vagy valamilyen

⁴ Erdélyi Lajos: *Régi zsidó temetők művészete*. Bukarest, 1980. 12.

⁵ Balogh István: *A XVIII. századi magyarországi zsidó sírkövek. Analízis és adattár*. Budapest, 2018. 5., 26., 46.

⁶ „Addig is, míg a zsidók állapotjáról a törvény bővebben rendelkezik, ez úttal határozatik:

1. § Mindazon zsidók, kik az Országban vagy kapcsolt Részekben születtek, valamint szinte azok is, kik az itteni lakásra törvényes úton engedelmet nyertek, ha ellenök erkölcsi magaviseletök tekintetéből bebizonyított alapos kifogás nincsen, az egész Országban és kapcsolt Részekben akárhol szabadon lakhatnak, – kivéven egyedül az 1791-dik esztendei XXXVIII. törvénycikkelyben említett bányá-városokat s azon helyeket, melyekből a bányák és bányászati intézetek tekintetéből törvényes régi szokás mellett jelenleg kizárva vannak.
2. § A fenálló feltételek mellett gyárokat a zsidók is állíthatnak, kereskedést és mesterségeket akár maguk kezükre, akár vallásukbeli legények segítségével is üzhetnek, s ifjait ezekben taníthatják, - azon tudományokat pedig és szép mesterségeket, miknek gyakorlatában eddig is voltak, ezután is gyakorolhatják.
3. § Egyébiránt kötelezetnek, hogy állandó vezeték- és tulajdon nevevel éljenek, a születendők pedig vallásuk papjai által vezetendő anya könyvben bejegyeztessenek; - továbbá kötelesek
4. § Minden okleveleket és szerződéseket a hazában és a kapcsolt részekben divatozó élönyelven szerkesztetni.
5. § A mennyiben az izraeliták polgári telkeknek (fundus) szabad szerezhetése gyakorlatában lennének, az illy városokban ezen gyakorlat jövődöre nézve is megállapítatik.
6. § Minden ezen törvénynyel ellenkező törvény, szokás, rendelet vagy határozat eltöröltetik és megszüntetik.”

⁷ Balogh 2018. i. m. 47.

vulkáni és üledékes eredetű kőzet. Felületükön az elhunyt nevét jelző feliratot láthatunk. A halálon túli egyenlőség jegyében a 18. századi sírok nagyjából azonos méretűek. Díszebb, nagyobb síremléssel csak a közösség kiemelkedő vezetőit illették. A kövek felső kétharmadát faragták meg, az alsó egyharmadot a földbe ásták. A tehetősebb családok esetleg szélesebb sírkövet készíthettek. A hagyományos sírkövek félköríves záródású, álló téglalapok, de előfordulnak háromszög lezárású sírkövek is. Gyakori a feliratot keretező csavart oszlop motívum. A legrégebbi sírkövek jellemzően díszítetlenek, pusztán a sírfeliratot faragták a kőre. A dekoráció maga a betű volt. A kőfaragó mester ügyességén múltott, hogyan tudta a héber kvadrát betűt díszesen megfaragni.

A 19. században fokozatosan megjelentek díszítőelemek a sírokon. Ezek lehetnek vallási szimbólumok, vagy az elhunyt nevére, mesterségére utaló szimbólumok. A díszítésmódra hatott a helyi népművészet is. A díszítettség az idő előrehaladtával egyre nagyobb területet foglalt el a sírkőből. Az emberábrázolás a bálványimádás ősi tilalma miatt nem volt megengedett.

„A 19. század második felétől az asszimilálódó zsidóság síremlékeinek formája, díszítettsége a keresztény temetőkéhez válik hasonlónvá (obeliszkszerű forma, kovácsoltvas rács a sírhant körül), továbbá megjelenik a kőtáblákon és obeliszteken a kétnyelvű felirat: olykor németül, majd magyarul is megemlékeznek az elhunyttról.”⁸

A tatai zsidó temető

A 18. századi zsidó betelepülések idején az egykori Komárom vármegye területére, így Tatára és Tóvárosba leginkább a német, cseh és morva területekről érkeztek családok, az elsők Stomfáról (Stupava, Szlovákia). A területet 1727-ben az Esterházyak vették meg, akik főleg gazdasági okokból szorgalmazták a zsidók letelepedését, ezért a zsidó lakosság lélekszáma ekkortól jelentős növekedésnek indult. 1740-es évekre létrejött a hitközség, ezzel egy időben alakították ki a temetőt a mai helyén.⁹

1845 személy nyugszik a három területre osztott temetőben („A”, „B”, „C” parcella). Az „A” parcellában 1239, a „B” parcellában 561, a legújabb „C” területen pedig 46 személy nyugszik¹⁰. Az „A” parcellában található a török kor utáni időszak legrégebbi, 1740-ből származó, ma is az eredeti helyén álló sírköve.¹¹ A 2022-ben és 2024-ben végzett talajradar vizsgálatok az „A” parcellában további 49 sír jelenlétét igazolták.¹²

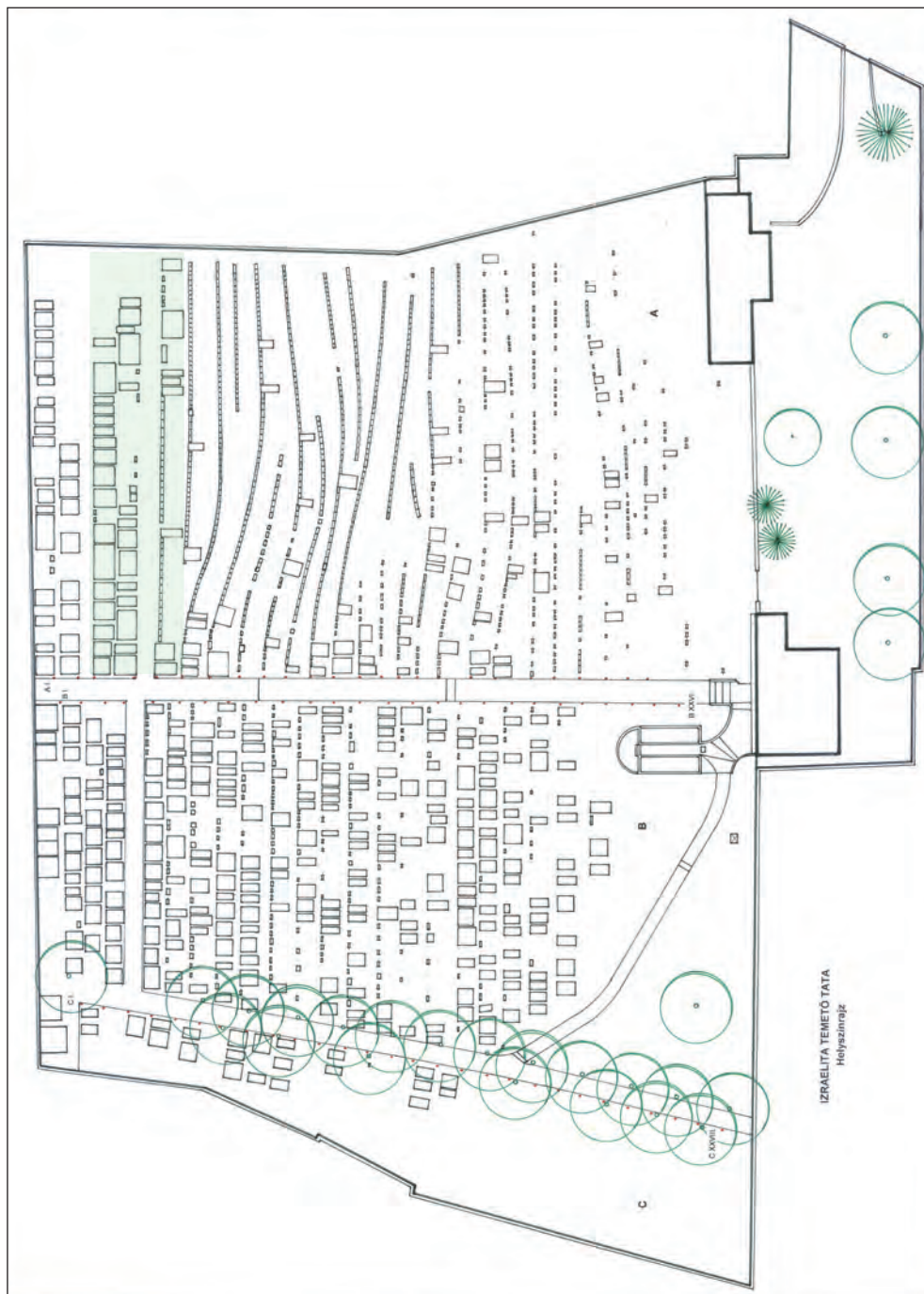
⁸ Kövesdi Mónika: *„Nem, te nem töröld el a mi emlékünket”. A tatai zsidó temető.* Tata, 2004. 7.

⁹ Balogh 2018. i. m. 36-37.

¹⁰ *„Legyen lelke Isten árnyékában” A tatai zsidó temető története és 18–21. századi sírkövei.* Szerk. Kerti Katalin, Simonik Péter. Tata, 2023. 36.

¹¹ Uo. 11.

¹² Kerti Katalin szíves közlése.

1. kép. Józsan Tamásné 2014-ben készített helyszínrajza a temetőről. A kiemelt rész az A parcella, 3–5. sora, amelyben a Fischer család közel 30 tagjának a sírja található

2. kép. Az „A” parcella részlete. Fotó: Hajtó Kornélia, 2023

A korai síroknál megfigyelhető a férfi és a női elhunytak külön csoportba temetése, később azonban ez az elv veszített jelentőségéből, a két nem sírjai vegyesen helyezkednek el. A sírkövek anyaga leginkább tardosi és süttői sárgás és vörös mészkő, amelyek a kedvező tulajdonságai miatt (keménység, alacsony porozitás) viszonylag jó állapotban megmaradtak, felirataik olvashatók. A korai sírkövek közvetlenül a földön, alsó részük a földben helyezkednek el, azonban a 19. század második felétől elterjedtek a kőalapra helyezett sírkövek.

A legjelentősebb tatai zsidó családok egymás közelében temetkeztek évtizedeken keresztül. A Fischer család több, jeles képviselője nyugszik a temető egyik részében. A Fischer család első képviselői Tatán Wolfgang Fischer és családja voltak, akik Mária Terézia intézkedései nyomán települtek be Magyarországra. A Sziléziából származó Wolfgang Fischer a Fő téren telepedett le, ahol egykori háza ma is áll. Tiszteletére nevezték később az épületet Farkasháznak, leszármazottai a farkasházi Fischerek. Feltételezések szerint testvére, akinek nevét nem ismerjük, Tóvárosban telepedett le, leszármazottai a tóvárosi Fischerek, akiknek az első ismert képviselője Fischer Mózes Áron¹³.

¹³ Kövesdi Mónika: *A tatai „fejér cserépedény”. Fischer Mózes Áron és fia, Károly kőedénygyára*. Tata, 2024. 10.

A kerámiaművesség és Tata, illetve a Fischer család kapcsolata

Fazekasáru, téglagyártás

Tata és környéke bővelkedik a jó minőségű agyaglelőhelyekben, ezért a kerámia előállítására régóta ideális helyszín volt. Kalecsinszky Sándor így ír az egyik, Kutya-hegyen található bányáról: „A város határában az úgynevezett Kutya-hegyen van az agyagbánya, mely a vasúti állomástól 2, 5 km-nyi távolságra fekszik. A bánya tulajdonosai: Özv. Gausz Bernátné téglagyáros és mintegy 40 tatai fazekas-iparos. Az agyagbányát emberemlékezet óta művelik, külfejtés útján.”¹⁴ A 18. században működő fazekasok 1722-ben céhbe tömörültek.¹⁵ A fazekasok jó minőségű áruai a kereskedők révén messze tájakra eljutottak. A tatai fazekasáruk, azaz a közönséges agyagból formázott, engóbbal borított és részben vagy egészen ólommal mázazott edények, használati tárgyak a mindennapi élet kellékei voltak. Némelyik agyagkitermelő hely körül téglagyár és tetőcserépgyár létesült. A Baji úti téglagyár gróf Esterházy Miklós tulajdonában volt.¹⁷

3. kép. Burkolótégla beütött CLAYTON / GEM / TATA / PATENT felirattal Gróf Esterházy II. Miklós téglagyárából, ahol a megvásárolt Clayton Patent márkanevű skót téglagyártó gépet alkalmazták.¹⁶ Fotó: Hajtó Kornélia, 2017

Fajanszgyártás

Galánthai gróf Esterházy József 1758-ban fajanszmanufaktúrát alapított az egykori Tóvárosban. A fajansz a 17–18. században Európa szerte elterjedt kerámia, amelyből – a porcelán-előállítás technológiájának kifejlesztése előtt – a főúri asztalok pompázatos készletei készültek. Tulajdonságát tekintve színes (sárgás vagy vöröses), porózus cserepű, fehér ónmázzal borított, színes festéssel díszített kerámiatermekről van szó. Az ón a mázalkotók olvadátkában fehér színű csapadékot képez, így teszi a mázat átlátszatlaná. Hófehér megjelenése az áhitott, importból ismert porcelánt

¹⁴ Kalecsinszky Sándor: *A magyar korona országainak megvizsgált agyagai*. Budapest, 1905. 192.

¹⁵ Körmendi Géza: *A tatai fazekasság története*. Tatabánya, 1965. 4.

¹⁶ Bozóki Lajos – Haris Andrea: *Struktúra és matéria, Az építéstörténet „olvasása”. A falkutatás elmélete és gyakorlata a műemlékvédelemben*. Szerk. Bardoly István – Haris Andrea, Budapest, 2020. 121–169.

¹⁷ Uo. 26.

idézte. Az Esterházy uradalomban létrehozott üzem előzménye a Holicson működő fajanszgyár termékeinek elterjedése és rendkívüli népszerűsége volt. Maga Esterházy József is régi vásárlója volt a holicai fajansz készleteknek, felvidéki birtokai számára. A tóvárosi gyár első művezetője, Pfeiffer Sebestyén is Holicról érkezett (ahol 11 éven át volt mintakészítő),¹⁸ az ott megszerzett tudásra és tapasztalatra épült a kezdeti gyártás. Azonban az első próbálkozás kudarcba fulladt, így a valódi termelés és fellendülés Esterházy Ferenc idejében, 1768-ban indult meg, amikor újabb mesterek érkeztek Holicról. A fajanszgyártás fénykora özvegy Hermann Sándorné és fia, Kuny Domokos (a tatai múzeum névadója) vezetése alatti időszakra (1772–1788) tehető. A tatai fajanszművészetben kétségtelenül a holicai kerámiák hatását látjuk visszaköszönni, azonban a komódot formázó ékszertartó és a plasztikus rákokkal díszített tányérok¹⁹ kifejezetten a tatai gyárhoz köthetők.

Keménycserép²⁰ gyártása

A keménycserép a 18. század első felében Angliában kifejlesztett, magas tűzön, krémszínűre vagy fehérre égetett kerámia, amelyet áttetsző mázzal vontak be. Ez a fajta kerámia a fajansznál tartósabb, keményebb, a porcelánnál pedig gazdaságosabban előállítható volt. A 18. század második felében Európa-szerte elterjedt, olcsóbb és könnyebb alternatívát kínálva a porcelánhoz képest. Fő jellemzője, hogy a kerámia fehér vagy világos krémszínű és porózus szövetű, rajta a máz átlátszó, nincs szükség az óntartalmú mázra, amely képes elfedni a cserép színét. Újírtás a kerámiaművészetben, hogy a jobb minőségű termék elérésére érdekében többfajta alapanyagot vegyítettek egymással, és kísérleti úton jutottak el tartósabb, jobb minőségű áruhoz. A keménycserép esetében ezek az összetevők a kvarc, a kaolin, a földpát és a mészpát.²¹ Mivel a keménycserép tartósabb volt a fajansznál, a fajanszgyárak – így a tatai fajanszgyár is – sorra álltak át ennek a terméknek a gyártására.²² Tatán 1819-től Stingl Vince irányította az immár keménycserép tárgyakat is előállító gyárat. 1823-ban Stingl és Fischer Mózes Áron társultak egymással, és új keménycserépgyárat alapítottak az akkori Temető utcában.²³ Fischer a tőkét, Stingl a technológiai jártasságot hozta az új gyár létesítéséhez. Az együttmű-

¹⁸ Balla Gabriella: *Holics, Tata és Buda kerámiaművészete a 18. században*. Budapest, 2009. 18.

¹⁹ Schweiger Antal korábban a holicai gyár kisplasztikáinak szobrása volt, a tatai fajanszmanufaktúrában a rákos tálak mintázását kötik a nevéhez. (Város szünetik. Állandó kiállítás, Kuny Domokos Múzeum)

²⁰ Elnevezése a különböző forrásokban eltérő lehet. A keménycserép mellett a kőedény, a fehéredény, a finomfajansz vagy a fehércserép kifejezésekkel is találkozhatunk. (Nem összekeverendő a kőcserép elnevezéssel, amely a tömörre égetett, színes törésfelületű kerámiák elnevezése.)

²¹ *Hétköznapi luxus. A királyné asztalától a parasztházig*. (Kiállításvezető / Néprajzi Múzeum). Szerk. Vida Gabriella – Bodnár Katalin – Szentirmai Dóra. Budapest, 2025. 13.

²² Hazánkban elsőként a holicai fajanszgyárban állítottak elő keménycserép termékeket.

²³ Kövesdi 2024. i. m. 12.

4. kép. Fischer Mózes Áron keménycserép gyárának termékei a Kury Domokos Múzeum kiállításán.²⁵ Fotó: Hajtó Kornélia, 2026

ködésük azonban konfliktusba torkollott, így Stingl távozott Tatáról (később a herendi porcelángyár megalapításában játszott szerepet a Fischer család másik ágának képviselőjével). Fischer Mózes Áron különböző művezetőkkel sikerrel vitte a tatai keménycserépgyárat. Egészen haláláig, 1861-ig volt a tulajdonos. 1850-től fia, Károly már részt vett a gyár vezetésében, majd irányította azt apja halála után. Termékeik sikere lehetővé tette, hogy lerakatot nyissanak Pesten, illetve boltot Tatán.²⁴ A tatai kőedénygyár már Mózes Áron korszakában, az 1870-es évektől kályhagyártással is foglalkozott. A nagy múltú, Hardtmuth cég egy időre (1890–1895) betársult a gyár tulajdonosi körébe. Ebben az időszakban nagyobb hangsúlyt kapott a kályhagyártás. Joseph Hardtmuth, a liechtensteini hercegi ház építész, 1790-ben alapított keménycserép gyártó céget Bécsben. 1798-ban – kiterjedt kísérletek sora után – szabadalmat

kapott a „bécsi keménycserép” néven ismert anyagra, amelyet asztali edények gyártásához használtak. 1848-ban Joseph Hardtmuth fia, Carl áthelyezte a gyárat Bécsből České Budějovicébe (Csehország). A cég a kályhagyártás területén a térség vezető üzeme lett a 19. század végére. A Fischer-féle gyárral való együttműködés idejében kínált kályhák gyártója az árukatalógusban *Hardtmuth L. és C. Kályha- és Agyagáru-Gyár Tata-Tóváros*on megnevezéssel volt feltüntetve. „*Hardtmuth L. és C. budweisi czég Tata – Tóváros*on finom porcellán-emaillal ellátott kályhák és kályhafiókók, kőedény-anyag és kőanyag-burkolatok előállítására rendezte be, illetőleg bővítette ki a megszerzett egyik ottani Fischer-féle agyagáru-gyárat.”²⁶

²⁴ Uo. 13.

²⁵ *Sárból arany. Egy család a magyar kerámiaművesség szolgálatában.* Szerk. Kövesdi Mónika. (Kiállításvezető / Kury Domokos Múzeum) Tata, 2025.

²⁶ *Iparügyek*, 1890. március 15. 46.

1902-ben Fischer Károly fia, Artúr irányítása alá került a gyár: „*cég birtokosa Fischer Artúr, porcelán, majolika kályha és agyagáru iparos tóvárosi lakos*”.²⁷ Fischer Artúr 1913-ig vezette felmenői örökségét.

Mózes Áron másik fia, Ignác Budapesten létesített kerámiaüzemet,²⁸ ahol kezdetben porcelánfestéssel foglalkozott, és amelynek termékeivel később a világi kiállításokon számos díjat nyert. 1882-ben bővítette a festő- és majolikaüzemet, és keménycserépgyárat hozott létre.²⁹ Az új gyár a Dob utcában létesült, ahol már 250 munkást foglalkoztatott. A kerámiaművészetben szerzett érdemeiért az uralkodó a Ferenc József-rend lovagkeresztjével tüntette ki, valamint magyar nemesi címet adományozott részére, „tóvárosi” előnévvel. Ezen kívül a császári és királyi udvari szállító címet is kiérdemelte. Iparművészeti tevékenységét elismerték, így az Országos Iparegyesület igazgatóságába is beválasztották, csakúgy, mint a Magyar Iparművészeti Társulat választmányába. Fischer Ignác és felesége sírja a budapesti Kozma utcai zsidó temetőben található.

Porcelán

A porcelán a kerámiagyártás legnemesebb anyaga. Kínában évszázadok óta gyártották, ahonnan kereskedelmi úton jutott Európába. A luxusnak számító porcelán birtoklására kizárólag a gazdag arisztokrata köröknek nyílt lehetősége. Az európai porcelán előállítás – számos kísérlet után – 1709-ben sikerült, ennek nyomán jött létre a Meissen Porcelángyár. A 18. században azután sorra alakultak a porcelángyárak Európa szerte.

A bőrkereskedő Wolfgang Fischer fia, Fischer Mór³⁰ a Herendi Porcelánmanufaktúra felvirágoztatásában játszott kulcsszerepet. A hazai porcelángyártás Herenden teljesedett ki a Stingl Vince alapította üzemben.³¹ A világhírnév felé azonban Fischer Mór betársulásával indult el. „*A huszonéves fiatalember életében a tatai keménycserépzem lehetett az első olyan hely, ahol – rokona révén – közelebbről, behatóbban figyelhette egy kerámiaüzem működését. Unokafivére, Mózes Áron sikeres vállalkozása kelthette fel érdeklődését a művesség iránt.*”³² Fischer Mór Pápán Winter Mátyás egykori keménycserépgyáranak bérlője volt 1837-től 1839-ig. A törvények ekkor még nem engedték meg, hogy zsidó származású ember tulajdonjogot szerezzen. 1840-ben született a törvény, amely emancipálta a zsidókat. Ekkor társult be Stingl mellé Fischer Mór a Herenden már megalapított

²⁷ *Központi Értesítő*, 1902. szeptember 11. 1376.

²⁸ Első *Pesti Porcellán Festészeti Intézet* nevet kapta ez a kis üzem, ami 1867-ben került bejegyzésre

²⁹ Gelléri Mór: *A magyar ipar úttörői: élet- és jellemrajzok*. Budapest, 1887. 190.

³⁰ Fischer Mózes Áron unokatestvére (?).

³¹ Az 1826-ban alapított herendi kőedényüzemben Stingl kísérleteket végzett porcelán előállítására.

³² Balla Gabriella: *Herend*. Herend, 2005. 38.

gyárba. Stingl megteremtette a porcelángyártás alapjait, Fischer Mór pedig felvirágoztatta, termékeivel nemcsak itthon, de nemzetközi szinten is jelentős sikereket ért el. Az 1846-os pesti Iparműkiállításon aranyéremmel jutalmazták porcelánjait. Az 1851-es londoni világkiállításon is nagy sikerrel mutatkozott be termékeivel. Viktória királynő is rendelt herendi porcelánkészletet, ennek dekorját a mai napig Viktória-mintának nevezik. A francia Becsületrend és számos más magas külföldi kitüntetés jelzi a művészi herendi porcelánok elismertségét.³³ Ezen felül Ferenc József lovaggá ütötte, császári és királyi udvari szállító címet kapott, és nem utolsósorban a nemesi rangot is megkapta, „farkasházi” előnévvel.

1876-ban, miután Fischer Mór közel négy évtizedes herendi munkássága után fiának, Sámuelnek átadta a gyár vezetését, hazatért Tatára, és Dezső fiával porcelánfestő műhelyt rendezett be a főtéri házban. A festőde „Fischer Mór fia” cégnéven 1914-ig, Fischer Dezső haláláig működött, és úgynevezett fehéráru³⁴ megfestésével és beégetésével (dekorégetés) foglalkozott. Eközben Fischer Dezső fia, Farkasházy (Fischer) Jenő³⁵ vette át 1896-tól a herendi gyár vezetését, amelyet újra felvirágoztatott.³⁶ Ő már nemcsak családi ágon, de képesítésben is kiemelkedő volt a kerámiaipar tekintetében, ugyanis a párizsi egyetemen kapott művészeti képzést. Később a kerámiaművészet jeles képviselőiről, Palissyról és a Della Robbia családról írt könyvet. A századforduló új stílusát, a szecessziót is képes volt magas színvonalon megjeleníteni a porcelánművészetben. Termékeivel nemzetközi szinten is sikeres lett.³⁷

Fischer Mór másik fia, Vilmos, miután Herenden a festészeti osztályt irányította, Kolozsváron nyitott porcelánfestészeti műhelyt. Itt is fehéráru megfestésével foglalkoztak, a mintákat Herendről hozták. Termékeivel sikereket aratott. Ő képviselte az erdélyi ipart az 1896-os millenniumi kiállításon. Az üzem 1900-ig működött. Később szakoktatóként járta az országot, és kerámiatechnológiai továbbképzéseket tartott.

Fischer Mór lánya, Szabina feleségül ment oldalági rokonához, tóvárosi Fischer Ignáchoz, és két fiúk született: Emil és Géza. Mindketten apjuk gyárában segítettek. Emil, mivel mindkét nagyapja, Mór és Mózes Áron is gyáralapítók voltak és uezmeik sok évtizedes múltra visszatekintő tapasztalattal rendelkeztek, édesapja pedig díjakkal kitüntetett kerámiaüzemet működtetett Pesten, felnövekedve nagy jártasságot szerzett a kerámiaipar területén. Ennek köszönhetően harmadik generációs keramikusként ő is fényes karriert futott be. 1890-ben önálló gyárat alapított³⁸

³³ Molnár László: Farkasházi Fischer Mór emlékezete. *Új Forrás* 6 (1982:6) 72–77.

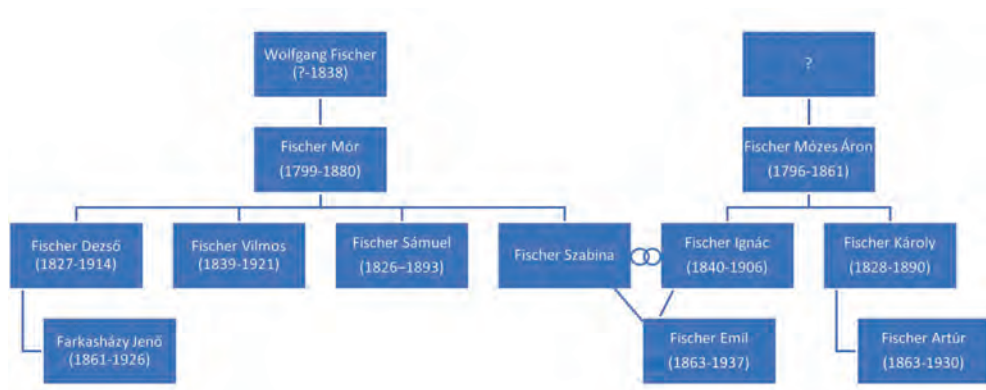
³⁴ Formázott, égetett, mázazott porcelán a dekorfestés előtt.

³⁵ 1904-ben kérvényezte, hogy nevét Farkasházyra módosíthassa.

³⁶ Kövesdi 2004. i. m. 12-13.

³⁷ *Sárból arany. Egy család a magyar kerámiaművéség szolgálatában.* (Kiállításvezető/Kuny Domokos Múzeum). Szerk. Kövesdi Mónika. Tata, 2025.

³⁸ Fischer Emil Porzellán és Majolikagyár néven.

5. kép. A farkasházi és a tóvárosi Fischerek rokoni kapcsolatai.³⁹

Rajz: Hajtó Kornélia, 2026

Budapesten, az Üteg utcában. Termékeinek egyedi, szecessziós stílusával rendkívül népszerű lett, Horti Pál és Nagy Sándor, a kor neves művészei is készítettek számára dekorterveket. Kérdemelte a császári és királyi udvari szállító címet, valamint a Ferenc József-rend és Vaskorona-rend kitüntetések is megkapta. Az első világháború miatt az Üteg utcai üzem bezárt. Fischer Emil 1920-ban létesített új gyárat Fischer-féle Kerámiagyár Rt. néven a Liget utcában, amely 1929-ig működött. Utána Herendre költözött és a porcelángyár működését segítette tapasztalataival.⁴⁰

Fischer-kerámia sírok a tatai zsidó temetőben

A Fischer családnak közel 30 tagja nyugszik a tatai temetőben, közöttük az első generációs Fischer Farkas és felesége, továbbá farkasházi Fischer Mór és felesége, farkasházi Fischer Dezső, Farkasházy Jenő, Fischer Mózes Áron, Fischer Károly és felesége.

Fischer Mór héber nyelvű sírfeliratának fordítása

„Itt nyugszik! A tisztelt, a dicső és országunkban híres ember Farkasházi Fischer Mózes (polgári nevén: Mór). Ez a Mózes nagy kulturális felkészültséggel rendelkező ember volt, aki bátorsággal és alkotó készséggel volt felvértezve. Istenünk tanításainak és közösségünknek (aktív) részese. Ő az örököse Jákob Gyülekezetének, aki hiba nélküli ember volt. Az előttünk elterülő országban dicsőséget szerzett magának. Ő Királyi Felsége – emelkedjék

³⁹ A családfa nem ábrázolja az összes megszületett gyermeket, csupán a hazai kerámiaművesség kiemelkedő szereplőit.

⁴⁰ *Sárból arany* 2025. i. m.

6. kép. „A” parcella 3-as és 4-es sorok, ahol a Fischer család síremlékei találhatóak.

Fotó: Hajtó Kornélia, 2023

*dísze és dicsősége – emelte őt, és helyezte nevét Országunk nemesei közé.
Mert ő gyors észjárású ember volt munkájában a munkálkodók között.
S megállapította Herend városában a híres Porcelángyárat, amely az első
(ilyen jellegű intézmény volt) országunkban. A dicsőség szelleme legyen
minden művén, amelyet az ország érdekében kifejtett.
81 éves korában hunyt el, Taánit Eszter napján. Örök nyugalomra helyeztetett
Susán
Purim napján, a kis időszámítás szerint 5641 évben.
Foglaltassék bele neve az örök élet kötelékébe.”⁴¹*

A kősírok mellett három darab kerámia síremlék is emléket állít a Fischer család tagjainak. Kerámiából készült síremlékek egyáltalán nem jellemzőek az izraelita temetőkre.⁴² Jelen esetben ennek az anyagnak az alkalmazása feltétlenül a család

⁴¹ Molnár 1982. i. m. 75–76.

⁴² Kivételet képeznek a 19. század végén, a szecesszió térhódításával divattá vált, jeles építészek által tervezett egyedi mauzóleumok (ennek egyik példája a budapesti Kozma utcai zsidó temetőben található Schmidl-sírbolt, tervezte: Lajta Béla), ahol a díszes, mázas kerámia megjelenik.

7. kép. Fischer Farkas és felesége kettős síremléke. Fotó: Hajtó Kornélia, 2023

8. kép. Farkasházi Fischer Mór síremléke. Fotó: Hajtó Kornélia, 2023

9. kép. 5. sor, 42-es és 40-es kerámiasírok. Közöttük két egymásra helyezett alapkö. Az ezeken lévő, eredeti sírkerámiaik nem maradtak fent.⁴³ Fotó: Hajtó Kornélia, 2023

kerámiaparhoz szorosan köthető tevékenységére utal. Feltételezhető, hogy ennél több kerámia síremlék volt, de a második világháború alatt a temető sajnos megsérült, ezért bizonyos sírok megsemmisültek.

Az „A” parcella 3. sor 27. számú sírja Özv. Fischer Károlyné sz. Krishaber Sarolta⁴⁴ nyughelye. Az „A” parcella 5. sor 42. sírja Özv. Förstner Jakabné sz. Sonnenfeld Katalin/Gitl⁴⁵ nyughelye. Ő volt Fischer Terézia, Fischer Mózes Áron lányának anyósa. Az „A” parcella 5. sor 40. sírja Fischer Mózes Áron⁴⁶ kődedény- és kályhagyáros nyughelye.⁴⁷

⁴³ Az alsó kő (41/b) a felirata alapján beazonosítható: Fischer Mózes Áronné, született Fromm Terézia (Pápa, 1797 – Tóváros, 1872. 10. 07). A felső követ (41/a) utólagosan helyezték a másikra. Felirata alapján: Förstner Jakab (1805 – 1879. 08. 11). Feltételezhető, hogy mindkét sírkövön eredetileg kerámia síremlék volt.

⁴⁴ Született: Petrovosczelló (Bars megye) 1836., elhunyt: Tóváros, 1897. március 6.

⁴⁵ Született: Pápa, 1812, elhunyt: Tóváros, 1889. február 8.

⁴⁶ Született: Tata, 1797, elhunyt: Tóváros, 1861. október 16.

⁴⁷ A sírok adatait Kerti Katalin (Goldberger Alapítvány) adta meg.

10. kép. „A” parcella 3. sor
27. sír.

Fotó: Hajtó Kornélia, 2023

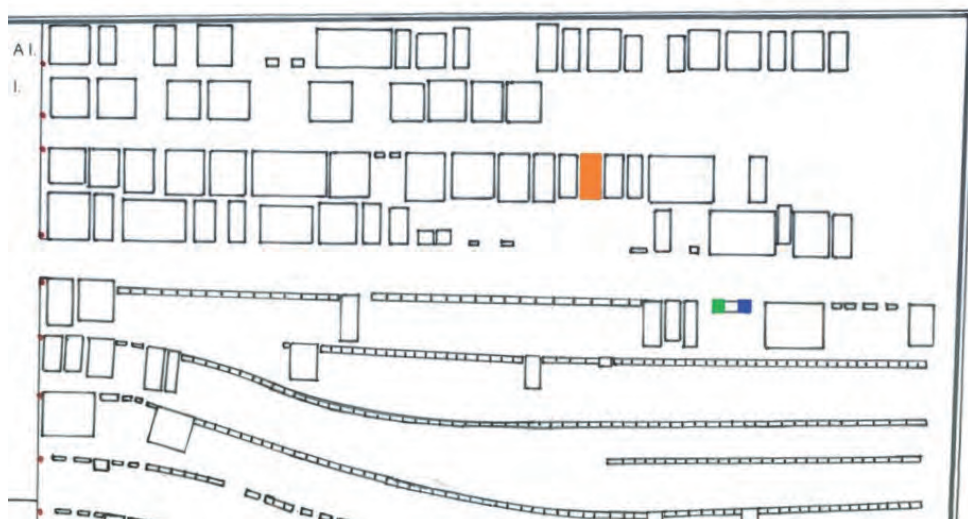
11. kép. „A” parcella
5. sor 42. sír.

Fotó: Hajtó Kornélia, 2023

12. kép. „A” parcella 5. sor
40. sír.

Fotó: Hajtó Kornélia, 2023

13. kép. A kerámia sírok elhelyezkedése.

27. sír – narancs, 40. sír – zöld, 42. sír – kék. Helyszínrajz (részlet): Józán Tamásné, 2014

Mindhárom síremlék kőtalapzaton helyezkedik el, amelyek felirata jelzi, hogy kinek a sírja. Kerámiatestük két részből áll: egy alsó és egy záró-, felső részből. Az obeliszkformájú 27-es síremlék alsó eleme felfele keskenyedő, négyzetes hasáb, gúlisíak lezárással. A másik két síremléken a négyzetes hasábot gúlisíak, illetve minden oldalon háromszög oromzatok zárják. Mindhárom építményre jellemző, hogy négy oldalukon egy-egy, mózesi kőtábla formájú kivágás található,⁴⁸ amely mögé mázas kerámialapot helyeztek. Ez a kerámialap hordozza/hordozta⁴⁹ az elhunyra utaló feliratokat. Az obeliszk formájú síron nincsenek plasztikus díszítmények. A másik kettőn azonban a kivágások körül gazdag, plasztikus rátétdísz található: két oszlop között baldachin, váza, kaspó virágcsokorral, drapériamotívum puttókkal, khimairák, griffek. A motívumok jellemzően a késő historizmus kedvelt neoreneszánsz elemei.⁵⁰

A 40-es sírkerámia téglatest alapja keménycserépből készült, különálló csúcsa vörösre égő alapmasszán, sárgás borítóréteggel fedett terrakotta. A 42-es számú sírnek az anyaga világossárgára égő kerámia, amelyre egy fehérre égő engóbréteget hordtak fel, majd átlátszó mázzal fedték.⁵¹ Három megmaradt feliratos betétmezője keménycserép, amelyek felületét szintén áttetsző, színtelen máz fedi, a sírfelirat máz feletti festéssel, alacsony hőfokú beégetéssel készült. Csúcselemének anyaga vörösre égő terrakotta fehér engóbborítással. A 27-es sír anyaga világos sárgás terrakotta.⁵²

Fischer Mózes Áron sírjának (40-es) alsó eleme teljes anyagában egy finomra izsapolt, hófehérre égő, ún. kályhaagyagból készült. Ez a hófehérre égő agyagtípus színe és finomszemcsés összetétele miatt alkalmas kályhák és burkolólapok előállítására. A fehér alapon a színes transzparens ólomház dekoratív megjelenést

⁴⁸ A 40. sír kivágásai közül minden második nem kőtábla formájú, hanem ívelt és csúcsos vonalakkal keretezett.

⁴⁹ A kerámia betételek részben maradtak csak fenn, némelyikük erősen hiányosan, töredékesen. Azonosításuk és felirataik fordítása folyamatban van.

⁵⁰ 42-es sír leírása: hasáb alakú testének oldalain mózesi kőtábla alakú kivágások helyezkednek el. Felettük és alattuk plasztikus rátét díszítés található. Felül középen vázából kinövő növény. A vázát két oldalról két kimerá tartja. Alul polcon virágkosár, mellette kétoldalt egy-egy puttó ücsörög. A polcra drapéria és kötőzsinór lóg lefelé. Csúcselemén a vázamotoívum megismétlődik.

40-es sír leírása: hasáb alakú testének oldalain, az egykori feliratok helyeként mózesi kőtábla és négyzetes formájú kivágások váltják egymást. A négyzetes kivágás sarkai lekerekítettek, oldalai közepén kicsúcsosodnak. A kivágások körül plasztikus díszítmények helyezkednek el: talpas fedeles váza, amelynek két fülét két ülő griff-madár tartja. Kétoldalt egy-egy hosszú kandeláber áll. Alul polcon virágkosár, mellette kétoldalt egy-egy puttó ücsörög. A polcra drapéria és kötőzsinór lóg lefelé, valamint egy további virágkosár. A mózesi kőtábla formájú kivágás körül kétoldalt egy-egy kandeláber, tetejükön váza virágcsokorral. Felül a kandelábereket baldachin köti össze. Alul szimmetrikus díszítmény látható: közepén egy talpazatra helyezett, gazdagon kidolgozott virágcsokor jelenik meg. A csokor alatt egy kis konzolszerű elem látható, amelyből növényi és geometrikus ornamentika ágazik oldalra, ezek tetején két felemelt szárnyú madár áll.

⁵¹ A mázfelület sajnos szinte teljesen eltűnt a felületről degradáció következtében.

⁵² Méretük (a kőalap nélkül): 27-es: alap: 52 × 52 cm, mag.: 123 cm; 40-es és 42-es: alap: 48 × 48 cm, mag.: 123 cm.

14–15. kép. A 42-es sírnak (özv. Förstner Jakabné sz. Sonnenfeld Katalin nyughelye) egyik betétmezője, hátulján a Hardtmuth cég benyomott jelzése. Fotók: Hajtó Kornélia, 2026

adhat mind a kályháknak, mind a burkolólapoknak. Előfordul, hogy olcsóbb, sárgásra vagy vörösre égő anyagból alakítják ki a formát, majd borítóréteggént kapja meg a fehérre égő agyagréteget a forma még első égetés (zsengélés) előtt. A két agyagréteg még nyersen egy megfelelő száradási fokon kerül egymásra, és amennyiben hőtágulási együtthatójuk megközelítőleg azonos, a két réteg szervül egymással az égetés során. A fehér réteg elfedi a sárgásabb alaptest színét. A kályhák egyik jellegzetes díszítési módja a plasztikus rátétdíszítés (sokszor az antik világ ihlette motívumokkal). Két sírnál ezt a jellegzetes technikát alkalmazták.

A Fischer Mózes Áron, majd Fischer Károly vezette keménycserép gyár kályhagyártással is foglalkozott. A sírok kialakítása és anyagai feltétlenül összefüggésbe hozhatóak ezzel a tevékenységükkel. Ezt bizonyítja, hogy a 42-es sír megmaradt betétmezőjébe hátulról a Hardtmuth cég benyomott pecsétje látható.

A tatai Fischer gyár kályháiból mára sajnos nem maradt fenn sok példány. A 2025-ben megnyílt *Sárból arany. Egy család a magyar kerámiaművesség szolgálatában* című kiállításhoz Szabó Judit restaurálta a Kuny Domokos Múzeum tulajdonában lévő, zöld mázas Fischer-kályhát. A kályha lábazati elemének mintája megegyezik a 40-es sír (Fischer Mózes Áron nyughelye) plasztikus díszítésével. A plasztikus díszítések külön nyomóformában készültek, és a nyers, még nedves-tartalommal rendelkező kályhaelemre applikálták fel azokat, majd együtt szárították, égették.

A kályhákon alkalmazott fehér borítórétegre azért volt szükség, mert a transzparens máz a fehér alapon tudott szép élénk színt adni. Az alaptest készülhetett vasas, vörösre égő agyagból, amelyre a fehérre égő agyagot felhordták. Ez a

16. kép. Fischer-kályha a tatai kiállításon.
Fotó: Hajtó Kornélia, 2026

17. kép. A kályha részlete restaurálás közben.
Fotó: Szabényi Judit, 2024

technika a 40-es és a 42-es sírkerámiáknál is megfigyelhető.⁵³ Sajnos ebben az esetben az időjárásnak kitett kerámiákon a borítóréteg sok helyen levált, degradálódott.

A kályhák kialakítására is alkalmas keménycserép nem kültérre való, az éves hőmérsékleti és csapadékterhelést nem viseli. Az évtizedek alatt az időjárás erősen degradálta a kerámiákat. Anyagukon változó mértékben fagyási nyomok láthatóak. Rengeteg a mechanikus sérülés: törés, repedés, hiány. A feliratos betétmezők

⁵³ Egyedül a 40-es sír alapkerámiája készült teljes egészében a fehérre égő agyagból.

18. kép. Fischer Mózes Áron sírjának díszitémnye. Fotó: Hajtó Kornélia, 2026

19. kép. A 40-es síremlék kétféle technikával készült. Az alsó rész fehérre égő masszából, a felső záróelem vörösre égő agyagból, fehér (sárgás) borítóréteggel fedve készült. Fotó: Hajtó Kornélia, 2025

legtöbbször hiányoznak. A plasztikus rátétdíszítések nagy része elfagyott, anyagvesztéssel degradálódott.⁵⁴ Kerámiatörödékek a sírok körül megtalálhatóak. A betétmezőkből bizonyos leesett darabokat a gondnokság elraktározott. A sírkerámiák restaurálása ezekben a hónapokban megtörténik, így remélhetőleg fennmaradásuk hosszabb távon biztosított lesz.

⁵⁴ A MAZSIHISZ megbízásából a sírokat jelen cikk szerzője ebben az időben restaurálja.

Zárszó

A bemutatott unikális síremlékek a hazai kerámiatörténetben jelentős szerepet játszó, tatai Fischer család tagjainak kerámiából készült sírjelei. Megőrzésük, restaurálásuk tisztelgés a család előtt, tisztelgés munkásságuk előtt. A Fischer családhoz köthető alkotásokat hazánkban számos múzeum őriz, többek között a Magyar Nemzeti Múzeum, az Iparművészeti Múzeum, a Kuny Domokos Múzeum, a herendi Porcelánművészeti Múzeum, a Magyar Zsidó Múzeum, a Kiscelli Múzeum. Ezek a tárgyak megbecsült darabjai a hazai gyűjteményeknek, gyakran szerepelnek kiállításokon.

A család emlékének gondozása, sírjaik rendbetétele erkölcsi kötelessége az utókornak.

TÖREDÉKESEN TELJES Zsinagógák festett ablakciklusai Kopp Ferenc (1877–1940) ezüstkoszorús üvegfestő mester hagyatékában

Oszkó Ágnes Ivett

Bevezetés

A 19–20. század fordulóján tevékeny üvegfestők közül jelentősége, műhelyének mérete és az itt készülő alkotások művészi sokfélesége szempontjából Róth Miksa (1865–1944) volt a legkiemelkedőbb. Kutatástörténeti szempontból is a Róth műhely a legfeldolgozottabb, amit a Nefelejcs utca 26. szám alatt megmaradt műhely, a számos korabeli sajtóbeszámoló, valamint a Róth Miksa Emlékház és Gyűjteményben és a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ (a továbbiakban MÉM MDK) Múzeumi Osztályán található hagyaték tett lehetővé.¹ (1. kép) Ugyanekkor azonban még több tucatnyi üvegfestő műhely működött csak a fővárosban, kiszolgálva a megszorodott építkezésekhez kötődő megbízásokat.² Közéjük tartozott

1. kép. Róth Miksa hagyatékából származó, ismeretlen helyszínre készült ablakterv, 1902.
MÉM MDK Múzeumi Osztály,
Itsz. 71.32.48.41.

¹ Az egykori műhely és az itt működő emlékház címe: 1078 Budapest, Nefelejcs utca 26. A hagyaték eddigi legteljesebb feldolgozása: Fényi Tibor: *Róth Miksa üvegfestményei a historizmustól a szecesszióig*. Budapest, 2005.
² Szűcs Endre et al.: *A megfestett fény: díszüveges munkák a történelmi Magyarország építészetében 1945-ig*. Szentendre, 2005. 30–44; további adatok: Mester Éva: *Az építészeti üvegek iparművészeti értékei. Magyarországi üvegfestmények és díszüvegezesek*. Budapest, 2012; Ludvík Losos: *Üvegművészet az építészetben*. Ford. Lajos János. Budapest, 2010.

Kopp Ferenc (1877–1940) későbbi ezüstkoszorús üvegfestő mester is, aki legkésőbb 1912-ben már önálló műhelyt vitt. Míg a műhelyeket vezető mesterek neve jól ismert, addig az itt dolgozó üvegfestők, üvegvágók és segéd munkások hálózata a mai napig csak kevéssé tudott. Közöttük – amint azt a Kopp-műhely több generációs működtetése kapcsán is látni fogjuk – gyakran együttműködés, sőt átjárás volt. A mesterek együttműködésének közelebbi megismerésétől azt várhatjuk, hogy árnyaltabbá válik a tudásunk a műhelyek felépítéséről, a munkamegosztásról, a technikai és szellemi hagyományok átadásának mikéntjéről. Adataink arra vonatkozólag már vannak, hogy a felsorolt mesterek egy része Kratzmann Ede (1847–1922) vagy Róth Miksa műhelyében kezdte pályafutását, mielőtt önállósodott. (Kopp Ferenc is közéjük tartozott.) A jelen tanulmányban vizsgált téma, a Kopp-műhelyben lévő zsinagógaablak tervek motívumforrásai, a műhelyek közti együttműködés hatásaira ad példát.

Kopp Ferenc életműve csupán az utóbbi években került a tudományos kutatás homlokterébe, amikor a leszármazotti tulajdonban máig működő fóti műhellyel Balogh Dávid művészettörténész, egyben a Fóti Tájház vezetője, foglalkozni kezdett. Ennek eredményeképpen a közelmúltban volt látható az ő közreműködésével összeállított tárlat „*Üvegbe álmódott művészet*” – *A Kopp dinasztia története* címmel a fóti Vörösmarty Művelődési Házban.³ A kiállításra Kopp Csaba üvegfestő, a néhai Kopp Ferenc oldalági dédunokája készítette elő nemcsak a családi tulajdonban maradt, és a leszármazottak által a mester halála után is működtetett műhellyel kapcsolatos iratokat és eszközöket, de a korábban kivitelezett ablakok színterveit, 1:1 arányú kiviteli kartonjait és a napjainkig tervezett, készített és restaurált ablakok válogatását is. A műhely 1912-től – kisebb kihagyással – egészen máig működik. (2. kép) A hagyatéki anyagban számos ismert és még azonosítatlan szakrális és világi épületbe készült ablak terve megtalálható.

Az elmúlt évtizedben a Baumhorn Lipót építész (1860–1932) életművének feldolgozását megcélzó doktori disszertációm⁴ előkészítése során találkoztam több ízben Kopp Ferenc nevével, mint az egyes zsinagógaablakok visszatérő kivitelezőjével 1902 és 1936 között. Jelen tanulmány és a hozzá kapcsolódó konferencia-előadás a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatásával készült, a MÉM MDK és az Iparművészeti Múzeum Mesterségkutatás Projektje, mint befogadó háttérintézmények közreműködésével és jóvoltából. Az elfogadott kutatási terv magában foglalja a Kopp-hagyaték digitalizálását és leltározását, valamint az eddig azonosítatlan terveknek a konkrét épületekhez való hozzárendelését.

³ 2025. november 14. és 2026. január 16. között.

⁴ Oszkó Ágnes Ivett: *A zsinagógaépítészlet térszerkesztési és stílusbeli jellegzetességei Baumhorn Lipót (1860–1932) életművében*. Eötvös Loránd Tudomány Egyetem Filozófiatudományi Doktori Iskola, Művészettörténet Doktori Program, 2019. Témavezető: prof. dr. Klein Rudolf.

2. kép. A Kopp-műhelyek szignója az újpesti zsinagóga földszinti ablakán, 1921.
Fotó: Oszkó Ágnes Ivett, 2026

A hagyatékban megőrződött, speciálisan zsinagógaépületek ablakaira vonatkozó tervanyag digitalizálására Kopp Csaba jóvoltából az elmúlt hónapokban sor kerülhetett, így az 2026 tavaszán már leltározott, beazonosítható módon áll a kutatás rendelkezésére.⁵ Ennek vonatkozásában rögzítem, hogy jelenleg Kopp Csaba a hagyaték szerzői vagyoni jogainak örököse, a vele kötött megállapodásban foglaltakra tekintettel egyes adatok nem teljeskörűen kerülnek publikálásra. A családtörténetre vonatkozó, külön nem jelzett források adatai Fűri Judit üvegművész *Öröklődő mesterség. A Kopp-dinasztia* című, 2013-ban írt kéziratából származnak. Az ablakok héber nyelvű feliratainak azonosítását, fordítását Kövér András és dr. Bányai Viktória történész-hebraista készítette. Ezúton köszönöm áldozatkész segítségüket! Célom a feliratok – és a mellettük szereplő, e tanulmány fókuszát jelentő motívumok – segítségével az ablakok témájának minél pontosabb meghatározása, ezért a feliratszövegeket magyar fordításban adom közre. A bibliai idézetek az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (IMIT) fordításában szerepelnek.

⁵ A tervek továbbra is Kopp Csaba tulajdonában vannak. Digitalizált állományuk a tulajdonos engedélyével kutatható a MÉM MDK Dokumentációs Osztályán.

Kopp Ferenc műhelye

Kopp Ferenc édesapja, Kopp János 1852-ben született, és az 1890-es években nőül vett Duchon Katalinnal négy közös gyermekük született: Ferenc, Vilma, Béla és Dezső.⁶ Az 1877-ben született Ferenc üvegfestészeti tanulmányait Kratzmann Ede, majd Róth Miksa műhelyében folytatta.⁷ 1898 őszén a Magyar Iparművészeti Társulat alapító tagjává vált.⁸ Korabeli tudósítás szerint önálló műtermét 1912-ben alapította,⁹ bár a családi iratok között utalás található egy már 1906-ban megnyitott műhelyre, a VI. Székely Bertalan utca 25. szám alatt.¹⁰ Kopp élete végéig itt működtette vállalkozását. 1932-ben a IV. Országos Kézművesipari Kiállításon ezüstkoszorúval tüntették ki.¹¹ Az 1939-ben megrendezett Első Magyar Országos Iparművészeti tárlat kiállítói között Koppot is megtaláljuk.¹²

A korabeli sajtó beszámolóit szerint eddig ismert munkái a Krisztus Király templom mára elpusztult 14 stációképe (Budapest, ún. „Rákócziánium”, 1928);¹³ az Országház képviselőházának elnöki fogadószobájába készült, a magyar államiség jelképeit alapos körkompozíciókon bemutató ablakai (ma Szalon, 1929) (*3. kép*);¹⁴ Budapesten a terézvárosi Szent Család-templom ablakai (VI. Szondi utca 67., 1931);¹⁵ a szegedi Püspöki palota házi kápolnájának ablakai (1932)¹⁶ és a Béke Szállóban működött Szondy Pince ablakai (1934).¹⁷ Szakirodalmi hivatkozások utalnak rá, hogy a kaposvári Korona Szálló lépcsőházi ablakai (1913), a törökszentmiklósi Szentháromság templom szentélyének három ablaka (1913), a lillafüredi Palotaszálló éttermének ablakai (1929), a Budapest-Herminamezei Szentlélek plébániatemplom szentélyének hat ablaka (1936) és a hódmezővásárhelyi Szent István templomnak a jezsuita rend tagjait bemutató ablakai (1937) készültek még Kopp műhelyében.¹⁸ A pozsonyi Árpádházi Szent Erzsébet templom ablakai esetében is felmerül a Kopp-műhely („Kék templom”, 1913),¹⁹ bár itt a Róth Manó (szül. Emanuel, 1868–1935, Miksa testvéröccse)

⁶ A Kopp-hagyatékban lévő családfe alapján. Kopp-hagyaték CS/1.

⁷ *Magyar Iparművészet* 31 (1928) 29.

⁸ *Budapesti Hírlap* 1898. november 25. 10.

⁹ *A magyar ipar almanachja*. II. rész. *Az iparos társadalom*. Budapest, 1929. 521.

¹⁰ Fűri Judit: *Öröklődő mesterség. A Kopp-dinasztia*. Kézirat. Budapest, 2013. 63.

¹¹ *Magyar Ipar* 1932. szeptember 25. 54.

¹² *Magyar Iparművészet* 42 (1939) 18.

¹³ *Magyar Iparművészet* 31 (1928) 24–29.

¹⁴ *Magyar Iparművészet* 32 (1929) 192–199.

¹⁵ *Magyar Iparművészet* 31 (1931:7–9) 42.

¹⁶ *Magyar Iparművészet* 35 (1932) 8–25., 17.

¹⁷ *Magyar Iparművészet* 37 (1934) 19., 32.

¹⁸ Fűri 2013. i. m. 63–71.

¹⁹ Szűcs 2005. i. m. 40.

3. kép. Országház, képviselőházi elnöki fogadószoba körablaka, 1929. *Magyar Iparművészet*, 1929. 192.

Bár korábbi kutatási eredményemmel ellentétben ma már úgy vélem, hogy a hagyatékban egyetlen ide készült terv sem található,²⁰ a szegedi motívumok többnyire pontos, csupán a befoglaló mezők formája miatt kissé módosított másai egyértelmű bizonyítékát adják annak, hogy Kopp a szegedi ablakfestményeket tekintette kiindulópontnak az e tanulmányban ismertetett összes zsinagogaablak esetében.

Zsinagógai ablaktervek a Kopp hagyatékban

A Kopp-hagyatékban többféle dokumentum is vonatkozik a zsinagógai megrendelésekre, amelyeket más levéltári források is kiegészítenek. 1938. január 10-én kelt az

vezette műhely szerzősége sem kizárt.²⁰ Kopp Ferenc által szignált ablakok találhatóak továbbá Budapesten az újpesti zsinagógában (1921) és a Bethlen téri zsinagógában (1932), valamint a hagyatékban őrzött terveken eddig azonosításra kerültek a gyöngyösi (1930) és a szentesi zsinagógák egykori ablakai (1934). Kopp saját bevallása szerint ő festette a szegedi Új zsinagóga (1903) ablakainak nagy részét is, bár a hitközség erre a munkára Róth Manóval szerződött.²¹ Szavait idézve: „...*annak idején amikor Róth Manó úrnál ez ablakok készültek én voltam az első festője s ez ablakok oroszlárnészét én festettem*”.²²

²⁰ Fényi Tibor: Az ünnepek ablakai. Angol nyelvű könyv a szegedi Új zsinagóga üvegfestményeiről. *Magyar Iparművészet* 28 (2021:1) 49–51.

²¹ Árajánlat a szegedi Új zsinagóga ablakainak elkészítésére 1901. június 27-én. Szegedi Zsidó Hitközség Archívuma [továbbiakban: HU SSZSHA] II.6a 1902/457-006

²² HU SSZSHA II. 6a. 12/1933.

²³ Oszkó Ágnes Ivett: Áttetsző tartalom – Róth Manó és Kopp Ferenc üvegfestők „műhelytitkai”. *A haza építőkövei. Tanulmányok a 19. századi építészet köréből Sisa József tiszteletére*. Szerk. Farbaky Péter – Farbakyné Deklava Lilla. Budapest, 2022. 499–510. Ebben a tanulmányban az akkor még nem katalogizált, a nilusi akácot ábrázoló Kopp Zs/33 leltári számú rajzot szegedi kiviteli tervként azonosítottam a méretek és a motívum csaknem azonos kiképzése okán. Mivel azonban a hagyatékban további, ezzel megegyező méretű és a szegediekétől csak nűanszokban eltérő rajz van, amelyek készítési helye egyelőre ismeretlen, azt feltételezem, hogy a nilusi akác is egy kisebb sorozat részeként készült, a Megilla (Kopp Zs/8), az arab faeke (Kopp Zs/74), a felöltötött Tóra (Kopp Zs/108), a szukkotai sátor (Kopp Zs/119), a szombati kalács (Kopp Zs/121) és a hanukkia (Kopp Zs/138) mellett.

a rövid nyilatkozat, amelyben Kopp Ferenc felsorolta a zsinagógákba készített ablakait. A lista szerint a gyöngyösi izraelita templomba, a budapesti Bethlen téri templomba, a szentesi izraelita templomba, Budapesten a Lenke téri templomba, a Páva utcai izraelita templomba, az izraelita fiú árvaházba, az újpesti izraelita templomba és a mohácsiba készített ablakokat.²⁴ A fellelt, mindösszesen 143 db kiviteli tervrajz ezt csak részben támasztja alá: a Lenke téri (ma Újbudai zsinagóga) és a Páva utcai tervek hiányoznak, bár a hagyaték másik részében mindkét épület ablakaira vonatkozó színtervet őriznek. Ettől eltekintve nagyjából a tervek kétharmadát sikerült eddig konkrét épülethez kötni a rajtuk szereplő feliratok és objektumok, a bordűrök vagy az üvegtáblák formái alapján.

A fenti felsorolás szerinti nyolc épület közül háromban láthatóak ma is Kopp-ablakok: a Bethlen térben, a Páva utcaiban és az újpestiben. Levéltári és fotódokumentumunk van két továbbiáról, amelyek azóta elpusztultak: a gyöngyösi és a szentesi ablakokról. A mai újbudai zsinagóga (Budapest XI., Bocskai út 37.) ablakai nem a Kopp-anyagok között látható kis méretű színtervek alapján készültek, ez azonban nem zárja ki, hogy a műhely végezte kivitelezésüket. (4. kép) Tervanyag híján ez az épület nem képezi tárgyát dolgozatomnak, ahogyan a Páva utcai zsinagóga sem, amelynek megrongálódott ablakait a 2000-es éveket követő felújításkor kicserélték. A Pesti Izraelita Hitközségi Fiúárvaház egykor a Városligeti

4. kép. Az újbudai zsinagógába készült színterv. Kopp-hagyaték, szn.
Fotó: Oszkó Ágnes Ivett, 2021

²⁴ Kopp-hagyaték, szn. Kopp Ferenc aláírásával és pecsétjével ellátott nyilatkozat. A pecséten a Bp. VI. Székely Bertalan u. 25. szám alatti műhely szerepel.

fasor 25–27. szám alatt állt, épülete már elbontásra került. Az ide készült ablakok formájáról, témájáról egyelőre nincs tudomásom, ahogyan az 1864-ben épült, és 1968-ban lebontott mohácsi zsinagóga egyetlen festett ablakáról sincs.

A 2026 tavaszán beleltározott 1:1-es arányú, papír vagy pausz hordozójú, grafit és szén, illetve grafit, szén és színesceruza rajztechnikájú tervanyag összetétele a következő: a gyöngyösi zsinagóga ablakairól 13 db rajz;²⁵ a Bethlen téri zsinagóga ablakairól 33 db rajz;²⁶ Szentesről 23 db rajz;²⁷ Újpestről 8 db rajz;²⁸ egyelőre azonosítatlan épületből 35 db összetartozó rajz;²⁹ ismeretlen helyszínekről további 30 db rajz. Ez utóbbi csoportban 17 olyan rajzot találunk, amelyen valamely jelkép vagy keretezőmotívum látszik, és 13 (magyar vagy héber nyelvű) feliratos rajz van.

Az azonosított vagy még azonosításra váró épületek ablakainak a Kopp-műhelyben készült üvegtábláira kivétel nélkül a zsidó szertartásokhoz vagy a zsidóság történetéhez köthető jelképeket és héber feliratokat festettek. A tervek közül részletesebb elemzésre azokat választottam ki, amelyek koherens egységet képeznek egymással.

Történeti áttekintés: a zsinagógai ábrázolások jellemzői

A hagyatékban fellelhető zsinagógai ablaktervek közös jellemzője, hogy ornamentális keret veszi körül a középső zónákban megjelenő tárgyi ábrázolásokat, témafeliratokat és az adományozói sorokat. A zsidó ünnepekhez, rítusokhoz köthető szertartási kellékek ábrázolása általában realiztikus, ami megkönnyíti a befogadó számára a felismerhetőséget, azonosítást. A megrendelők nagy hangsúlyt fektetnek arra is, hogy az adományozók nevei valamilyen formában megjelenjenek. Mindezzel a 20. század első felének zsinagógaablakai évezredes hagyományhoz kapcsolódnak, amelynek képei meglepően állandóak, míg a művészeti kifejezőeszközök és technikák igen változatosak.

A tárgyalandó zsinagógai ablakok az emberábrázolást teljes mértékben mellőzik, a zsidóság anikonizmusából fakadóan. Ez azt a törekvést jelenti, hogy az Örökkévaló képmására készült ember ábrázolásától tartózkodnak. Érdekes módon a tartózkodás mértéke és milyensége többször is változott az évszázadok során, attól kezdve, hogy a kétdimenziós képek megengedettek, a háromdimenziós, körüljárható, szobrászati alkotások pedig nem; egészen addig, hogy bármilyen, kultusztárgyként

²⁵ Ltsz. Kopp/ZS 77, 99, 112–113, 117, 142–149.

²⁶ Ltsz. Kopp/ZS 13, 16–17, 23, 27, 30–31, 35–37, 64–73, 95, 105, 107, 109, 114, 124, 126, 129, 130, 132, 134, 137, 140–141.

²⁷ Ltsz. Kopp/ZS 10, 39, 56–57, 110–111, 116, 120, 122–123, 125, 127–128, 131, 133, 135–136, 139.

²⁸ Ltsz. Kopp/ZS 3, 12, 14–15, 19, 32, 49.

²⁹ Ltsz. 2, 4–5, 11, 25–26, 34, 42–48, 50, 58–59, 62, 63, 76, 80–91, 96, 100, 118.

is használható képtől is tartózkodni kell.³⁰ A zsinagógai díszítésben ez – kevés kivételtől eltekintve³¹ – már az ókorban úgy manifesztálódott, hogy a zsinagógákból fennmaradt kőfaragványok és padlómozaikok elsősorban szimbolikus motívumokat (pl. Dávid-csillag), szertartási eszközöket (pl. frigyszekrény, sófár, menóra),³² növényeket és helyenként állatokat és zodiákus jegyeket ábrázoltak. Mindezek megjelenítése a középkor és a kora újkor során konstans maradt, sőt, a legburjánzóbb, egyben bibliai utalásokra visszavezethető növényi és állatalakok éppen az 1700-as évekből ismertek a galíciai és német területek (fa)zsinagógáiból.³³ Az állatábrázolások legkéseőbb a 19. századra leszűkültek elsősorban a bibliai 12 törzs közül Júda szimbólumaként számon tartott oroszlánra és az isteni oltalmat megjelenítő sasra: „*Mint a sas, mely fölkelte fészket, fiókái fölött lebeg, kiterjeszti szárnyait, fölveszi és viszi tollain*” (5Mózes 32, 11. alapján). Ezek a tóraszekrény környezetében jelennek meg plasztikus vagy síkszerű formában. Hazánkban a 19. század elejéről az egyik legismertebb példa a mádi zsinagóga tóraszekrénye. Jó példa ez az épület a díszítmények egy másik típusára is, amely aztán a későbbiekben az ablakfestmények részét képezi majd: a feliratokra.³⁴ A falakon és a tóraszekrényen elhelyezett héber feliratok bibliai részleteket, a közösség által mondandó imákat, adományozói felajánlásokat vagy az épületrészek megnevezéseit foglalják magukba.³⁵

A 19. század közepe után megépült zsinagógák közül az orientalizáló stílusúak azok, amelyek többnyire már nagy léptékűek, és belső terület – az ablakaikkal együtt – az iszlám épületeinek mintájára átvett geometrikus ornamentek ékesítik.

³⁰ Az anikonizmus kiindulási pontját a Kivonulás Könyve (2Mózes) 20,4. verse, valamint a Talmud *Avoda zara* traktátusának 3. fejezete adja. A témával részletesen foglalkozik az alábbi kötet, amely a bibliai, talmudi és egyéb halákhikus és rabbinikus irodalmi forrásokat is megadja: Roskó Gábor – Turán Tamás: *Képfogyatkozás*. Budapest, 2004. 22., 100–103.

³¹ A Szíriában, Dura Europos-ban 1932-ben feltárt 3. századi zsinagóga teljes belső terét emberalakos, narratív bibliai jelentek díszítik, kivételként erősítve ezzel a szabályt. Bővebben lásd: Lee I. Levine: *The Ancient Synagogue. The First Thousand Years*. New Haven–London, 2005. 252–257.

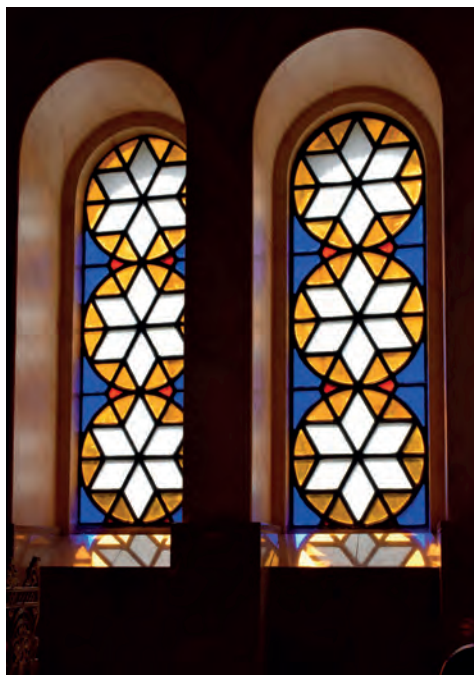
³² A Róma föld alatti katakombáiba a Kr. u. 1–4. század között készült ábrázolásokról ld.: Gabriele Sed-Rajna: *Jewish Art*. New York, 1997. 79–80. Az ókori, egészen a Kr. u. 6. századig megépült zsinagógák díszítéseiből elsősorban a padlómozaikok kerültek napvilágra. Uo. 537–568.

³³ Sed-Rajna 1997. i. m. 97–98. 1729-ben komplett mennyezeti festéssel látták el a gwoździec-i zsinagógát (egykor Lengyelország, ma Ukrajna területén, mai nevén Hvizdets). A második világháborúban elpusztított zsinagóga mennyezetét korabeli források segítségével a varsói POLIN Lengyel Zsidóság Történetének Múzeumban rekonstruálták, a zsinagóga bimájával együtt. <https://polin.pl/en> (2026.01.15.) Részletesen feldolgozza az épületet művében Thomas C. Hubka: *Resplendent Synagogue. Architecture and Worship in an Eighteenth-Century Polish Community*. New England, 2003.

³⁴ Az épületről bővebben ld.: Bányai Viktória – Csejdy Júlia: *A mádi zsinagóga és zsidó közösség története / The Synagogue of Mád and its Jewish Community*. Budapest, 2025.

³⁵ Ilia Rodov: Hebrew Inscriptions in Jewish Art. *Encyclopedia of the Bible and its Reception*. Eds. Dale C. Allison et al. Vol. 11. Berlin–Boston, 2015. 624–631.

Az 1859-ben felavatott Dohány utcai zsinagóga csillagmintás, színes ablakai megfeleltek a kor technológiai színvonalának: az anyagukban színezett, formára vágott síküveg-táblákat vaskeretbe foglalva illesztették egymáshoz.³⁶ (5. kép) A geometrikus, egyszerűen elkészíthető formák és az ún. puritán technika egészen a század végéig jellemezték a zsinagógai ablakokat, ám az 1895-ös vallási recepciós törvényt követően itt is megjelentek a kezdetben stilizált ornamentekkel, majd konkrét jelentést hordozó szimbólumokkal való kifestések. Technikailag ezzel együtt járt a vaskeretnek a finoman húzott ólomsínekkel való felváltása, kiegészítése, ami lehetővé tette az üvegdaraboknak a motívumokhoz illeszkedő vágását. Az áttörést a szegedi Új zsinagóga jelentette, amelynek a zsidóság ünnepei megjelenítő ablakprogramját a botanikai doktorátussal is rendelkező Löw Immánuel (1854–1944) főrabbi tervezte meg. A zsinagóga ablakaiban nyílásonként más-más motívum szimbolizál egy-egy ünnepet. A századfordulóra tehát az évezredek óta használt motívumkincs megmaradt, csupán az alkalmazási technika változott: padlómozaik és falfestmény helyett (vagy annak kiegészítéseként) a festett ablakokra kerültek a jelképek. (6. kép)

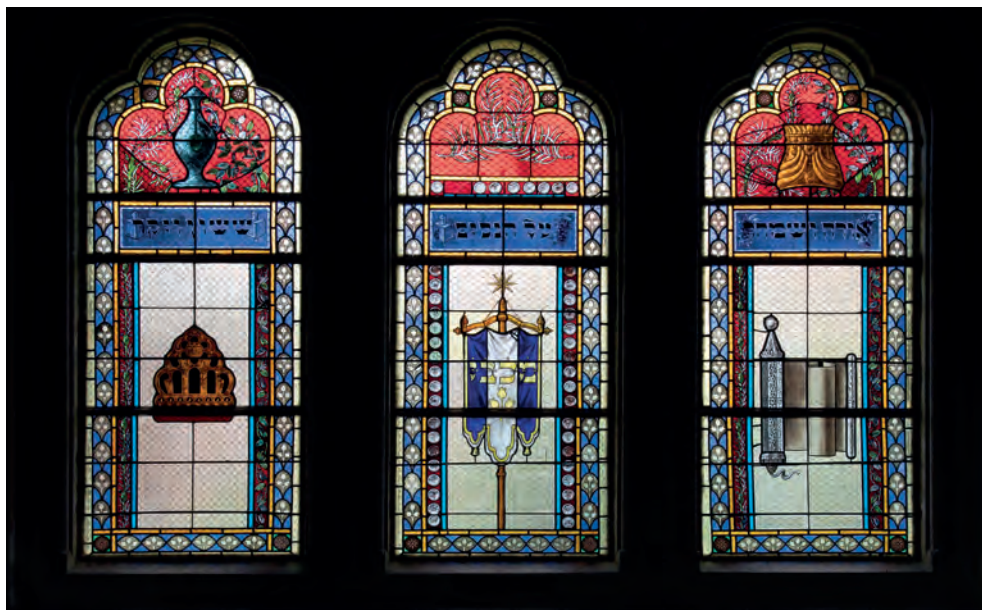
5. kép. A Dohány utcai zsinagóga földszinti ablaka. Fotó: Oszkó Ágnes Ivett, 2021

A szegedi Új zsinagóga ablakciklusa mint téma és képi forrás

A szegedi zsinagóga ablakait mind ismeretterjesztő, mind tudományos jellegű publikációk sora tárgyalja, gyakran igényes illusztrációkkal és kultúrtörténeti összefüggésekkel együtt.³⁷ Szegeden a zsidóság ünnepkörét rituális objektumok és a

³⁶ Mester 2012. i. m. 154–157.

³⁷ Frauhammer Krisztina – Szentgyörgyi Anna: *Windows of Celebrations in the New Synagogue of Szeged*. Szeged, 2020; Varga Papi László: *Törött ablakok, törött remények*. Szeged, 2021; Varga Papi László: *Az örök reménység temploma. A szegedi Új zsinagóga szimbólumai és hagyományai*. Szeged, 2003; Oszkó Ágnes Ivett: *Baumhorn Lipót*. Budapest, 2020. 63–65; Oszkó Ágnes Ivett – Pataricza Dóra: Szeged zsidó vallási épületeinek öröksége. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* Úf. 9 (2022) 233–257; Oszkó, Ágnes Ivett – Pa-

6. kép. A szegedi Új zsinagóga IX. földszinti ablaka, a purim és a hanukka ünnepeinek jelképeivel.
Fotó: MÉM MDK Fotótár, Ltsz. 243.934D. Bélavári Krisztina, 2020

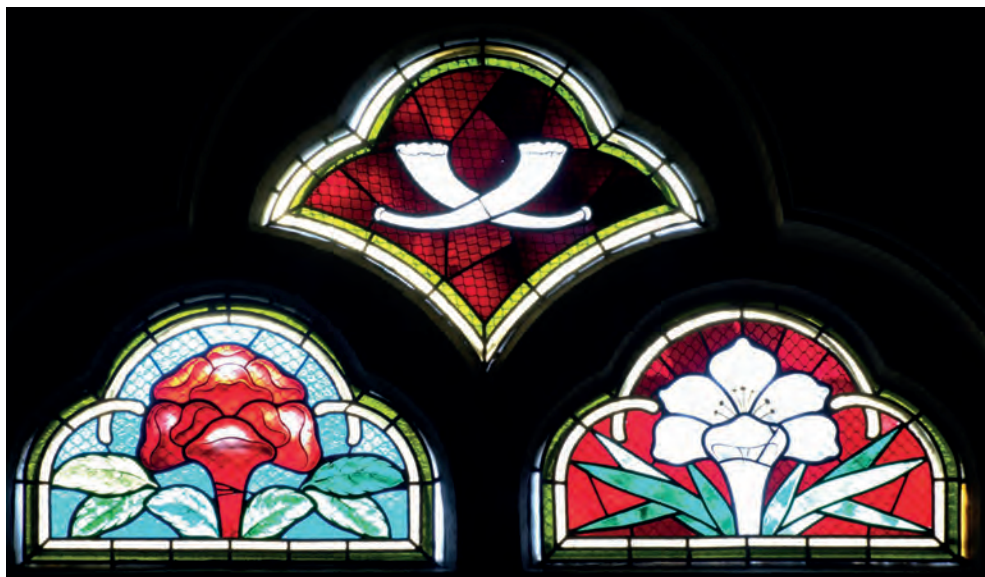
bordűrökben növények segítségével kifejező tíz kompozíció háromféle ablakformába került: négy háromszatú ablakba, négy kettős nyílásba, és két háromkaréjos ajtó-felülvilágítóba. Mindezen ablakokon – addig teljesen egyedülálló módon – összesen 37 db tárgy, illetve szimbólum, és a bordűrökben 28 db, botanikai pontosságú, a megjelenített ünnephez kapcsolódó növény motívuma szerepel. (7. kép)

Az alábbi táblázatban annak a részletekbe menő és korabeli forrásokon alapuló vizsgálatnak az eredményeit összegzem, amely a Szegedi Zsidó Hitközség Archívumának feldolgozása és digitalizálása során előkerült autográf programterven alapul.³⁸ Löw Immánuel főrabbi az általa 1901–1902-ben készített programterv-

---

taricza, Dóra: Judaism as Flowers. The Materialized Ideology of the New Synagogue of Szeged. *Material Religion. The Journal of Objects, Art and Belief* 19 (2023) <https://doi.org/10.1080/17432200.2023.2285567> (2026. 03. 30.)

³⁸ A projekt Ábrahám Vera és Pataricza Dóra vezetésével 2017–2019 között zajlott a hitközségi archívumban. Beszámolója: Ábrahám Vera – Pataricza Dóra: 240 év dobozokban. A Szegedi Zsidó Hitközség Archívuma. *Targum* 2 (2022) 153–169. <https://doi.org/10.56664/targum.2022.2.9> (2026.04.08.) 2019–2021 között a MÉM MDK közreműködésével tervanyag-restaurálást követően kiállításra is kerültek a korabeli építési iratok és kiviteli részletrajzok. Sajtóhír: <https://hdke.hu/ahitatos-epiteszeti-formak-idoszaki-kiallitas/>; <https://memmdk.hu/esemenyek/kiallitasok/ahitatos-epiteszeti-formak-baumhom-lipot-tervei-a-szegedi-zsinagogahoz>; <https://memmdk.hu/cikkek/konferenciak/szakmai-tudomanyos-konferencia-a-pava-utcaban> (2026.03.30.)

7. kép. Az újévi rós hásána ünnep ábrázolása a szegedi Új zsinagógában.

Sófárok, vörös gránátalmavirág és fehér liliom. Fotó: a szerző, 2026

ben állította össze az ábrázolni kívánt ünnepek, és ezáltal az ablakok sorrendjét; beírta, berajzolta a szükséges jelképeket is.³⁹ Egy részükhöz képi forrást is rendelt – az alábbi táblázatban lábjegyzetben jelezve –, a többit pedig a hitközség tulajdonában lévő tárgyról, esetleg nem jelzett forrásokból származó judaikák-ról mintázták.⁴⁰ Az ablakokon megfestett motívumokat a teljesség igényével eddig egyetlen tudományos közlemény sem tartalmazza. Egy társszerzős, előkészületben lévő, angol nyelvű monográfia és a bevezetőben említett Bolyai János Kutatási Ösztöndíj adta meg annak a lehetőségét, hogy Pataricza Dóra történéssel és Bányai Viktóriával együtt elkészítsem az ablakábrázolások teljes listáját, így lehetőség nyílik a Kopp Ferenc által megfestett motívumok előképeinek azonosítására is. (Kopp a későbbi zsinagógaablakok tervezésénél már nem vette figyelembe a táblázatban lábjegyzetelve közölt forrásképeket, hanem magukat a megfestett motívumokat másolta, illetve alakította át az ablaktáblák adta formáknak megfelelően.)

³⁹ Ez máig megtalálható a Szegedi Zsidó Hitközség Archívumában: HU SZZSHA II. 6a. 1903–1904-szn/022; 1902/457/007. 1-13; 1903-szn/002. 01-05.

⁴⁰ Szeretném megköszönni a forrásmunkák összegyűjtéséhez nyújtott segítséget Lindeisz Ferencnek, Pataricza Dóra és Bányai Viktória történészeknek, Papp Andrea könyvtárosnak, Matthias Svojtának, a Bécsi Egyetemi Könyvtár munkatársának és Papp Lászlónak, az ELTE Fűvészkert botanikusának!

Ablak	Felirat	Ábrázolt tárgy	Ábrázolt növény
I. Hétköznap	„Tövist és kórót nö- vesszen neked és edd a mező fűvét. Arcod verejtékével edd a kenyeret” (1Móz 3,18–19.)	arab faeke [SzT1] ⁴¹ adománygyűjtő tál [SzT2] imaszj tfilindobozkával [SzT3]	iringó / <i>Eryngium amethystinum</i> [SzN1] ⁴² bogáncs / <i>Onopordum acanthium</i> [SzN2] ⁴³ búza / <i>Triticum</i> [SzN3]
II. Szombat	„Menjünk barátom a menyasszonynak elébe... jövel meny- asszony!” (Löv Immánuel fordítása)	kalács kehellyel [SzT4] szombati lámpás [SzT5] Tóratekercs tóradiszben [SzT6] neginák (lekciójelek) [SzT7] kiddus-serleg [SzT8] ⁴⁴ havdala-serleg és gyertyák [SzT9] fűszertartó (beszomim) [SzT10] ⁴⁵	szőlő / <i>Vitis</i> [SzN4] olajfa / <i>Olea europaea</i> [SzN5] szegfűszeg / <i>Caryophyllus aroma- ticus</i> [SzN6] alma / <i>Malus</i> [SzN7]
III. Pészach	„szabadságunk ideje”	négy széderesti serleg [SzT11] ⁴⁶ szédertál [SzT12] ⁴⁷	papirusz / <i>Cyperus papyrus</i> [SzN8] ⁴⁸ árpa / <i>Hordeum vulgare</i> [SzN9] ⁴⁹ katáng / <i>Cichorie</i> [SzN10] ⁵⁰ nilusi akác / <i>Acacia nilotica</i> [SzN11] ⁵¹
IV. Sávuot	„a Tóraadás ideje” (Löv Immánuel fordítása)	Tízparancsolat kőtáblái [SzT13]	vérvörös szeder / <i>Rubus sanctus</i> <i>Schreb.</i> [SzN12] búza / <i>Triticum</i> [SzN3] gránátalma / <i>Punica granatum</i> [SzN13]
V. Rós há- sána	„Újévkor beírattnak” (karzaton)	sófárpár [SzT14]	fehér liliom / <i>Lilium candidum</i> [SzN14] cékla / <i>Beta vulgaris</i> [SzN15]

⁴¹ Gottlieb Schumacher: Der arabische Pflug. *Zeitschrift des Deutschen Palästinen-Vereins* 12 (1889) 157–166., 7. kép.

⁴² Leopold Trattinnick: *Archiv der Gewächskunde*. II. Wien, 1814. 182.

⁴³ Gottfried Heinrich von Schubert: *Naturgeschichte des Pflanzenreichs in Bildern. Nach der Anordnung des allgemein bekannten und beliebten Lehrbuchs der Naturgeschichte*. Stuttgart–Esslingen, 1854. 26., XLI. t. 8.

⁴⁴ *Description des objets d'art religieux hébraïque exposés dans les galeries du Trocadéro à l'Exposition universelle de 1878: collection de M. Strauss*. Poissy, 1878. X. t.

⁴⁵ Uo. VI.

⁴⁶ Theodore Reinach: Les monnaies juives. *Actes et Conférences de la Société des études juives. Deuxième Année*. Paris, 1887. CCIV.

⁴⁷ *Mitteilungen der Gesellschaft zur jüdischen Volkskunde*. Hrsg. Max Grunwald. Hamburg, Heft 1 (1898:1) VI. t.

⁴⁸ Trattinnick 1814. i. m. 132a.

⁴⁹ Schubert 1854. i. m. VI. t. 6.

⁵⁰ Uo. XLI. t. 3.

⁵¹ Friedrich Woenig: *Die Pflanzen in alten Ägypten*. Leipzig, 1886. 303.

Ablak	Felirat	Ábrázolt tárgy	Ábrázolt növény
VI. Jom kip- pur	„Megbocsátottam”		gránátalma / <i>Punica granatum</i> [SzN13] fehér liliom / <i>Lilium candidum</i> [SzN14] cékla / <i>Beta vulgaris</i> [SzN15] ⁵² datolyapálma / <i>Phoenix dactylifera</i> [SzN16]
VII. Szukkot	„Sátrakban üljetek!”	hangjegyek [SzT15] sátor lúlvával [SzT16] ⁵³ bima (schulhan) [SzT17]	fűz / <i>Salix</i> [SzN17] mirtusz/ <i>Myrtus</i> [SzN18] etrog / <i>Citrus medica</i> [SzN19] szőlő / <i>Vitis</i> [SzN4]
VIII. Smini aceret, Szimchat Tora	„A lelkek istene” „Segíts meg!”	Ráhel sírja [SzT18] nyitott tóratekercs [SzT19] ⁵⁴	gránátalma / <i>Punica granatum</i> [SzN13] olajfa / <i>Olea europaea</i> [SzN5] füge / <i>Ficus carica</i> [SzN20] tövises kapri / <i>Capparis spinosa</i> [SzN21] mandula / <i>Prunus domestica</i> [SzN22]
IX. Purim, Hanukka	„világosság és öröm” „meg vígság és dicsőség” „a csodákért”	Megilla (Eszter-tekercs) [SzT20] ⁵⁵ Mordecháj koronája [SzT21] Makkabeus zászló [SzT22] hanukkia mécses [SzT23] lepecsételt olajkorsó [SzT24] trenderli (pörgettyű) [SzT25] Makkabeus sékel [SzT26]	szőlő / <i>Vitis</i> [SzN4] datolyapálma / <i>Phoenix dactylifera</i> [SzN16] gyömbér / <i>Amomum zingiber</i> [SzN23] bors / <i>Piper nigrum</i> [SzN24]
X. Tisá BeÁv	„Ha rólad megfeledek- kezem, Jeruzsálem, fedekkezzék rólam a jobbom!” (Zsolt 137, 5.)	siratófal [SzT27]	datolyapálma / <i>Phoenix dactylifera</i> [SzN16] ördögszekér / <i>Eryngium campe- stre</i> [SzN25] jerikói rózsa / <i>Anastatica hie- rochuntica</i> [SzN26] tűzliliom / <i>Lilium bulbiferum</i> [SzN27] borostyán / <i>Hedera helix</i> [SzN28]

⁵² Trattinnick 1814. i. m. 74.

⁵³ Cyrus Adler – Immanuel M. Casanowicz: *Descriptive catalogue of a collection of objects of Jewish ceremonial deposited in the U. S. National Museum by Hadji Ephraim Benguiat*. Washington, 1901. 26.

⁵⁴ *Description* 1878. i. m. IX.

⁵⁵ Adler–Casanowicz 1901. i. m. 8.

Ablak	Felirat	Ábrázolt tárgy	Ábrázolt növény
XI. kóruskar- zat (kelet)	"Hadd énekelek az Örökkévalónak éle- temben, hadd zengek Istenemnek, amíg vagyok!" (Zsolt 104, 33.)	hárfa [SzT28] ⁵⁶ sípok [SzT29] korona [SzT30]	
XII. nyugati karzat		régi zsinagóga árvízben [SzT31] új zsinagóga [SzT32] áldó papi kezek [SzT33] hitközségi elnöki címer [SzT34] Baumhorn emblémája [SzT35] menóra [SzT36] főpapi mellvért [SzT37]	
Bordűr			hármás gránátalmabimbó [SZB]

Az ablakok kivitelezésére 1902-ben és 1903-ban került sor Róth Manó műhelyében,⁵⁷ miután az építész és a főrabbi jóváhagyta a vázlatokat. Löw nemcsak kiterjedt európai kapcsolatrendszerrel rendelkező rabbi és vallástudós, de botanikus is volt. *Die Flora der Juden* [A zsidóság növényvilága] című négykötetes munkája csak az 1920-as évek közepén jelent meg, de a bibliai flórára vonatkozó kutatásai visszanyúlnak a századfordulóra.⁵⁸ Az ablakprogram tudományos apparátusa ennek megfelelően igen sokrétű volt: a természettudomány, a néprajz, a földrajz, a judaisztika, a régészet, a műgyűjtés és a zeneművészet körét érintette.

Külön említésre érdemes az ablakok dekorációs sémája: a középső mezőkben elhelyezett jelképeket héber betűs feliratsávok egészítik ki, és kettős bordűr kerekezi. A belső bordűr ablakonként változik, általában jobbról és balról más-más, az adott ünnephez köthető növény (sor)mintájával. A külső bordűr motívuma viszont egy olyan, mondhatni évtizedeken átívelő mintasor, ami a Kopp-műhelyben készített zsinagógaablakok mindegyikének is sajátja. Löw a „*haszmoneus pénzeokről eredő hármás lilium*”-ként utalt rá,⁵⁹ és egy 1887-ben publikált, régészeti leletekből ismert zsidó érmékről szóló tanulmány illusztrációját adta meg képi forrásul.⁶⁰ Az ezüst sékelek, amelyeken a háromágú – újabban a gránátalma bimbójaként értelmezett

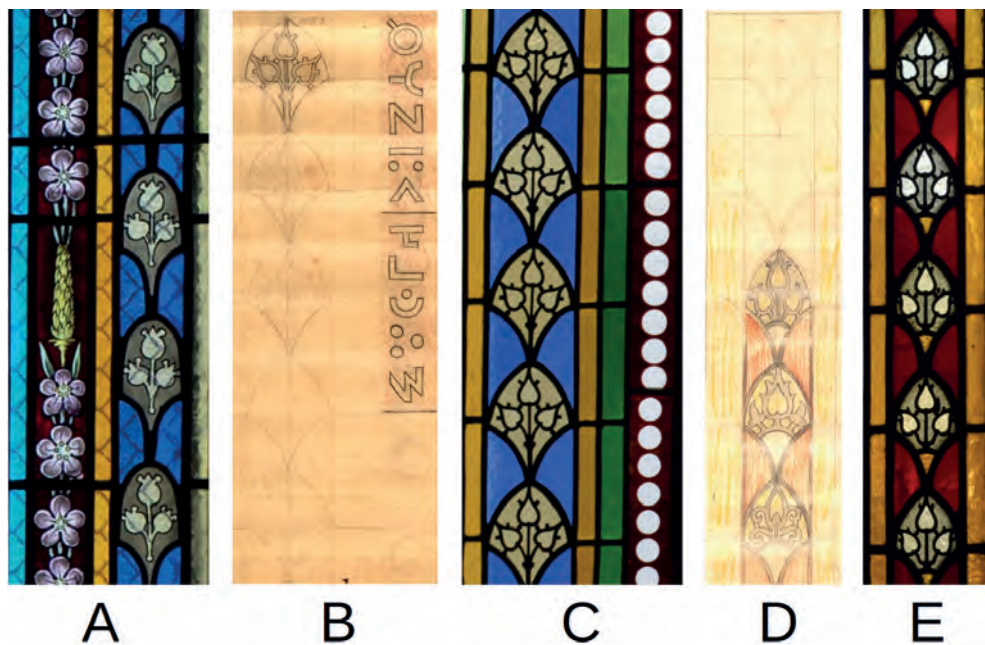
⁵⁶ Reinach 1887. i. m. CLXXXVIII.

⁵⁷ Róth Manó árajánlata 1901. június 27-én: HU SZZSHA II. 6a. 1902/457/006; a zajló kivitelezés dokumentuma: HU SZZSHA II. 6a. 1902-1903-szn/016; végszámla: HU SZZSHA II. 6a. 578/1903; 1724/1902

⁵⁸ Löw, Immanuel: *Die Flora der Juden*. I–V. Wien–Leipzig, 1924–1934. [utánnymás, I–IV. Hildesheim, 1967.]

⁵⁹ Löw Immánuel: *A szegeді új zsinagóga*. Szeged, 1903. 8.

⁶⁰ Reinach 1887. i. m.

8. kép. 8. kép: A Kopp-műhelyben készült zsinagógai ablakok bordúrijei. A: Szeged, kettős bordúr; B: azonosítatlan épület kettős bordúrije; Itsz. Kopp Zs/58; C: Újpest; D: Bethlen téri zsinagóga ablakterv, Itsz. Kopp Zs/36; E: Bethlen téri zsinagóga. Fotók: a szerző, 2026; MÉM MDK F. Tóth Gábor, 2026

– díszítés található, a Kr. e. 2–1. századból valók, és a Hasmoneus-dinasztia királyai, vagy más néven a Makkabeusok használták őket.⁶¹ (8. kép) A bordúrhöz tartozó lemezsablon a mai napig használatban van a Kopp-műhelyben. Nemcsak a javításoknál használják, de az újlaki zsinagóga 2000-es évek elején készített, frissen tervezett ablakaira is ez a bordúrminta került (Budapest, II. kerület, Frankel Leó utca 49.).

A zsidóság ünnepeinek ábrázolása a magyarországi zsinagógai ablakokon a szegedi zsinagóga hatására terjedt el, egyrészt annak az ismertetésnek köszönhetően, amelyet a főrabbi maga publikált 1903-ban és 1904-ben,⁶² másrészt Kopp Ferencnek az építész Baumhorn Lipóttal való több évtizedes együttműködése

⁶¹ A 19. század végén még a lilium ágainak tartották ezeket a mintákat. Ya'akov Meshorer izraeli numizmatikus kutatásai elengedhetetlenek voltak az érmék ábrázolásainak gránátalmaként való értelmezéséhez. Lásd Meshorer, Ya'akov: *A Treasury of Jewish Coins*, 2001. Köszönöm Lindeisz Ferencnek az azonosításhoz nyújtott segítségét!

⁶² Löw, Immanuel: *Glasmalereien der neuen Synagoge in Szegedin. Mitteilungen für jüdische Volkskunde*. Hrsg. Max Grunwald. Hamburg, Heft 13 (1904:1) 37–39; magyar fordításban: Löw Immánuel: *Zsidó folklor tanulmányok*. Szeged, 2014. 30–48.

9. kép. A szegedi Új zsinagóga II. földszinti ablakán ábrázolt Kiddus-serleg képe Strauss 1878-ban megjelent katalógusában és az ablakfestményen. Forrás: *Description des objets d'art religieux exposés dans les galeries du Trocadéro à l'Exposition universelle de 1878: collection de M. Strauss.* Poissy 1878; MÉM MDK Fotótár, Ltsz. 243.933D. Bélavári Krisztina, 2020

gyümölcsként. Kopp 1933-ban így nyilatkozott: „*Néhai Baumhorn műépítész úr nagy terveit a bpesti Bethlen téri templomba, továbbá a gyöngyösi templomot én viteztem ki [sic!] a legnagyobb megelégedésre.*”⁶³

A szegedi ablakprogram növényi bordúroket is felvonultató, komplex rendszerét – a hagyatéki rajzok tanúsága szerint – csak egyetlen, egyelőre azonosíthatatlan épület 14 ablakán ismételték meg. A többi zsinagógai ablak központi szerepét a judaikák és egyéb szimbólumok töltik ki, a növények pedig jelentősen redukálódtak, háttérbe, díszítőszerpbe szorultak. Maguknak a központi motívumoknak az erodálódása, kopása is megfigyelhető némely esetben: a szombati ünnepkor használt, Szegedre az 1878-as párizsi világkiállítás judaika katalógusából másolt hatszögletű, rövidülésben

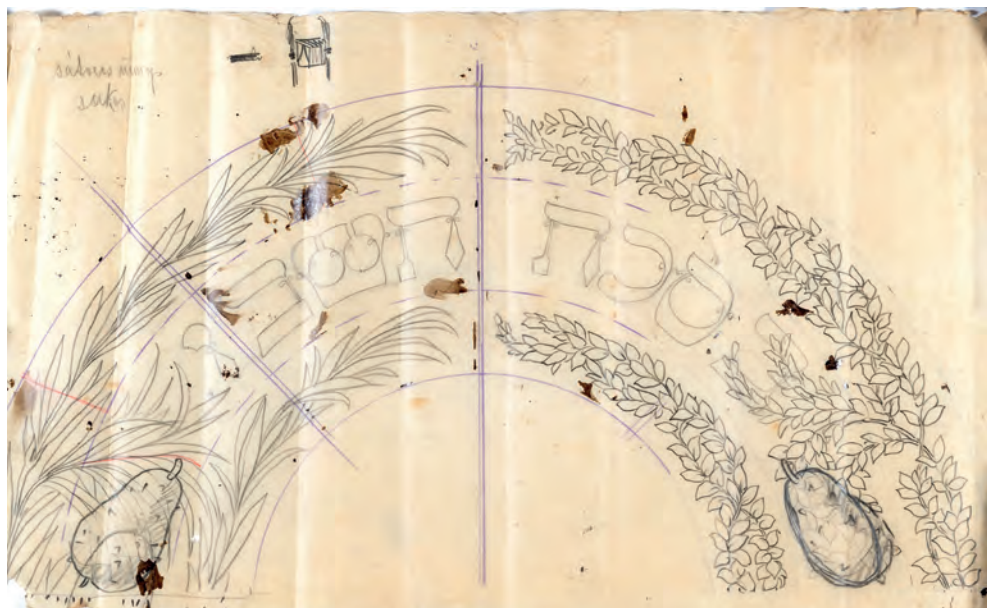
⁶³ Kopp Ferenc levele a Szegedi Zsidó Hitközség elnökségének a megrongálódott ablakok javítása tárgyában. HU SZZSHA II. 6a. 12/1933.

ábrázolt kiddusserleg a Bethlen téren már négyszögletű lett (lásd a 16. képet is!). (9. kép) Kopp a 10 ünnepes, összesen 65 különböző mintát ábrázoló szegedi rendszer redukált változatát készítette 1921-ben az újpesti zsinagógába (7 motívum); redukált, de néhány új mintával bővített változatát kivitelezte 1934-ben Szentesen (17 motívum), és nagy számú új mintával bővített programot festett meg 1932-ben a Bethlen térre (59 motívum). Az 1930-ban elkészült gyöngyösi ablakok között több narratív, történeti leíró jelenetet is találunk, de a judaikák itt is fontos részét képezték a programnak. A következőkben közelebbről megvizsgáljuk az egyes zsinagógák meglévő, vagy archív felvételek alapján részben rekonstruálható ablakait.

Azonosítatlan épületbe készült ablakciklus

A hagyatékban őrzött 33 db terv alapján legalább 14 nagy, félköríves záródású ablakban kaptak helyet a szegedi ünneppalattával szinte teljesen megegyező ízlésű üvegfestmények. A félköríves ablakzáró mezők három sávra voltak osztva, amelyek közül a középsőbe került a héber felirat, a szélsőkbe pedig a bordúrnövények. (10. kép) A félkör gyújtópontjában helyezkedett el a fő motívumot ábrázoló körbetét. Egyes ünnepek esetében a sávok indulási vonalára további jelképeket festettek, így a pészach ablakára négy serleget, a szukkotira a sátoros ünnepen használt citrusfélét, az etrogot, a hanukkaira a négyoldalú, játékhoz használt pörgettyűt, a trenderlit. A tervanyagban lévő egyenes bordúrokából arra következtethetünk, hogy az ablakok alsó részének szegélyébe is ezek kerültek, nem csak a felső, félköríves részbe (Kopp Zs/81–84, 87, 89). A szegedi gránátalmabimbós bordúr megléte igazolja, hogy ezeken az ablakokon is kettős bordúr szerepelt, a szegediekkel megegyezően. Nem ismervén az eredeti nyíláskiosztást, valamint a terveken szereplő ritkás, nem konzekvens számozás miatt az ablakokon szereplő ünnepek sorrendjével a szegedi rendszert követtem.

A hétköznap ünnepének csupán bogáncsot ábrázoló bordúrrét ismerjük, és a szegediével megegyezően kezdődő feliratot: „Arcod verejtékével” (SzN2; Kopp Zs/50, 84). A szabbat ünnepe három ablakra került. A péntek esti szertartásokat az 1878-as párizsi világkiállítási katalógusból származó hatszögű kiddusserleg és a „Jer, barátom, a menyasszony elé”-felirat idézi meg (SzT8; Kopp Zs/34, 118). A serleg, a szőlő és a szegedi szombattábla belső bordúrje, az énekhangsúlyokra vonatkozó neginák (SzT7) rajzai alapján azonosíthatjuk egy következő ablakon a szombat délelőtti tóraolvasás szertartását, még akkor is, ha központi motívuma, a felöltötött Tóra hiányzik a tervek közül (Kopp Zs/25, 58). Az ünnep kimenetelét a szombat esti fűszerszelence, a beszomim és az olajfa motívuma jelzi, „Illés próféta” felirattal (SzT10, SzN5; Kopp Zs/46, 86, 100). Ez a két ablak tehát a napi és heti rendszerességgel megélt rítusokat szimbolizálja, míg a következő kettő két zárandokünnepet.

10. kép. Ismeretlen zsinagógába készült terv, a szukkot bordúrnövényeivel, lent etroggyümölcssel.
Ltsz. Kopp Zs/11. Fotó: MÉM MDK F. Tóth Gábor, 2026

Pészach ünnepe két tárgycsoport, a szédertál és a négy széderesti serleg motívumaival szerepel árpakalászok és katáng által közrefogva, három tervlapon (SzT11, SzT12, SzN9, SzN10; Kopp Zs/4, 26, 89). A tóraadás ünnepe, a sávuot két mózesi törvénytáblát mutat a körbetétben, körülötte bordúrben a *Rubus sanctus* Schreb. (vérvörös szeder vagy vadrózsa) és a búza mintáival (SzT13, SzN12, SzN3). Ennek a második zarándokünnepnek a képei hét tervlpra osztva szerepelnek a hagyatékban (Kopp Zs/4,42, 59, 63, 82–83, 88).

Az újévi ünnepkörből összesen öt kiemelt eseménnyel találkozunk az ablakokon. A rós hásána az első, az újév napja. Az aznap megzengetett sófárok, valamint a Szegedről ismert vörös gránátalmavirág és a fehér liliom ábrázolásai idézik meg (SzT14, SzN13, SzN14; Kopp Zs/4, 47, 81, 87). A nyolc nappal későbbi engesztelés napja, a jom kippur csupán a szegedivel megegyező „megbocsátottam” felirattal szerepel (Kopp Zs/44). A szukkot, az öt nappal későbbi sátoros ünnep a megmaradt terveken csupán növényekkel ábrázolódik: fúzzel, mirtusszal és etroggal (SzN17, SzN18, SzN19; Kopp Zs/11, 90). A Szegedről ismert, lulávval körülvelt sátor körbetétje nem maradt meg, de az előbbi rajzokon szabadkézi, picit utalásként azért szerepel. A hét napos szukkotot követő smini aceret, a közösség összegyűlésére vonatkozó ünnep a tóraolvasást jelképező bima képét hozza, valamint a „Fújja a szelet” kezdetű esőima feliratát (SzT17; Kopp Zs/43, 76.). Az újévet záró szimchat

tora napján a felirat így szól: „örüljetek és örvendeztetek”. A nyitott Tóra mellett az ünnephez kapcsolt mandula és tövises kapri bordúrsorai futnak (SzT19, SzN21, SzN22; Kopp Zs/5, 25, 90).

Az ablakciklust záró három ablak az öröm- és gyászünnepeket ábrázolja. Purim napján Eszter könyvéből olvasnak fel (megilla), amelyet fémtokban őriznek. Ennek Szegedről ismert rajza csak utalásként, kicsiben szerepel a lapszélen (SzT20), míg a – hibás – „Makkabeus-korona” felirat a körbetét helyén látszik. A külön rajzon szereplő korona (Kopp Zs/96; 11. kép) Szegeden Mordecháj, Eszter királyné nagybátyja koronájaként jelent meg, és az ókori Dur-Sarrukin és Ninive uralkodói

palotáinak szárnyas bika ábrázolásaira vezethető vissza (SzT21). Löw Immánuel az emberfejű keveréklények fejdíszét még a szegedi purimablakra választotta ki, és ennek a régészeti leletnek az 1850-es években megjelent feltárási rajzaival igyekezett megidézni az Ahasvérus király (I. Xerxész) udvarában élő, a zsidó népet megmentő királyné rokonát.⁶⁴ A belső bordúrt a purimi ablakon a haszmoneus sékelek képezik (SzT26), a felirat pedig „világosság és öröm” (Kopp Zs/45, 91). A hanukka, vagyis a Makkabeusoknak a görögök felett Kr. e. 165-ben aratott győzelmére és a jeruzsálemi Templom újraavatására emlékező ünnep külön ablakon jelenik meg. Körbetétes központi motívuma hiányzik, csupán utalásként rajzolták rá kicsiben a lap szélére a nyolc lánggal égő hanukkíát, a borsot és gyömbért ábrázoló bordúr (SzN23; Kopp Zs/2, 91), a „Makkabeus” felirat és a pörgettyű, vagyis a trenderli mellett (SzT25; Kopp Zs/62). A Jeruzsálem pusztulását sirató tisá beáv ünnepet a tervek között csupán a „Tisebeof ünnep” felirattal azonosíthatjuk, és a piciben, a

11. kép. Ismeretlen zsinagógába készült terv, a purim ablakának koronamotívumával.

Ltsz. Kopp Zs/96. Fotó: MÉM MDK
F. Tóth Gábor, 2026

⁶⁴ II. Szargon (Kr. e. 721–705) és fia, Szanchérib (Kr. e. 704–681) az Újasszír Birodalom két uralkodója volt, akik létrehozták a régészeti ásatások során feltárt két palotakomplexumot. Utóbbi Jeruzsálem ostromának történetével szerepel a Bibliában, a 2Kir 19. fejezetben. Az ásatási beszámolókból a palotákat őrző keveréklények fejdíszét pontosan megadták, és ennek alapján készült a szegedi zsinagóga IX. ablakának koronaábrázolása. Paul-Émile Botta: *Monument de Ninive*. Párizs, 1849; Henry Austen Layard: *The monuments of Nineveh: from drawings made on the spot*. London, 1853.

lapszélien megrajzolt romos kőfallal (SzT27; Kopp Zs/48). A kőfalon, a szegedi X. ablak motívumával megegyezően, három cédrus emelkedik.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy ez az ablakcsoport teljes mértékben a Szegedre megfestett ünnepeket ismétli, a nyílásformáknak megfelelő, módosított elosztásban. A szombat ünnepe, amely Szegeden egy nagy, háromrészes ablakon látható, itt három külön ablakra került. Szintúgy a smini aceret, a szimchat tora, a purim és a hanukka ünnepei, amelyek a szegedi ikerablakokon együtt szerepeltek, itt külön-külön ablakon láthatók. Emellett a felhasznált motívumok mindegyike megegyezik a szegediekkel. A kivitelezés időpontja ismeretlen, viszont a bordűrökkel kombinált ábrázolásokról és a feliratoknak az 1921-ben készített újpesti zsinagógában való ismétlődése okán arra következtethetünk, hogy ez a sorozat készült el leghamarabb. A Kopp-műhellyel később gyakran együtt dolgozó Baumhorn Lipót épületei között az 1904–1906 között felépült ceglédi zsinagóga nyíláskiosztása feleltethető meg ennek a sorozatnak, ám az archív fényképeken itt egyszerűbb, geometrikus jellegű ablakfestmények látszanak. Elképzelhető, hogy a mindeddig azonosítatlan helyre készült ablakok a Pesti Izraelita Hitközségi Fiúárház imatermébe készülhettek, bár az üvegfestő 1938-as nyilatkozatában ide csupán 6 db ablak kivitelezéséről számolt be. Szóba jöhet még a hagyatéék egy másik csoportjában fellelhető, az egykori Bródy Adél Gyermekkórház imaterme számára készült színterv alapján a pesti Izraelita Hitközség Alapítványi Közkórháza is (Budapest XIII., Szabolcs utca 33–35.), ám ezen feltételezés bizonyítása további kutatást igényel.

Az újpesti zsinagóga ablakai

Az 1885–1886-ban épült újpesti zsinagóga egyszerű, hosszanti belső terű, síkmennyezetes boltozatú, nyeregtetős épület (Budapest IV., Berzeviczy utca 6.). Keleti tájolású, utcafrontra néző szentélye fölött kóruskarzat van, a többi három oldalon pedig öntöttvas oszlopokkal alátámasztott, mellvédes női galéria található. Keleti oldalán a karzatokra vezető lépcsőházak markáns hagymasisakkal lezárt toronytestekben kaptak helyet. Az épület nyugati végéhez 1909-ben Baumhorn Lipót tervei szerint földszinti előcsarnokot, karzati lépcsőházakat és a nyugati női karzatot befoglaló bővítményt toldottak.⁶⁵ A polikróm téglahomlokzatú zsinagóga lépcsőházak nélkül számított hosszanti oldalain a földszinten 2-2 felülvilágító kapu és közeikben 5, félköríves lezárási ablak nyílik; az emeleten pedig 7-7 félköríves ablak. Ezekben láthatók a „Kopp Ferencz” szignó szerint 1921-ben készült ablakfestmények, összesen tehát 24 ablak és 4 felülvilágító. (12. kép) A lépcsőházakban

⁶⁵ Oszkó 2020. i. m. 133; Bázsó Gábor – Iványi János: Az újpesti zsinagóga. In: Iványi János – Iványiné Konrád Gizella – Bázsó Gábor: *Volt egyszer egy város... Újpest jelentős épületei*. Budapest, 2009. 136–148.

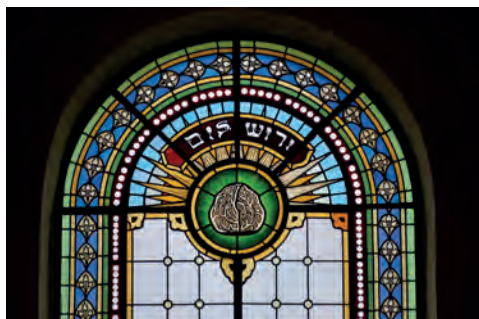

12. kép. Az újpesti zsinagóga ablaksora. Fotó: Oszkó Ágnes Ivett, 2026

további, az ünnepek jelképeinek sorából kivett, bordűrös-feliratos festésű ablakok találhatóak. A 4 félköríves felülvilágító középmezeiben, napsugaraktól körülvéve adományozói feliratok vannak, és a gránátalmabimbós bordűr keretezi őket.

A körívvel záródó, álló téglány alakú ablakokat három vízszintes osztó négy részre tagolja: a legelső keskeny részt teljesen kitölti az összesen 6 rétegből álló bordűr, amelynek két díszes sávja közül a külső a Szegedről ismert hármás bimbót ábrázolja kék háttér előtt, a belső pedig piros háttérű fehér pettyezés. A bordűrsávok az egész ablaktáblát körbefutják. Egy mezővel feljebb áttetsző katedrálüveg-panelek között két, sárga háttérű, téglalap alakú feliratmező van az adományozók neveinek ismeretetésére. Az ablakok legfelső zónájának közepén, a középtengelyben körbe rajzolva jelennek meg az ünnepek szimbólumai, zöld háttér előtt. (13. kép) A körbetétet sárga sugarak veszik körül, amelyeken az ünnep elnevezésének megfelelő, díszes héber szövegfelirat fut. A betűk fehérek, a befoglaló mező vörös.

Az imaterem földszinti és karzati nyílásaiban hét ünnep ábrázolásaival találkozunk, amelyeket a héber feliratok és a jelképek együttesen fejeznek ki. Az első öt ünnep összesen négyszer szerepel a zsinagógában: kétszer a földszinten és kétszer az emelet egymással szemközti oldalain. Az utolsó két ünnep lent is és fent is csak egyszer szerepel. Az ünnepek sorrendje nem egyértelműen követi a liturgikus évet, de eltér a szegedi ablaksorozattól is: a pészach és a tisá beáv felcserélődött.

13. kép. Újpest, a gyászünnepek ablaka jerikói rózsza ábrázolásával.
Fotó: Oszkó Ágnes Ivett, 2026

ző gyászünnep, a tisá beáv, ezúttal a jerikói rózsza ágas-bogas rajzával (SzN26; Kopp Zs/14). Felirata „Jeruzsálem”. A rós hásánai sófárokat „Fújjátok meg!” felirat egészíti ki (SzT14; Kopp Zs/49). Ezt követi a pészachi szédertál, „szabadságunk ideje” felirattal (SzT12; Kopp Zs/75). Mindkettő Szegedre vezethető vissza: a felirat ismétlődik, és a konkrét vizuális előképpel rendelkező szédertálat is az 1898-ban publikált, de 1776-ra datált perzsa stílusú ezüstpál alapján, egyszerűsítve festették meg.⁶⁶ Löw Immanuel a hamburgi *Museum für Kunst und Gewerbe* [Művészeti és Iparművészeti Múzeum] gyűjteményéből választotta ki éppen ezt a szédertálat, amelynek felirata egyben a szegedi zsinagóga héber ablakfeliratai betűtípusául is szolgált.⁶⁷ (Az újpesti ablakokon nem ez a betűtípus van.) (14. kép)

Az utolsó két ablak a szukkot és a hanukka ünnepeit ábrázolja. Előbbi felirata a 4Móz 10,35 verse alapján „és volt, mikor elindult [a frigyláda]”, a körbetét pedig a bimát, a tóraolvasó asztalt ábrázolja (SzT17; Kopp Zs/15, 32). Utóbbit a szegedi IX. ablak bal felső képe, egy lepecsételt olajos korsó jelképezi, a hanukkai lámpásból nyolc napon át ki nem fogyó olaj jelképeként (SzT24; Kopp Zs/19).

A jelképek közül egyedül az újévi sófárok elrendezése nem követi a szegedi ablakok motívumait, a többi megegyezik velük. Nincs információ arról, hogy az ablakok készítéséhez Baumhorn Lipótnak köze lett volna, de 1909-ben ő tervezte meg a zsinagóga nyugati irányú bővítését. Ajánlására fordulhatott a közösség Kopp-hoz, aki az építész közreműködésével rajzolt szegedi motívumokat festette meg Újpestre.

⁶⁶ Ld. a szegedi zsinagóga ablakmotívumainak táblázatában az SZT12. számú mintát, és lábjegyzetben a képi forráshivatkozást!

⁶⁷ Löw 1903. i. m. 6.

14. kép. A szédertál ábrázolása a forrásműben 1898-ban (*Mitteilungen der Gesellschaft zur jüdischen Volkskunde*, Hamburg, 1898. VI. tábla), Szeged III. ablakán és az újpesti zsinagógában.
Fotó: Oszkó Ágnes Ivett, 2026

Az ablakokat Kopp Ferenc és fia, Kopp Csaba állította helyre 2005-ben.

A gyöngyösi zsinagóga elpusztult ablakai

A gyöngyösi zsinagóga a helyi status quo ante közösség számára készült 1929–1930 között (Göncz Árpád utca 6.). A közösség rituális irányzatának megfelelően – bár a kupolás, lépcsőtornyos, reprezentatív tömeg a századfordulós közösségi virágzást idézi – a tóraolvasó emelvény, a bima az imatér közepén helyezkedett el. Az épület, amely ma üresen, funkció és festett ablakok nélkül áll, és az 1990-es évek bútoráruházzá való átalakításának nyomait viseli magán, egykor 1100 fő befogadására volt alkalmas. Ezzel a hazai zsinagógák egyik legnagyobbika volt. A közösség az 1917-ben a városközpontban pusztító tűzben megsemmisült régi, kéttornyos zsinagóga helyére építtette egy 1918-ban eredménytelen, majd 1928-ban megismételt sikeres tervpályázatot követően.⁶⁸ Az *Isten és haza* jeligés, Baumhorn Lipót és Somogyi György által beadott pályázatot jelentősen módosították úgy, hogy az eredetileg klasszicizáló, kissé jellegtelen stílust keleties formakincs váltotta fel. A tervek, valamint az építéstörténeti dokumentáció máig fennmaradt a Magyar Zsidó Levéltárban a Baumhorn által készített ablakszintervekkal együtt.⁶⁹ Ugyanitt megtalálható az építészpárosnak a festett ablakokra vonatkozó árajánlata, amelyet a Majoros Károly és Johan Hugó vezetett *Országos Üvegfestésztől* kértek be. Vállalkozásuk végül csak a kupolaüvegezést kivitelezte, a hitközség 1930. május 22-én kelt megbízása alapján. Kopp Ferencnek az emeleti 3 db nagy ablakra, a keleti kórusablakra,

⁶⁸ Az új zsinagóga telekjavaslatairól bővebben ld.: Csáki Tamás: *Katasztrófa és városrendezés. Gyöngyös újjáépítésének tervezése az 1917. évi tűzvész után.* *Fons* 17 (2010) 461–526.

⁶⁹ Magyar Izraelita Levéltár, MILEV X.6 Gyöngyösi hitközség iratai.

15. kép. A gyöngyösi zsinagóga oldalsó bejárata, a hiányzó ablakkal.

Fotó: MÉM MDK F. Tóth Gábor, 2022

2 db oldalbejárati felülvilágítóra és 4 db oldalbejárat melletti ablakra szóló, 4410 pengős árajánlata 1930. június 30-án kelt, azonos összegű végszámlája pedig szeptember 30-án. A megnevezés „ólom üvegezés színes égetett festéssel, Baumhorn Lipót műépítész úr tervei szerinti kivitelben” volt. 930 pengős pótmegrendelési számlája további 3 db előcsarnoki felülvilágítóról, 3 db kétszárnyú ajtóról, 2 db mérműves ingaaajtóról és 1 db ingaaajtó felülvilágítójáról szólt.⁷⁰ (15. kép)

A levéltárban fennmaradt rajzok és kiviteli tervek alapján a nagy karzatablakok 4-4 db, félköríves záródású táblája szőlős bordúrral és felső ornamentális kitöltéssel készült (Kopp Zs/148-149), legalul feliratsávval, a középső négyzetes mezőben a zsidóság történetét narratív módon elbeszélő festett jelenetekkel. Ez a 12 db ábrázolás sokban eltért a szegedi ablakok jellegétől, nyu-

gaton a teremtés és törvényadás, délen az özönvíz és északon négy zsidó törzs jelképes ábrázolásaival. Közülük a Kopp-hagyatékban egyedül az északi oldal első táblája, Júda oroslánja maradt meg 1:1-es arányú kiviteli tervek formájában, a többi csak Baumhorn Lipót levéltári kompozícióvázlatairól ismerjük.

A nyugati főbejárat felett, központi helyen jelentek meg a Teremtés, a Törvényadás, a Törvényszegés és a Szövetségkötés képei. A kapuk felülvilágítóiban a szegedi nyugati karzatablak mintájára a lángokban álló régi és az új zsinagóga képei díszeltek, köztük a tóraolvasó asztal és a nyitott Tóra képével (Kopp Zs/77, 142). A déli oldal karzatablaka az Özönvíz történetét beszélte el, a kapuk felett pedig a papi szolgálatra vonatkoztatható jelképek szerepeltek (Kopp Zs/99). Északon Júda, Rúben, Efraim és Dán törzseinek szimbólumai díszítették a karzatablakot, a kapu felett pedig a szabbat kellékei és menóra látszottak (Kopp Zs/117). Keleten, ahol a kóruskarzat volt, a zenéléshez kapcsolódó tárgyak, sípok, hárfa,

⁷⁰ A hitközség megbízása, és Kopp elfogadónyilatkozata ugyanaznap, 1930. augusztus 7-én kelt. MILEV X. 6.

sófárok voltak megfestve (Kopp Zs/143-145). A nyugati, bejárati előcsarnokba az emberi élet egyes állomásait festették fel, az esküvői sátor, és trónus-pár és egy síremlék segítségével (Kopp Zs/112, 146-147).

A gyöngyösi ablakciklus rajzait nézve több megállapítást tehetünk. Ezek a jelenetek a bejárati ajtók felülvilágítóinak esetében részben támaszkodtak a szegedi előképekre, a karzatablakok narratív jeleneteinél viszont teljesen elhagyták azokat. Egyes motívumok elveszteni látszanak a korábbi, szigorúan az ünnepekhez kapcsolódó mivoltukat: így a zeneszerszámok a kóruskarzaton, vagy az emberi élet egyes állomásait szimbolizáló jelenetek. Gyöngyösre – az üvegfestő Kopp állítása szerint – az építész rajzolta elő a statikus és narratív jeleneteket, amelyek aztán a két évvel később, még Baumhorn életében elkészült Bethlen téri zsinagógában, majd 1934-ben Szentesen visszaköszönnek. Ekkorra tehát már kissé jobban eltávolodtak a Löw Immánuel által kidolgozott programtól mind a tartalom, mind a forma tekintetében, követve ezzel a húszas évek végi, harmincas évek eleji közösségek igényeit. A konkrét, botanikai pontosságú növényábrázolás, amelynek szimbolikus tartalma egykor már a szegedi zsinagóga látogatói számára is rejtve maradt, mindenestre teljesen lekopott az eredeti, összetett rendszerről, átadva helyét egy olyan „képeskönyvnek”, amelynek elbeszélő lapjai könnyen érthetőek voltak.

A Bethlen téri zsinagóga ablakciklusa

A Bethlen téri zsinagóga 1930-ban épült meg az egykori Izraelita Siketnémák Országos Intézete északi, bal épületszárnyában (Budapest VII. István utca 17.). A neoreneszánsz, köríves ablakokkal ellátott, téglaborítású, háromszintes épületet Freund Vilmos (1846–1920) tervezte 1876–1877-ben.⁷¹ Az épületben elhelyezett emléktábla szerint az északi szárny korábban is zsinagóga céljára szolgált, összesen 260 férfi és női üléssel, keleti bimával.⁷² 1930-ban viszont – miután a VII. kerületi közösség lemondott az udvarba építeni tervezett nagyobb zsinagógáról – átépítés és bővítés kezdődött Baumhorn Lipót és szintén építész veje, Somogyi György tervezésében.⁷³ Az ablakfestmények keletkezéstörténetéből csupán a készítő ismerjük, aki „*Kopp F. Bp. 1932*” szignót hagyott hátra az egyik emeleti ablakon. (A szakirodalom egy ideig a II. világháború utánra tette az ablakfestéseket.)⁷⁴ A szegedi, tízrészes ablak-

⁷¹ Bővebben ld. Jeney András: Freund Vilmos (1846–1920). Az Andrássy úti neoreneszánsz mestere. *Építőművészek a historizmustól a modernizmusig*. Szerk. Rozsnyai József. Budapest, 2018. 10–33.

⁷² P. Brestyánszky Ilona: *Budapest zsinagógái*. Budapest, 1999. 95.

⁷³ *Vállalkozók Lapja* 1930. október 30. 7. Az *Építő Ipar – Építő Művészet*, 1927. március 1. 38. oldalán beszámolt a Bethlen u. 2. szám alatti templomtervről, Baumhorn Lipóttól. Építéstörténeti dokumentációjának jelzete: Budapest Főváros Levéltára HU BFL XV. 17. d. 329. 33139.

⁷⁴ P. Brestyánszky 1999. i. m. 96.

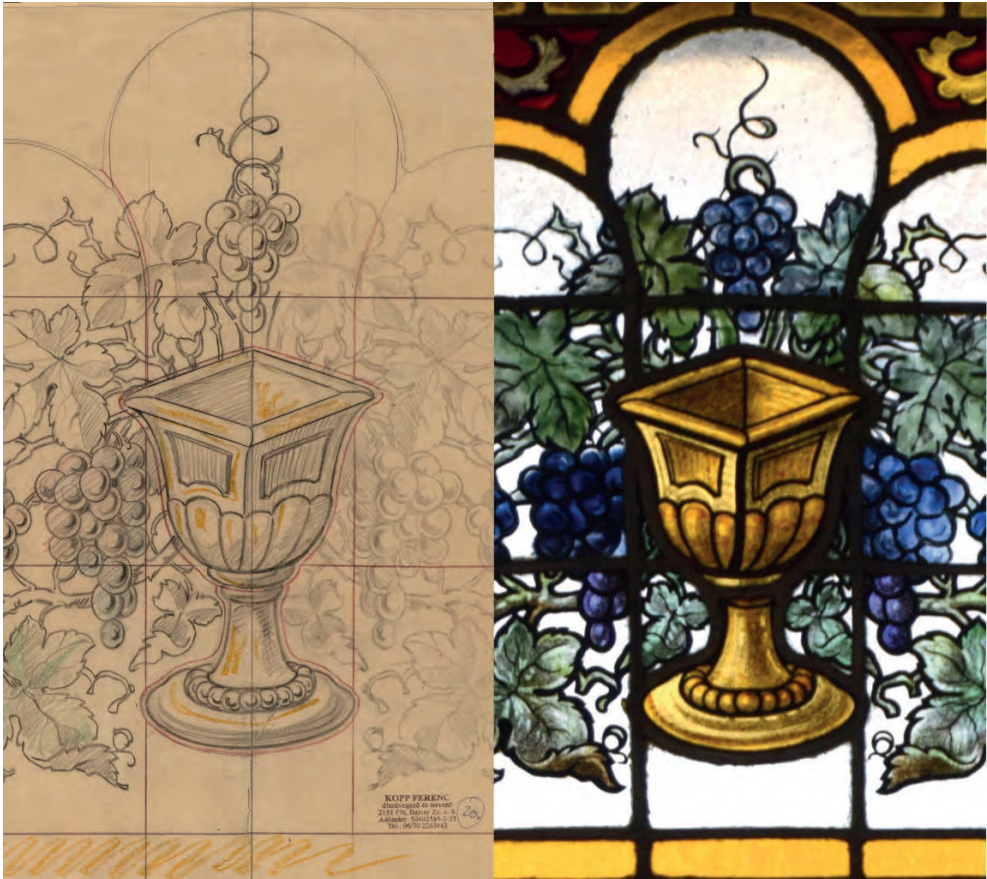
programnál gazdagabb, az ünnepeket napszakonként is megjelenítő, és további szertartásokkal kibővített program rajzolója Baumhorn lehetett, ám feltételezhetően konzultált vagy a közösség rabbijával, vagy magával Löw Immánuellel. Ezzel kapcsolatban egyelőre nem került elő forrás. Az imatérre nyíló 18 ablakon jelenleg 52 jelkép látható, tárgyak és növények vegyesen. (További 7 jelkép látható a terveken, amelyek jelenleg nem szerepelnek egyetlen ablakon sem.)

A földszinten nyolc kétszárnyú, egyenes záródású ablak nyílik: a déli oldalon csupán kettő, a nyugati főkapu két oldalán is egy-egy, majd az északi oldalon az oldalkapu mellett kettő-kettő. Az emeleti rendszer követi a földszintit, azonban a kapuk helyett is ablakok nyílnak, így itt összesen tíz, félköríves lezárású, festett üveglablak van. Az ablakok ornamentális keretdíszét a haszmoneus pénzekről származó hármastárgyalmas gránátalmabimbó sormintája alkotja (Kopp Zs/36; lásd a 8. kép D–E ábráit), az ablaktáblák közepét pedig a szegedieknél sűrűbben sorolt rituális és használati tárgyak, jelképek töltik ki. A két vízszintes osztóval három sávra osztott nyíláskitöltések alsó zónája szintelen, áttetsző katedrálüveg, a mezők sarkaiban élükre állított, kék négyzetekkel, felül egy keskeny sávban adományozói feliratokkal. A középső, négyzetes zónában az ünnepek színes kivitelű, a keretekig futó jelképekkel szerepelnek, áttetsző háttér előtt. A legfelső zóna alsó részén vörös háttérű, fehér héber betűs, az ünnepeket megnevező feliratok vannak, majd záradékként a földszinten háromkaréjos, festett mező alatt, az emeleten félköríves, bordűrös keretben további ábrák láthatóak.

A következőkben ismertetett ablakprogram számozása az imaterem délkeleti sarka felől tart az északkeleti sarok felé mind a földszinten, mind az emeleten. Az összetartozó ünnepeket egymás után sorolom fel, bár nem egymás mellett helyezkednek el. A részletezésnél viszont követem az egymás mellettiséget tükröző sorszámozást. A feliratokat, egyben az ábrázolt ünnepek neveit a továbbiakban idézőjelben adom meg.

A földszint négy sarkán elhelyezett öt ablak az őszi főünnepeket mutatja be, az újév közel egyhónapos ünnepkörét. Ezek a „ros hassana” (1.), a „jom kippur” (8.), a „szukkot” (5.), a „smini aceret” (4.) és a „szimchat tora” (3.). Az északi kapu melletti ablakokra került két zarándokünnep, a „peszach” (7.) keletre, a „savuot” (6.) a kapu nyugati oldalára, a déli második ablak pedig a „sabbat”-ot (2.) ábrázolja. Ezzel a földszinti nyolc ablak csupán egy jelenettel bővítette a szegedi programot: a szimchat tora külön ablakra került.

Az 1. ablak a jelenlegi formájában nem követi a Kopp-hagyatékban található tervet, a feltehetőleg háborús sérülés következtében kitért központi ablaktáblákat újjakkal pótolták. A szegedi rendszernek megfelelő, sófárpárt (SzT14) és a bűn vörös (SzN13), valamint a tisztaság fehér virágát (SzN14) ábrázoló eredeti tervet nem

16. kép. A Bethlen téri zsinagóga Kiddus-serleget ábrázoló ablakterve Kopp Ferenc hagyatékából (ltsz. Kopp Zs/129); és az általa 1932-ben megfestett ablak. Fotó: Oszkó Ágnes Ivett, 2019

ismervén, két könyvvel és egy sófár képével pótolták azokat. (Az eredeti terv leltári száma Kopp Zs/124.)

A 2. ablak a szombat délelőtti szertartás felöltöztetett Tóráját ábrázolja, felette a péntek esti kiddusserleggel (SzT8; Kopp Zs/130, 129). Ezen utóbbi ábrán fedezhető fel leginkább a 30 évvel korábbi szegedi motívumok deformálódása, így az ott még hatszögletű kiddusserleget a Bethlen téren már négyszögletűre festették (lásd a 9. képet is!). (16. kép) A festő egyszerűsíteni kívánta a formát, eltérve ezzel az eredeti képi forrástól. Ez az eltérés nemcsak a tárgy formáját érintette, hanem a szegedi ablakra még héber felirattal megfestett tárgyról a szöveg is teljesen elmaradt.

A 3. ablak a Tóra örömnepét kifejezendő 5 db, tóradíszekbe öltöztetett teker-cset ábrázol, fent pedig egy nyitottat. Ez az ábra is egyszerűsödést mutat a szegedi kiinduló motívumhoz képest (SzT19), bár ez eredetileg követte azt. Az ablakokat

17. kép. A Szövetség ládájának ábrázolása a Bethlen téri zsinagóga sávuot ünnepet ábrázoló ablakán, és a Kopp-hagyatékban fellelhető terv, ltsz. Kopp Zs/109. Fotó: a szerző, 2026; MÉM MDK F. Tóth Gábor, 2026

nek (SzT13).

A 7. ablak pészachi jelenete is új: a sivatagban a vándorló népet tűzoszlop vezeti, az előtérben az emberek sátraival. A jobb fenti mezőben égőáldozati oltár látható báránnyal, amit a gyöngyösi déli karzat jobb széléről rajzolt át a programot előrajzoló építész, Baumhorn. A bal felső zóna négy széderesti serleget ábrázol (SzT11). A kivitelezett ablak eltérést mutat a tervekhez képest: jelenleg az ikerablak mindkét tábláján lent a sivatagi jelenet látszik, azonban a Kopp Zs/17. számú rajzon az ünnephez kapcsolt, Szegedről és Újpestről már ismert díszes szédertál látható (SzT12). Feltehetően ez is egy komolyabb sérülés eredményeként hiányzik, s helyette a festő megismételte a szomszédos jelenetet.

A földszint utolsó, az északkeleti sarokban lévő 8. ablaka a jom kippurt ábrázolja a vörös gránátalmaviággal és fehér liliommal, amelyek fölött áldó papi kezek (SzT33) és nyitott tálisz (imakendő) látszik. Ez utóbbit szintén Gyöngyösről rajzolta át a tervező.

Az emeleti tíz ablak „királynője” a nyugati ablaksor középsője, a főkapu fölött elhelyezkedő „qabalat sabbat” (12.), vagyis a szombat fogadása. Ez kétszer akkora, mint a többi ablak: négytáblás. Mellette jobbra, észak felé az újévi ünnepkort egészíti ki a „hosana rabba” (13.), vagyis a szukkot hetedik napja, és balra, délnyugaton az

legutóbb Tóth Kornélia üvegfestő művész restaurálta a 2010-es években, amikor az épületbe készült tervek még nem voltak ismertek, és így a nyitott tóratekereszt körülvevő szalag egyszerűbb formában került megfestésre.

A 4. ablakon látható Ráhel sírja a szegedi előképet követi (SzT18), a felette függő Örökmécs pedig a gyöngyösi déli kapu-felülvilágítón látható lámpást.

Az 5. ablak mindkét motívuma, a sátor és a szukkothoz tartozó etrog is követi témájában a szegedi ábrázolásokat, bár a sátor és az ezt körülvevő két lulávcsokor rajza egyedi.

A 6. ablak egy új motívummal, a Szövetség ládája ábrázolásával fejezi ki a sávuot ünnepét (17. kép) az ikerablak jobb oldalán, mellette balra pedig felhőkben a mózesi törvénytáblák lebeg-

egyetlen olyan ablak, ami nem ünnepet ábrázol, és így kilóg a sorból: a „gmilut chaszadim” (11.). (18. kép) Ez a kegyesség, az emberszeretetet cselekedeteit jelenti, – a közösség tagjai jóakaratként, jó szívként utalnak rá –, ami egy misnai idézet szerint a judaizmus három tartóoszlopa közül a harmadik (Tóra, istentisztelet és emberszeretet).⁷⁵ A további hét emeleti ablak a déli oldalon a „purim” (9.) és a Tu Bi-svát (vagy „hmissa aszar”, 10.), az északi oldalon pedig a „tisa beav” (14.), a „lag baomer” (15.), az újhold („ros hachodes”, 16.), a hétköznap („chol”, 17.) és a Szombat kimenetele („mocaé sabbat”, 18.). Ezek az ablakok, ha a szombat napszakainak és az újévi ünnepeknek a külön ábrázolásait leszámítjuk, további 3 ünneppel gazdagították a tízrészes szegedi ablakprogramot: a 10., a 15. és a 16. ablakon ábrázoltakkal.

A 9. ablak az Eszterkönyvében megírt történet szerint, az újpesti zsinagógához hasonlóan Mordecháj koronáját ábrázolja (SzT21), a fémdobozos Eszter-tekerceset, a Megillát (SzT20), és az ünnephez kapcsolódó álarcokat (Kopp Zs/65, 73a).

A 10. ablakon a fák újévének ünnepét gyümölcsös, termő datolyapálmák és virágkosár szimbolizálja, bővítve ezzel a szegedi ünnepkört (Kopp Zs/30a, 69).

A délnyugati oldal jó szívet ábrázoló 11. ablaka különösen megkapó: Szegedről a hétköznapi adománygyűjtő tálak (SzT2) és a lepecsételt olajos korsó (SzT24) jelenik meg rajta, amit a fő mezőkben lángoló szívek és fentről függő Örökmécs egészít ki (Kopp Zs/16). Ezen az ablakon olvasható Kopp Ferenc szignója is. (18. kép)

A nyugati főkapu feletti 12. ablak a péntek esti szertartások Szegedről ismert kellékeit ábrázolja: kalácsot és serleget gyertyáktól körülveve (SzT4), függő lámpást (SzT5) és áldó papi kezeket (SzT33).

18. kép. A jóakarát vagy jó szív (Gmilut chaszadim) ábrázolása a Bethlen téri zsinagóga karzatablakán, és a Kopp-hagyatékban fellelhető terv, ltsz. Kopp Zs/16. Fotó: a szerző, 2026; MÉM MDK F. Tóth Gábor, 2026

⁷⁵ Misna: Pirkei Avot traktátus (Az atyák bölcs tanításai) 1. fejezet 2. vers. „Három dolog a világ alappillére: 1. a Tóra, 2. a szentélybeli szolgálat, 3. a jó cselekedetek.” Forrás: <https://zsido.com/fejezetek/7787753/> (2026. 04. 08.) Köszönöm a forrásmeghatározást Bányai Viktóriának!

A 13. újévi ablak fűzfaágot (SzN17), sípot (SzT29) és három égő gyertyát ábrázol (Kopp Zs/72, 73c).

Ezt követi két gyászünnep: a 14. ablakon a jeruzsálemi Templom lerombolt falával (SzT27) és pálmáival (SzN16), a 15. ablakon pedig a gyászt egy napra megtörő lág báómer ünnepének esküvői sátra, amelynek előképe a gyöngyösi főbejárati kapuk motívuma, és a főmezőkben oltáron égő tűz, búzakalászkodás között (Kopp Zs/31, 114; 13, 30c).

A 16. ablak újholdja is egyedi tervezésű: egy város felett látható csillagos égen világít a napfényben fürdő holdsarló. Felette a mindennapi imákat jelképező imaszíjak láthatóak tfilindobozkáikkal együtt (SzT2; Kopp Zs/95, 126).

A 17. ablak a hétköznapi munkát kapával, kaszával és sarlóval jelképezi, mellettük árpakalászkodással (SzN9; Kopp Zs/31).

Az utolsó, 18. ablakon a szombat esti záróünnep jelképei a fűszertartó (SzT10) és a havdala serleg a fonott gyertyákkal (SzT9; Kopp Zs/70).

A Kopp-hagyaték őriz még két további tervlapot, amelyeknek rajzai ma már nem láthatók a zsinagógában. Ábrázolásaik illeszkednek a programba: az ünnepkörből hiányzó „chanukka” a délnyugati lépcsőház emeletén lehetett, az ablak felső mezejében megmaradt, azóta a síófoki zsinagógába áthelyezett gyümölcskosár alapján (Kopp Zs/30b). A Kopp Zs/107. számú rajzon a szegedi hanukkai ablakról ismert motívumok sorakoznak: menóra (SzT36), két Makkabeus-zászló (SzT22) és tréflik (SzT25). Megvan továbbá a keleti kóruskarzat egykor hiányzó, mára Dávidcsillaggal pótoltt hatszögű középmezejének koronás hárfát ábrázoló kiviteli rajza is (SzT28, SzT30; Kopp Zs/27). Az ünnepek neveit héberül, az ablakokra írandó betűtípussal két tervlap őrzi (Kopp Zs/67-68.)

Az eddig ismertetett, összesen 59 motívum kiviteli rajzai – pár kivételtől eltekintve – hiánytalanul fennmaradtak a Kopp-hagyatékban. Ez a komplex, gazdag vizualitással megfestett, a hiányzó ablakokkal együtt összesen 20 részes sorozat egyedülállóan gazdag. A program kidolgozásának körülményeiről nincs bővebb információnk, abban vagy az újonnan alapított fővárosi közösség, vagy a Pesti Izraelita Hitközség egyik rab-bija, esetleg maga Löw Immánuel működhett közre, azonban a képeket, amelyek nagyban támaszkodnak a szegedi és gyöngyösi zsinagógák motívumaira, az építész Baumhorn bocsáthatta a Kopp-műhelyben dolgozó festők rendelkezésére.

A szentesi zsinagóga elpusztult ablakai

Knabe Ignác (1824–1887) budai építőmester tervei szerint 1868 és 1872 között épült fel a szentesi zsinagóga. Nyeregtetővel fedett, hosszanti imaterének három oldalán öntöttvas oszlopos női karzat húzódtott. Két szakaszos, kétszintes bejárati előépítménnyel látták el, amely felett a kettős, nyolcszögletű, hagymasisakos lépcsőházi tagozatok között

körablak nyílt. Déli és északi homlokzatain 7-7, a földszinten egyenes, az emeleten félköríves záródású ablak sorakozott, ami a keleti homlokzatra is ráfutott 1-1 ablak erejéig. (Az imatérbe az előcsarnok oldalain nyíló ablakokat leszámítva, 6-6 ablaksor nyílt.) A zsidóság ünnepeit és szertartásait kifejező, festett, ólmozott ablakok készítője Kopp Ferenc műhelye volt, saját feljegyzése szerint munkája „megkezdve 1934. február 27-én, bevégezve május 5-én”.⁷⁶ Ez az intervallum az ablakbordűrök elkészítésére, tehát a befoglaló rendszer kidolgozására vonatkozik, hiszen a hitközségi elnök csak ezt követően, május 18-án hagyta jóvá a betétek tematikáját.⁷⁷

A mintegy száz holokauszt-túlélő nem tudta fenntartani az épületet, amely 1972-ben még ép berendezéssel, hiányos ablakokkal, romosan, de állt.⁷⁸ A városvezetés az addig felekezeti tulajdonú épületet 1987-ben vásárolta meg, tetejét eltávolította. 1998-ban nyitották meg az egykori zsinagóga átépített belső tereiben a Városi Könyvtárat, ám a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetségével való egyezség értelmében építéskori külsejét – a vallási szimbólumoktól eltekintve – megőrizték.⁷⁹ Az ablakok a felújítást megelőzően, vagy

19. kép. 19. kép: Júda oroszánja a szentesi zsinagóga karzatablakán.

Fotó: MÉM MDK Fotótár, Gazda Anikó hagyatéka, ltsz. 246.867P

⁷⁶ Kopp Zs/37. számú tervlap, az emeleti félköríves ablakba szánt keretmotívum, fent Dávid-csillaggal.

⁷⁷ Egy kis méretű, színes vázlaton szerepel 19 ablak, tematikával együtt, a Szentesi Izraelita Hitközség elnöke aláírásával 1934. május 18-i dátummal. Az elnök néhány motívum kihúzásával jóváhagyta a programot. Kopp-hagyaték, szn.

⁷⁸ A Szentesi Amatőr Filmklub 1972-ben készült felvételei alapján. Karikó-Tóth Tibor, SzentesFilm, 2021. *A szentesi Zsinagóga 1972-ben, Szabó Árpád filmje* [video online] Elérhető: <https://www.youtube.com/watch?v=4a8wFD4PTqQ> (2026.03.26.); az épület további történetéről lásd: Szentes anno 23., 24. adás, Szentes Televízió, 2021. Elérhető: <https://www.youtube.com/watch?v=4YzAbKDI28>; <https://www.youtube.com/watch?v=mvXQfaeLoD4> (2026.03.20.)

⁷⁹ Az átépítést Temey László szentesi építésmérnök tervei szerint készítették. Köszönöm szépen az épület történetének megismerésében nyújtott önzetlen segítséget a könyvtár igazgatójának, Szekeres-Dancsó Mónikának, Vágvölgyi Zoltánnak és Bede Andrásnak!

annak során – Szirbik Imre akkori polgármester emlékezete szerint – az Országos Műemléki Felügyelőség hódmezővásárhelyi raktárába kerültek. Mai hollétük ismeretlen.⁸⁰ (19. kép)

A Kopp-hagyaték anyagaiban gazdagon képviselteti magát ez az ablakciklus: nemcsak 19 darabos, a földszinti és az emeleti ismétlődéseket is jelző vázlattevéük, de az 1:1 arányú kiviteli rajzok mindegyike megmaradt. Ezen rajzok, a MÉM MDK fotótárában fennmaradt archív fényképek, valamint a Szőke András *Ragyogás, Nilah*⁸¹ című dokumentumfilmjében látható színes felvételek alapján megkísérlem az ablakciklus elméleti rekonstrukcióját. Az ablakok számozása a terveken látható számokat jelöli, amely mutat némi eltérést a vázlattevé számozásához képest. (Továbbá a 16. és 17. számok hiányoznak.) A festmények elhelyezkedését a terveken kék és piros pöttyökkel jelezték, a piros a földszintet, a kék az emeletet jelenti. Ezen ismétlődéseket összeadva éppen 28 ablakot kapunk, amelyből az alaprajzot követve összeáll, hogy az imatér 6-6 ablakpárja mellett a zsinagóga keleti oldalán, a Tóraszekrény melletti ablakokba is került 4 db festett ablak. Az ablakokat a sorszámításuk és a zsinagógatérben való feltételezett elhelyezkedésük alapján mutatom be, a terveken szereplő héber feliratok fordításával és a motívumok előkép-sorszámaival együtt.

Az 1., Kopp Zs/123. leltári számú rajz menórát ábrázol (SzT36), felirata: „Nem hatalommal, sem nem erővel, hanem az én szellememmel” (Zak 4,5). A földszint északi vagy keleti oldalán, és az emelet délnyugati második nyílásában helyezkedhetett el.

A Tóraszekrény mellett, a délkeleti oldalon a földszinten a közösség Szentegyletének, a Chevra Kadisának 120 éves fennállása alkalmából 1929-ben készített ezüst serlege volt látható, amire a közösség méltán büszke volt.⁸² Ez a 2. számú rajz, felirata „Igazság és béke / jóakarát és igazságosság” (Kopp Zs/57).

A 3. számú, a nyugati bejáratától jobbra, a földszint déli oldalán lévő az első ablak a feldíszített Tóratekeresztet ábrázolta. Tervrajzán a felirat „mécses a parancs és a tan világosság” (Péld 6, 23; Kopp Zs/136). A megfestett tóradíszek feltehetően szintén a helyi közösség tulajdonában voltak. Ez a motívum a szegedi Sabbat-ablak

⁸⁰ A kibontott ablakokat Széphegyi László területi műemlék-felügyelő még látta az OMF hódmezővásárhelyi raktárában. Azok a kirendeltség 1995-ös megszüntetését követően egy korlátolt felelősségű társaság tulajdonába kerültek, amelyet a 2000-es évek elején feloszlattak. Az ablakmaradványok sem a szentesi múzeumban, sem a szegedi Móra Ferenc Múzeumban, sem a hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeumban nincsenek jelenleg. Köszönöm szépen Bemátsky Ferencnek, Klaniczay Péternek, Magyar Andrásnak, dr. Nagy Imrének, Sipos Annának, dr. Tóth Istvánnak, dr. Tóth Károlynak, dr. Vanderstein Noéminek és Vojnich Zsófiának a kutatáshoz nyújtott segítségét!

⁸¹ <https://www.youtube.com/watch?v=-hp6MDkGFPY> (2026.03.26.)

⁸² A Szentes Televízió 2021-es *Szentes anno 24.* műsora 5:34 másodpercnél látható emléklapja alapján, ami a serleg adományozólevelének másolata. <https://www.youtube.com/watch?v=mvXQfaLoD4> (2026.03.20.)

szombat délelőtti szertartásait jelképezi, feltételezhetjük, hogy itt is a sabbatra utal. Ez az ablak nem ismétlődött meg az emeleteken.

A következő, 4. sorszámú tervrajzon a szombat kimenetele látható, havdala serleggel és gyertyákkal (Kopp Zs/116). Felirata a havdalai pijjut részlete: „Aki elválasztja a szentet a profántól”. A földszint délnyugati 4. nyílásában kapott helyett, és az emelet északi, vagyis szemközti oldalán.

Az 5. sorszámú ablak a purim, és a Megillát ábrázolta (SzT20; Kopp Zs/125). Felirata: „A zsidóknál világosság és öröm volt” (Eszt 8, 16). Délnyugat felől a 2. nyílásban, a szombati Tóra mellett volt, és nem ismétlődött a karzaton.

6. sorszámot kapott a purimmal összefüggésben ábrázolt hanukka, Makkabeuszászló ábrázolásával (SzT22; Kopp Zs/135). Felirata: „Erős szikla a segítségem”. A déli karzat nyugat felől számított 3. nyílásában helyezkedett el, a földszinten pedig minden bizonnyal ezzel szemben, az északi oldalon.

A 7. számú, Kopp Zs/128-as rajz áldó papi kezeket ábrázolt (SzT33), felirata az ároni áldás kezdete: „Áldjon meg téged az Örökkévaló és őrizzen meg” (4Móz 6,24).

8. sorszámú két sófárt ábrázoltak „és fújjatok a trombitákkal”-felirattal (4Móz 10,10), a rós hásánát kifejezendő (SzT14, Kopp Zs/110). A földszint délnyugati 5. nyílásában, és az emelet délkeleti oldalán kapott helyett.

A 9. számú törvénytáblák a sávuot ünnepét jelzik, „kőtáblákat, írva Isten ujjával” felirattal (2Móz 31,18; SzT13, Kopp Zs/120). Az ablak elhelyezkedése nem ismert, vagy a földszint északi, vagy annak keleti oldalán volt.

10. számon szerepelt a jom kippuri fehér liliom és vörös gránátalmavirág (SzN13, SzN14; Kopp Zs/111). Felirata: „Ha vétkeitek olyanok volnának, mint a bíbor, megfehérülnek, mint a hó” (Jes 1,18). Az emelet délnyugati 6. nyílásában és a földszint északi vagy keleti oldalán volt látható.

11. volt a pészachot jelképező szédertál, két serleggel és árpakalászokkal (SzT12, SzN9; Kopp Zs/56). Felirata a pészachi Haggada egy részlete volt: „Ez a nyomorúság kenyere”. Ez volt az emelet északnyugati oldalának 4. ablaka, a földszinten pedig a szemközti, déli oldalra került.

A szukkotyi sátor a 12. számú terven szerepel, a Haskivenu ima részletével együtt: „És terjeszd ki ránk békéd sátrát!” (SzT16; Kopp Zs/139). A földszint délnyugati és az emelet északnyugati harmadik ablakát alkotta, éppen egymással szemben.

A 13. sorszámú rajz ábrázolja a péntek esti kiddusserleget (SzT8), az alábbi felirattal: „Segítségnek serlegét emelem” (Zsolt 116,13). Az emelet délnyugati oldalának 4. nyílását töltötte ki, és nem ismétlődött (Kopp Zs/122).

A 14. számú hüpe az előző mellett, az emelet délnyugati 5. ablaka volt, és a földszinten északon ismétlődött. Ez a Gyöngyösről származó motívum a Kopp Zs/131.

20. kép. A szentesi zsinagóga keleti körablakának terve Kopp Ferenc hagyatékából. Ltsz. Kopp Zs/38. Fotó: MÉM MDK F. Tóth Gábor, 2026

számú terven látható, felirata: „vígság hangja és öröm hangja, vőlegény hangja és menyasszony hangja” (Jer 33,11).

15. sorszámúval készült a nyitott tóratekeresztet ábrázoló szimchat Tora-ablaka (SzT19; Kopp Zs/53), „és ez a tan” felirattal (5Móz 4,44). Az emelet északnyugati 5. ablaka volt, ami a földszinten is ismétlődött.

A 16–17. számú rajzokat a vázlatrajzon kihúzták, ezek nem készültek el.

A 18. számú, Kopp Zs/133-as terv a tisá beáv ünnepét ábrázolja a jeruzsálemi Templom lerombolt falával (SzT27). Az emeletre készült, és felirata „Felépítéd Jeruzsálem falait” volt.

19-es számmal a szombati kalács szerepelt, gyertyáktól körülvéve (SzT4; Kopp Zs/127). Az emeletre készült.

Az utolsó, 20. számú ablak Júda oroslánját ábrázolta, „fiatal oroslán Júda”-felirattal (1Móz 49,9a; Kopp ZS/10.). Ez az ábrázolás először a gyöngyösi zsinagóga északi karzatablakán volt látható.

A keleti homlokzat körablakát Dávid király koronás hárfája díszítette, sugárnyalábok között (SzT28, 30; Kopp Zs/38.) (20. kép)

Az elméleti rekonstrukció alapjául szolgáló videofelvételeken és fényképeken leginkább a déli földszinti ablakok sorrendje kivehető: nyugat felől indulva ezek: 3., 5., 12., 4., 8., 11. (?). A szemközti, északi oldal ablakai az 1980-as években már törtek voltak. A déli karzat nyugat felől induló második ablakától kezdve a sor így határozható meg: 1., 6., 13., 14., 10. Az északi karzat ablakosrendje bizonytalan, de az archív fotók alapján itt részben a déli földszinti ablakok ismétlődtek: 4., 12., 11., 15. A gyászünnepeket jelképező Siratófal (18. sz.), a szombati kalács (19. sz.) és Júda oroslánja (20. sz.) szintén az emeleten volt. A tóraszekrény déli oldalán, keleten volt a földszinten a 2., az emeleten a 8. ablak.

Összegzés

Kopp Ferenc hagyatékában négy zsinagóga kiviteli ablakterveit sikerült azonosítani, időrendi sorrendben az újpesti, a gyöngyösi, a Bethlen téri és a szentesi épületekét. További egy épület teljesnek mondható ablakciklusa szerepel, amelynek helyszíne még ismeretlen, de a különböző részleteket – bordúrt, feliratot vagy körbetétet – ábrázoló rajzok 14 csoportba rendezhetők. Fennmaradt további 17 db, eddig nem egyértelműen csoportosítható, de zsidó jelképeket ábrázoló kiviteli terv, továbbá 13 db feliratos rajz. A tervrajzok 1:1 arányúak, felismerhetőek rajtuk a vasablakosztók vonalai, és az ólomsínek elhelyezését külön piros vonalak jelölik. Helyenként, ahol maguk a motívumok nem színezettek, ott szöveggel beírt színezési útmutató is látható. Az e tanulmányban tárgyalt és épületenként listázott tervrajzokon összesen 165 db jelkép szerepel, amelyekből 118-nak ismerjük a konkrét képi forrását: a Szegeden 1903-ban felavatott zsinagóga ablakait.

A 20. század első felében működő Kopp-műhely működésében központi szerepe volt az épületeket tervező, az ablakrajzokat jóváhagyó építésznek, akinek kapcsolatai révén a zsinagógái megrendelésekhez hozzájutottak. A Baumhorn Lipóttal való szoros együttműködés Koppnak a Róth-műhelyből való kiválása után, 1906-tól vagy 1912-től datálható. Ekkortól tűntek fel a szegedi ablakmotívumok más, Baumhorn által tervezett zsinagógákban. Nincs tudomásunk arról, hogy Baumhorn, aki Löw-vel szoros együttműködésben dolgozott Szegeden, kikérte-e a főbbi véleményét, engedélyét, mielőtt egy új zsinagógába – az adott hitközség

megrendelésére – elkészítette az ablakokat. Arról viszont számos dokumentum tanúskodik, hogy az eredeti szegedi motívumok megfestése során Löw beleszólást engedett nemcsak az építésznek, de még a kivitelező műhelyt vezető Róth Manónak is.⁸³

Löw Immánuel vallástudós, botanikus főrabbi a szegedi ablakprogramot nemcsak a zsinagóga dekorációs rendszerébe szánta, hanem az azokról tartott, nyomtatásban is megjelentetett beszédei,⁸⁴ valamint a kétszer is publikált programleírás által követendő példát is kívánt nyújtani az utókor számára. A szegedi festmények híre az ország határait is átlépte: az 1913-ban felavatott esseni zsinagóga zsidó ünnepeket ábrázoló ablakai konkrétan Löw 1904-ben németül megjelent publikációja nyomán készültek.⁸⁵ A zsidó szertartási kellékeknek a zsinagógák ablakain való megmintázása lehetőséget teremtett a közösségek tagjainak a hagyományhoz való kapcsolódásra még akkor is, ha a héber nyelvnek már nem voltak ismerői. Max Grunwald (1871–1953) hamburgi, később bécsi rabbi, akihez Löw a program kidolgozásakor tanácsért fordult, így fogalmazott: *„Meglátásom szerint egy jelképnek a kevésbé tájékozottakhoz is szólnia kell. Vajon a virágok, amelyeket a laikusok nemigen ismernek fel, valóban ki tudják fejezni a bibliai kapcsolódásokat?”*⁸⁶ Kérdése a festmények utóhatásának ismeretében bizonyult relevánsnak, hiszen a szegedi program felépítése nyomán a Kopp-műhelyben elkészült zsinagógaablakok többségéről a konkrét jelentést hordozó, botanikai pontossággal ábrázolt növények már hiányoznak. Megmaradtak viszont az ünnepi rítusokhoz tartozó tárgyak, amelyeket bárki felismert, sőt, a fiatalságnak még tananyagul is szolgálhattak. A zsinagógában tett séta során egyben látható (volt) a rituális év lefutása: a zsidóság történelmi, sorsfordító eseményei megelevenednek az ablakokon, és összevegyülnek a jelenel, a mindennap végzendő vagy hetente ismétlődő szertartásokkal.

⁸³ Löw Immánuel levele Róth Manónak a szegedi II. ablakon szereplő tóráköpeny színezésével kapcsolatban. HU SZZSHA II. 6a. 1902–1903 szn. 016.; Róth Manó levele a főrabbinak a kupolaüvegezéssel kapcsolatos javaslatokkal, 1903. április 9. HHU SZZSHA II. 6a. 1903 szn. 1.

⁸⁴ Löw Immánuel: Fölszentelő I. In: Uő: *Száz beszéd*. Szeged, 1923. 144–151.; Löw 1903. i. m. bővített kiadás, Löw Immánuel: *Templomszentelő MCMIII. V. 19*. Szeged, 1903.

⁸⁵ Annette Weber: *Bible, Babel und Bilder. Trumah* (2008:18) 108–131.

⁸⁶ *„Meiner Ansicht nach muss ein Symbol auch zu dem minder Eingeweichten reden. Ob aber die Blumen, an sich dem Laien schwer bestimmbar, in ihren biblischen Beziehungen richtig gewürdigt werden können?”* HU SZZSHA II.6a 1902-1903 szn. 071. A levél dátuma 1901. november 10.

SÁTORALJAÚJHELY ZSIDÓ ÖRÖKSÉGE

Ringer István

A késő dualizmus kori Sátoraljaújhely városát a kortársak előszeretettel illették a „Kis Jeruzsálem”, vagy a „Magyarországi Jeruzsálem” jelzőkkel – nem alaptalanul. A történelmi Zemplén vármegye székhelye az 1867-es kiegyezéssel járó, polgári egyenjogúságot biztosító emancipációs törvényt követően elindult folyamatok nyomán, a 19. század utolsó harmadára a hazai vidéki zsidóság egyik legjelentősebb centrumává vált. Az 1869 és 1920 közötti népszámlálási adatok tanúsága szerint az izraelita vallásúak aránya folyamatosan 30% körül mozgott, és ezzel a legnépesebb felekezetnek számítottak a magyarországi ortodox zsidó kultúra és a haszid mozgalom központjának is számító városban. Az elsősorban kereskedelmi, pénzügyi és hivatali pozíciókat betöltő, a városfejlődés részbeni motorjaként is jellemezhető zsidóság meghatározó jelentőséggel bírt Sátoraljaújhely gazdasági, társadalmi és kulturális életében. Bár Sátoraljaújhely zsidóságának történetéről az elmúlt bő egy évszázadban számos kisebb-nagyobb történelmi munka és tanulmány napvilágot látott, a téma minden részletre kiterjedő, korszerű monografikus feldolgozása nem született meg. Ez a munka a teljesség szándékával már nem is végezhető el, hiszen a városi zsidó hitközségek iratanyaga 1944-ben jelentős részben elpusztult. A témakör kutatása kapcsán így felértékelődik azoknak a helytörténelmi munkáknak a jelentősége, amelyek a város zsidóságáról még a vészidőszak előtt születtek. Ugyanígy jelentősége van a korabeli sajtóanyagban fellelhető adatok feldolgozásának, valamint a különböző városi, családi hagyatékokban szórványosan előforduló személyes dokumentumok, fényképfelvételek, hivatalos iratok tervszerű gyűjtésének. Jelen tanulmányunkban arra vállalkozunk, hogy röviden összegezzük Sátoraljaújhely zsidóságának társadalom- és gazdaságtörténetét, bemutassuk a város egykori zsidóságához köthető, mára csaknem teljesen elpusztult vagy felismerhetetlenségig átalakult épületeket, a tárgyi kultúra fennmaradt emlékeit, továbbá a jelenkori lokális emlékezet jellegzetességeit.

A 17. században Zemplén vármegye – Felső-Magyarország keleti vármegyéihez, Sároshoz, Unghoz, Bereghez, Máramaroshoz hasonlóan – zsidók által csupán szórványosan lakott területnek számított. A török kiűzését követő évtizedek spontán és szervezett migrációs folyamatai már jelentősebb mértékű népességnövekedést eredményeztek. Ezen folyamatok részeként emelkedett a magyarországi – és ezen belül a zempléni – zsidóság lélekszáma is a 18. századtól már számottevő mértékben. A Tokaj-Hegyaljára bevándorló zsidóság első csoportjairól még részletes,

foglalkozásra is kiterjedő összeírások készültek, ám utóbb ezek gyérebbé váltak, így a hegyaljai zsidóság lélekszámának alakulásáról az első modern népszámlálásig (1869) pontos és megbízható forrásadataink nem állnak rendelkezésre. Tokaj-Hegyalja zsidóságának társadalmi szerkezete, hasonlóan a magyar vidéki zsidósághoz, korántsem volt homogén. A magas fokú vagyoni differenciáltság mellett származás tekintetében is jelentős, olykor belső feszültségeket is eredményező különbség írható le. A Magyarországon megjelenő zsidó lakosság két nagy kibocsátó centrumából, Morvaországból, valamint Galíciából és Bukovinából egyértelműen az utóbbi területek adták Zemplén vármegye, és ezen belül Tokaj-Hegyalja zsidóságának döntő hányadát. Míg a tömeges galíciai bevándorlás a 18. század hetvenes éveiben bekövetkezett geopolitikai változások eredménye volt, addig ezt megelőzően a hegyaljai zsidóság alaprétege lassúbb és békésebb folyamatok eredményeként, s jóval kisebb lélekszámban morva területekről és Sziléziából érkezett a régióba.¹ A magyarnál magasabban polgárosodott társadalmi rétegeként jellemezhető morva, sziléziai zsidóság túlnyomórészt városokban telepedett meg, és nyitott volt az asszimilációra. A hazánkba betelepültek második, fedő rétegét jelentő galíciai eredetű zsidóság ezzel szemben egy sokkal merevebb, középkorias réteget képviselt, általánosságban rosszabb vagyoni helyzettel, nehézkesebb integrációs hajlammal és lehetőséggel.² A Galíciából érkező zsidóság célállomásai közül kiváltképpen jelentős volt Zemplén vármegye, ezen belül Tokaj-Hegyalja mezővárosai és falvai. A haszid-ortodox hátterű, erősebben vallásos zsidóság merevebben utasította el a befogadó társadalom kínálta asszimilációs lehetőségeket. Ez megnehezítette a zsidó emancipációért folytatott küzdelmet, csakúgy, mint a még inkább felerősödő keleti beáramlástól való félelem. A tömeges galíciai beáramlást követően a magyarországi zsidóság két fő rétege között fentebb leírt különbség a már biztos megélhetéssel bíró, korábban itt élő zsidóság részéről elsősorban egzisztenciaféltésen alapuló konfliktushelyzeteket is teremtett, amelyek csak a 19. század közepére mérséklődtek. Az északkelet-magyarországi régió zsidó lakossága eleinte még gyakran változtatta a helyét, és mindez egyfajta belső migrációt is eredményezett. Mindez abból fakad, hogy a zsidókkal kötött haszonbérleti szerződéseket évenként megújították, és ez lehetővé tette számukra a kedvezőbb feltételekkel kecsegtető helyváltogatást. A földesurak – annak érdekében, hogy jövedelmük rendszeres és kiszámítható legyen – bérletbe adták a zsidóknak a pálinka- és sörfőzés, a

¹ Scheiber Sándor: Hegyaljai zsidó sírkövek. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 21 (1982) 177.

² Varga László: Zsidó bevándorlás Magyarországon. *Századok* 126 (1992) 74; Konrád Miklós: *Bevándorlás, integráció és antiszemitizmus. A galíciai zsidó bevándorlás és annak mítosza 1735–1939*. Budapest, 2025. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések)

csapszék, a kocsmá, mézszárszék, ritkább esetekben malmok haszonbérleti jogát.³ A hegyaljai zsidó haszonbérlok és alhaszonbérlok legfőbb megélhetési forrásának a kocsmabérlet, valamint a szeszfőzés számított. A növekvő bevételek hatására felgyorsult a zsidóság városokba költözésének folyamata, amelyet utóbb az 1840-es törvény hivatalosan is lehetővé tett számukra. A borvidék mezővárosai a kedvező helyzeti energiáknak, valamint a specializált termelésnek köszönhetően egyedülálló piaci-kereskedelmi tömörülést alkottak. A zsidóság városokba költözésének egyik – igaz a kortárs törvényhozói hatalom szemében ellentmondásos módon megítélt – eredménye a szőlőtermelés és borkereskedelem fellendülése lett.

A zsidóság mezővárosokba történő beáramlásának folyamata a 18. század közepétől Sátoraljaújhely esetében különösen szignifikáns. Az 1730-as években a városban 6 izraelita családot írtak össze, 1746-ban 12-t, 1770-ben 25-öt, 1811-ben 76-ot, 1821-ben pedig már 146 családot. A dinamikus számbéli növekedés komoly konfliktushelyzeteket teremtett, és emiatt 1807-ben a városi nincstelenek számát jelentősen gyarapító galíciai bevándorlásra hivatkozva, Újhelyből mintegy 30 izraelita családot – a járásból mindösszesen 83-at – kiutasítottak. A kiutasítás azokra a családokra vonatkozott, amelyek családfői 1790 után, engedély nélkül telepedtek meg. A rendelethez kapcsolódóan elvégzett összeírás szerint a 83 kiutasított családfőből 64 Galíciából érkezett Zemplénbe 1790 óta. A 18. század végétől Zemplén vármegyében, különös hangsúllyal Tokaj-Hegyaljára, a zsidóknak lehetőségük nyílt a szabad ingatlanvásárlásra.⁴ Az 1849-es emancipációt követően megindult ugyan egy országon belüli, a nagyobb gazdasági mozgástér által motivált kelet–nyugati irányú migráció, ám a Zemplén vármegyét érintő elvándorlási veszteséget a Galíciából történő folyamatos bevándorlás mellett a magas természetes szaporodás is pótolta. A tokaj-hegyaljai zsidóság borhoz és borkereskedelméhez fűződő viszonyának részletes bemutatása nem célja jelen dolgozatnak, így most csak röviden utalunk arra, hogy a borvidék belső viszonyai miatt kialakult kereskedelmi úrt a zsidóság jó érzékkel és kiváló kapcsolatrendszerének köszönhetően nagy hatékonysággal töltötte ki. A sorozatos vármegyei korlátozások ellenére szerepük megkérdőjelezhetetlen volt a tokaji bor helyi és távolsági kereskedelmében, és – bár ez kevésbé ismert körülmény – a borágazat bizonyos technológiai újításai is a zsidóságnak köszönhetőek.⁵

³ Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon*. I-II. Pozsony, 2012. I.: 688.

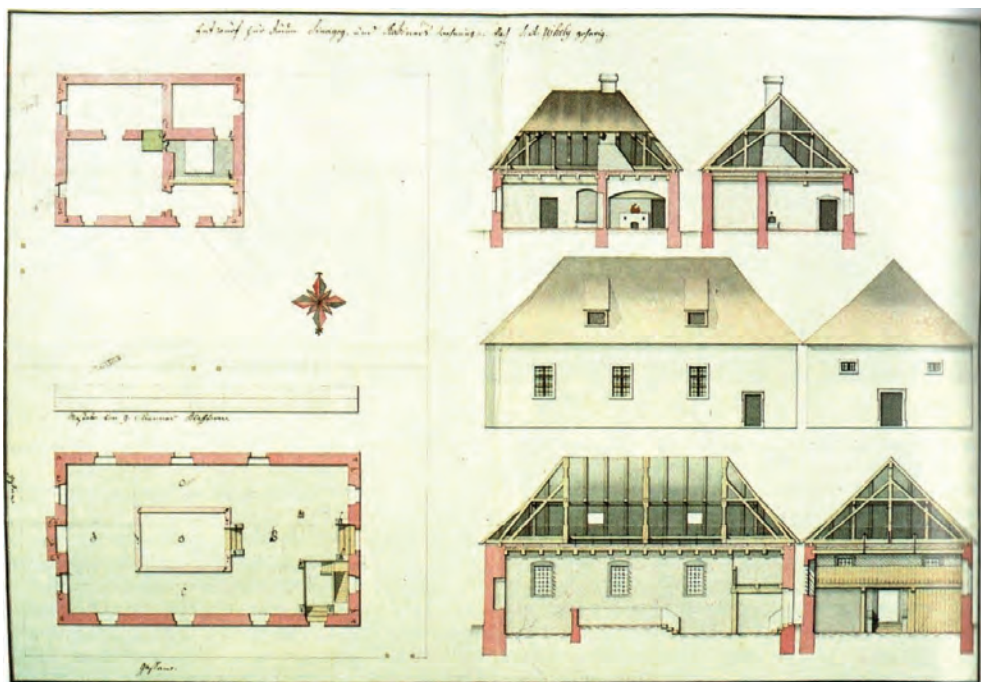
⁴ Tringli István: *Sátoraljaújhely*. Budapest, 2011. (Magyar Várostörténeti Atlasz, 2.) 22.

⁵ Veres László – Ringer István: *A sváb és zsidó nemzetiség hatása Tokaj-Hegyalja gazdaságtörténetére*. Szencs, 2015. 35–56.

1880-ra Tokaj-Hegyalja zsidó népességének lélekszáma már közel 12 000 főre növekedett. Az 1840-ben a hegyaljai mezővárosok között még legnépesebb zsidó lakossággal bíró Abaújszántó elvesztette vezető szerepét, ekkorra a régió legfontosabb centrumaivá Tokaj és Sátoraljaújhely váltak. Sátoraljaújhelyen 1125-ről négy évtized alatt 3983-ra emelkedett a zsidóság lélekszáma, ami 254%-os növekedést jelent. A régió összlakosságához mért arányuk 1880-ban érte el a csúcspontot (19,5%). Tokaj-Hegyalja települései közül ebben az évben Zemplén vármegye központjában volt a legmagasabb (35,4%) a zsidó lakosság számaránya, egyértelműen Sátoraljaújhely számított a zempléni zsidóság első számú művelődési és gazdasági központjának. A település legnépesebb vallási felekezete az izraelitáké volt, és a lakosság számarányához viszonyítva a fővárost követően itt élt a legtöbb zsidó – mindez országos viszonylatban is kivételes helyzetnek számított. 1887-ből ismeretes a sátoraljaújhelyi ortodox, *status quo ante* és szefárd ortodox hitközségekhez tartozók származási helye. A már a városban születettek aránya az ortodoxok között volt a legmagasabb (a férfiak körében 38,4%), a szefárd ortodoxok viszont alig ötöde volt újhelyi születésű. Ekkor mindhárom hitközségnél 10% alatt volt a határon túlról érkezettek száma, vagyis az elsőgenerációs – jellemzően Galíciából érkezett – bevándorlóké. Mindez azt mutatja, hogy az összeírásban szereplők zöme belső migráció eredményeként érkezett a vármegye központjába. A tendencia annak ellenére is folytatódott 1920-ig, hogy a hegyaljai szőlőterületek mintegy 90%-át kikapusztító filoxeravész és a szőlőtermelés hosszan elhúzódó válsága komoly mértékű elvándorlást is eredményezett. Ez a krízis a tokaj-hegyaljai zsidóság első számú gazdasági centrumának számító Sátoraljaújhelyt kifejezetten érzékenyen érintette, csakúgy, mint az első világháborút követő trianoni döntés. A történeti Zemplén vármegye területének 71,7%-a az akkor megalakuló Csehszlovákiához került, lélekszáma 343 ezer főről 133 ezerre csökkent. Sátoraljaújhely, bár megyeszékhely maradt, határvárossá vált. Vasúti központ szerepe megszűnt, kereskedelmi, gazdasági és közigazgatási szerepe a korábbi töredékére zsugorodott. Az ezt követő gazdasági krízis – amely a borkereskedelmet is erősen érintette – a zsidóság esetében is egy jelentősebb mértékű elvándorlási hullámot eredményezett. A zsidóság összlakosságán belüli számaránya az 1920-ban adatolható 30,5%-ról 1930-ra 25,4%-ra, míg 1941-re 22,6%-ra csökkent. Mindezzel együtt a zsidóság a holokausztig továbbra is jelentős szerepet töltött be Sátoraljaújhely gazdasági és társadalmi életében.⁶

A sátoraljaújhelyi zsidó hitközség 1771-ben, míg az elsősorban temetkezési segélyegyletként működő, ám szegénygondozást, segélyezést és a rászorulókat

⁶ Frisnyák Sándor: Tokaj-Hegyalja zsidó népessége (1840–1941). *Tokaj és Hegyalja*. Szerk. Bencsik János, Antal Gábor. Tokaj, 1997. 73. (Tanulmányok Tokaj-Hegyalja Múltjából, 18.)

1. kép. Az 1790-ben felépült első sátoraljaújhelyi zsinagóga tervrajza
(MNL Magyar Országos Levéltár)

ápolását is ellátó Chevra Chadisa (Szentegylet) 1772-ben alakult meg a városban letelepedett vándorrabbinak, Hirsch Naftalinak köszönhetően. Semmilyen adatunk nincsen arról, hogy hol állhatott az ekkor már joggal feltételezhető zsidó templom a településen. 1744-ből ismert egy „iskola” említés, amely esetleg az oktatási intézmény funkcióján túl templomszerepet is betölthetett. Az első biztosan ismert zsinagóga 1790-ben épült fel az akkori Óhid utcában, az Újhelyben kiterjedt szőlőterületekkel és más birtokokkal is rendelkező Sennyey család belvárosi birtokából kiszakított területen. Sennyey Károly a zsinagóga mellett építette fel 1827-re elkészült, később a Zempléni Casino rendelkezésére bocsátott, míg napjainkban a Kazinczy Ferenc Múzeumnak otthont adó kúriáját.⁷ Az első újhelyi zsinagóga és a vele szomszédos rabbilakás építési tervrajza szerencsés módon fennmaradt, így az utóbb elbontott épületek formája, mérete pontosan ismert.⁸ (1. kép) A zsinagóga külső mérete 9,8 × 17,05 méter, párkánymagassága 3,5 méter volt. Az előcsarnok nélküli zsinagóga bejárata a nyugati homlokzatról nyílt, a 24,11 m² alapterületű,

⁷ Sátoraljaújhely Lexikona. Szerk. Kováts Dániel. Sátoraljaújhely, 2001. 354.

⁸ Magyarországi zsinagógák. Szerk. Gerő László. Budapest, 1989. 114.

faoszlopokkal alátámasztott női karzat lépcsős feljáróját a belső térből választották le. A tér központjában helyezkedett el a tóraolvasásra szolgáló lépcsős emelvény, a bima. A tervrajzon jelölték a keleti fal közepén lévő, abból kissé kiugró frigyszekrény helyét is. Ez a zsinagóga egészen 1887-ig szolgálta az újhelyi zsidóság hitéletét.

A sátoraljaújhelyi zsidóság történetében és a haszidizmus magyarországi elterjesztésében meghatározó jelentőséggel bírt az 1808-ban Galíciából érkezett és 1841-ig rabbiként tevékenykedő Teitelbaum Mózes, akinek halála után a város déli végén található régi zsidó temetőben lévő síremléke jelentős zarándokhelyé vált, míg nem a rendőrség a 20. század elején betiltotta a búcsújárást. A csodarabbiként tisztelt Teitelbaum síremlékét az 1980-as években felújították, és napjainkban ismételten haszid zarándokhelyként működik. A sátoraljaújhelyi zsidóság 19. századi történetében az egyik legjelentősebb mozzanatnak az állandó saját iskola megnyitása számított. Kaeszenbaum Márton 1825-ben kelt végrendeletében 100 000 forintot hagyományozott egy zsidó elemi iskola létrehozására. Az 1838-ra elkészült tágas, emeletes épületben megnyílt Sátoraljaújhelyi Statusquo Izraelita Anyahitközség elemi fiú és leányiskolája; eleinte reáliskolaként kezdte meg működését, majd a 20. század elején vált négy osztályú elemi iskolává.⁹ Az egykori iskola épülete ma is áll, és az ott 1856-ban elhelyezett márvány emléktábla is megőrződött.

A magyarországi zsidó hitközségek egységes szervezeti kereteinek felbomlását, és így a magyar zsidóság vallási szakadását eredményező 1868–1869-es kongresszust – hivatalos nevén a magyar és erdélyi izraeliták egyetemes gyűlését – követően az akkor mintegy 800 főt számláló újhelyi hitközség átmenetileg még egységes maradt, ám a különböző irányzatok közötti nézetkülönbségek helyben is szakadáshoz vezettek. Az anyahitközség sem a neológ, sem az ortodox irányzathoz nem kívánt csatlakozni, 1869-ben a kongresszus előtti állapotokat követő *status quo ante* alapra helyezkedett. Ebből 1878-ban kivált egy ortodox hitközség, ami jelentős viszályhoz vezetett a város zsidó közösségében. A konfliktus eredményeként 1886-ban a *status quo ante* anyahitközség egy része is ortodox lett, ám mivel a törvények szerint egy településen nem működhetett több, azonos irányzathoz tartozó önálló hitközség, az elsőként kivált csoport a továbbiakban ortodox szefárd anyahitközségként határozta meg magát.¹⁰ Ennek eredményeként tehát 1886-tól kezdődően előállt az a sajátos helyzet, hogy három hitközség is működött Sátoraljaújhelyen: a *status quo ante*, az autonóm ortodox és az ortodox szefárd,

⁹ Knopfler Sándor: *A sátoralja-újhelyi statusquo izraelita anyahitközség népiskolájának története*. Sátoraljaújhely, 1896.

¹⁰ Frojimovics Kinga: *Neológ (kongresszusi) és Staus Quo ante rabbik Magyarországon. 1869-től napjainkig*. Budapest, 2008. 107.

2. kép. A sátoraljaújhelyi status quo ante zsinagóga (Kazinczy Ferenc Múzeum)

és utóbb valamennyinek saját zsinagógája is lett. Ezek a templomok, amelyet aztán az ortodoxok imaháza is kiegészített, egyetlen szűkebb körzetben helyezkedtek el, így megjelenésük a városarculat szempontjából is meghatározónak bizonyult. A zsinagógák közül a legimpozánsabbnak a status quo ante zsinagóga számított, amelynek 1887. június 22-én helyezték el az alapkövét az akkor elbontott, már említett korábbi zsinagóga helyén. Az új zsinagóga tervezésére Jemnik Gyula budapesti műépítész kapott megbízást, míg a kivitelezési munkálatokra Háber Gyula sátoraljaújhelyi építőmestert bízták meg. A zsinagóga alig több mint egy év alatt elkészült, 1888. augusztus 30-án nagyszabású ünnepség keretében avatták fel. A 2+3+2 tengellyel épült zsinagógát a későbbiekben folyamatosan korszerűsítették: 1897-ben a hitközség a villanyvilágítás és a villamos szellőztetés kialakításának finanszírozására indított gyűjtést. A végleges küllemében a mór stílusú zsinagógák körébe sorolható templom kapcsán Molnár István főispán kívánsága utóbb jórészt megvalósult, amennyiben a zsinagóga valóban „az önzetlen magyar hazaszeretet ápolója” lett¹¹. (2. kép) 1899-ben a sátoraljaújhelyi születésű tapolcai főrabbi, Singer Bernát magyar nyelvű hitszónoklatot tartott a zsinagógában, és ezzel új irányzat indult a hitközségben. A magyar nyelv használatát a bölcsészdoktor végzettségű

¹¹ Zsinagóga alapkőletétele. *Zemplén*, 1887. június 26. [2–3.]

Goldberger Izidor folytatta, aki 1903 és 1912 között töltötte be a status quo ante hitközségben a rabbi tisztességét, emellett iskolaigazgatóként, illetve a város több intézményében hitoktatóként is tevékenykedett.¹²

Az 1944-ben a sátoraljaújhelyi gettó központjává vált, a háborút követően romosan álló zsinagóga épülete a Kádár-korban jelentős átalakításon ment keresztül, ezt követően bútóráruházat alakítottak ki benne. A méltatlan állapotban lévő egykori zsinagógában jelenleg kínai kereskedés működik. Bár mostani formájában semmi sem emlékeztet egykori funkciójára, az épület tömege és főbb szerkezete megmaradt. A fennmaradt ábrázolások és a Kazinczy Ferenc Múzeumban őrzött eredeti homlokzati tervek alapján rekonstrukciója elviekben megvalósítható lenne, és ideális esetben a szomszédos múzeum kezelésében kiállítóhelyként, kulturális rendezvénytérként hasznosulhatna.

A status quo ante zsinagóga alapkövetételével csaknem egy időben, attól mindössze néhány méterre, az akkori Színház utcában, 1887 szeptemberében az autonóm ortodox irányzat követői is elhelyezték saját zsinagógájuk alapkövét. (3. kép) Az épület tervezői, illetve társvállalkozásban kivitelezői Láng Nándor és Háber Gyula sátoraljaújhelyi építőmesterek voltak. A színházépület közelében lévő telken zajló építkezés vontatottabban haladt, mint a status quo ante zsinagóga kivitelezése, és mindez a színházlátogatók életét is megkeserítette. A helyi lap még az építkezés befejezését követően is arról tett panaszt, hogy az építőállványzat gödrei fedetlenül tátonganak, és az utca kövezete sem került helyreállításra. A zsinagóga mellett épült fel 1895-ben az ortodox hitközség ún. téli imaháza, amelyet még a holokausztot követően is használtak a közösség hazatért tagjai. Az ortodox

3. kép. A sátoraljaújhelyi ortodox zsinagóga
(Kazinczy Ferenc Múzeum fotótár)

¹² Csorba Csaba: *Szerettem volna, ha nem kísért a múlt. Sátoraljaújhely zsidóságának története*. Sátoraljaújhely, 2017. 97.

zsinagógát az 1970-es évek első felében elbontották, a helyén társasház épült, ám a kis imaház romosan ugyan, de napjainkban is áll. A tetőszerkezete a kétezres évek elején beszakadt, oromfalai részben leomlottak. Ezt követően egy akkor átmenetinek gondolt, ám időközben konzerválódott megoldással új tetőzetet kapott az épület. A közelmúltban egy szerencsés véletlennek köszönhetően a városban sikerült fellelni az imaház egykori nyílászáróinak egy részét, a sorszámokkal ellátott padok némelyikét és a tóraolvasó emelvény (bima) elemeit. Az imaház esetében tűnik a legreálisabbnak az a lehetőség, hogy felújítását követően kiállítási, kulturális tartalommal megtöltve hasznosulhasson a jövőben. Az ortodox hitközség komoly hangsúlyt fektetett a saját iskola létrehozására, az iskolaépület fejlesztésére is. 1907-ben Alexander Vilmos nyomdász és könyvkiadó iskolaszéki elnök szorgalmazására három modern tanintézet is létesült a Klastrom és a Virág utca között, közös telken: az új elemi iskola, a megújult polgári fiúiskola igazgatói lakással együtt, valamint egy szintén teljesen új építésű talmudtóra iskola.

A haszidizmus vallási mozgalmát követő, szerényebb anyagi lehetőségekkel rendelkező ortodox szefárd irányzat képviselői 1890-ben fogtak hozzá zsinagógájuk építéséhez az akkori Rózsa utcában. Az felépült templom mellett, azzal közös telken már korábban rituális fürdőt működtettek. Ezeket az épületeket a második világháború után elbontották, ma társasház áll a helyükön, a Dózsa György utca és a Károlyi utca kereszteződésében. Sátoraljaújhelyen az 1780-as évektől működött zsidó ispotály, 1847-ben az Izraelita Szentegylet zsidó kórházat alapított. 1904-ben Schön Vilmos vezetésével a vármegyei közkórházzal szemben modern, 32 ágyas, sebészeti, szülészeti, nőgyógyászati, gyermek- és röntgenosztállyal ellátott kórház épült, amely a Chevra Chadisa Egylet betegei mellett más felekezetűek kórházi ellátását is végezte. (4. kép) A betegek körében jó hírrel rendelkező kórház a zsidótörvények tiltó határozatáig működött. 1944 júniusában a kórházat felszerelésével együtt a gettó területére helyezték át, eredeti épületét a második világháborúban bombatalálat érte, romjait később elbontották, helyén ma rendelőintézet áll.¹³

A sátoraljaújhelyi zsidóság első sírkertje a város déli végén jött létre, amely ma is fellelhető, ám a régi sírjelek napjainkra jórészt elpusztultak. A város terjeszkedése miatt az addigi felekezeti temetők helyett köztemető nyílt Sátoraljaújhely északi szélén, mellette találjuk az új zsidó temetőt, amely hazánkban az egyik legnagyobb alapterületű; rendbetétele, ravatalozójának felújítása néhány évvel ezelőtt valósult meg. Sátoraljaújhelyen mindhárom zsidó hitközség számos szervezetet, egyesületet működtetett, és a 19–20. század fordulóján a helyi zsidóság több tagja meghatározó szerepet játszott a város és a vármegye irányításában is. A zsidóság társadalmi súlyát, és egyben az asszimiláció és békés társadalmi együttélés

¹³ Sátoraljaújhely Lexikona 2001. i. m. 499–500.

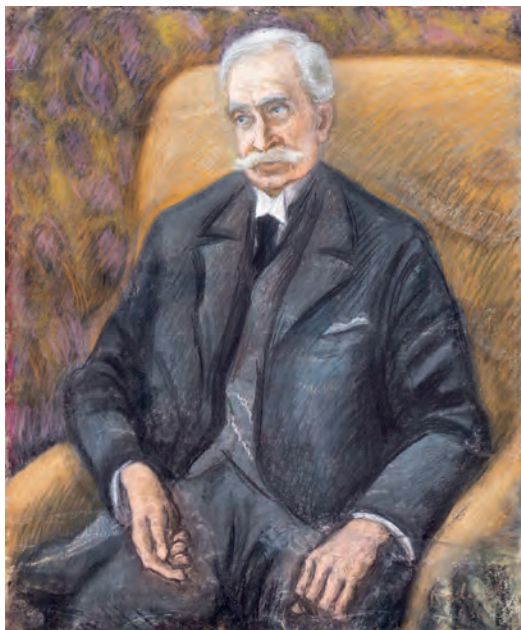

4. kép. A sátoraljaújhelyi zsidó kórház (Kazinczy Ferenc Múzeum)

mértékét jól példázza, hogy az izraelita ügyvéd, Dr. Reichard Salamon 1910-ben a város polgármestere lett. (5. kép)

Jelen összegzésünkben a sátoraljaújhelyi zsidóság kapcsán mindössze néhány adat felvázolására nyílt lehetőségünk, a város szerteágazó módon gazdag zsidó örökségének módszeres feltárása és monografikus feldolgozása még elvégzendő feladat. Az MNMKK Petőfi Irodalmi Múzeum tagintézményének számító sátoraljaújhelyi Kazinczy Ferenc Múzeum az elmúlt évtizedben nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy a város egykori zsidóságához köthető ismeretanyagot rendszerezze, a még fellelhető dokumentumokat, tárgyakat gyűjteményezze, illetve a muzeológiai eszközeivel hiteles módon társadalmassítsa a magyarországi zsidó múlt emlékeit. Utóbbi jegyében az intézményünk több vendégkiállításnak is helyt adott, amelyek sorában említést érdemel a Néprajzi Múzeum „Kő kövön – Töredékek a magyar vidéki zsidóság múltjából” című, a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum „A handlétől a grand caféig – Zsidók az 1867 és 1918 közötti magyar kereskedelemben és vendéglátásban” című, valamint a Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény „Vidéki gettók” című időszaki kiállítása. Múzeumunk 2017-ben

egy országos léptékkal mérve is jelentősnek számító judaika anyag vásárlásával gyarapította gyűjteményét. A sátoraljaújhelyi vonatkozású, több évtized alatt létrehozott egykori magángyűjteményben elsősorban szakrális tárgyak és a város egykori zsidó kereskedőihöz köthető dokumentumok fordulnak elő. 2022-ben egy kivételes szerencsének köszönhetően páratlan forrásértékkel bíró anyag került gyűjteményünkbe. Egy sárospataki ház felújítása során, annak padlásáról mintegy ötszáz tételből álló, német, héber és jiddis nyelvű irattanyag látott napvilágot, amelynek segítségével egy sárospataki és sátoraljaújhelyi kapcsolatokkal is rendelkező zsidó család több generációjának életébe nyerhetünk

5.kép. Reichard Salamon portréja.

Bálint Rezső pasztellképe, 1936

(Kazinczy Ferenc Múzeum)

részletes bepillantást a 19. század elejétől a vészorszakig. A személyes dokumentumok mellett gazdasági iratokat, szerződéseket és hitközségi vonatkozású tételeket is tartalmazó anyag folyamatban lévő feldolgozása kivételes lehetőséget biztosít egy mikrotörténeti szintű kutatásra.

A sátoraljaújhelyi zsidóság történetének múzeumi interpretációját 2022-ben „*Egy város ezer arca – Sátoraljaújhely története a reformkortól a rendszerváltásig*” címmel megnyílt állandó várostörténeti kiállításunkban valósítottuk meg. Határozott szándékunk volt, hogy a sátoraljaújhelyi zsidóság történetét a várostörténetbe ágyazva, annak szerves részeként mutassuk be, elsősorban társadalomtörténeti aspektusokra helyezve a hangsúlyt. A kiállítás ugyanakkor kiemelten foglalkozik a városi zsidóság elleni jogfosztások ismertetésével és a sátoraljaújhelyi gettó történetével is.¹⁴ (6. kép)

¹⁴ Ringer István: Egy város ezer arca. Sátoraljaújhely állandó várostörténeti kiállítása, és ami mögötte van. *Múzeumcafé* 18 2024:6. No 104. 224–239.

6. kép. Részlet a Kazinczy Ferenc Múzeum városörténeti kiállításából, 2022.
(Fotó: Szoboszlay Marcell)

Adler Miklós sátoraljaújhelyi túrógyáros személye kapcsán a deportálásokat követően hazatértek sorsának bemutatásával is foglalkoztunk, árnyalva azt a szívésen élő sztereotípiát, miszerint a sátoraljaújhelyi zsidóság teljes története véglegesen lezárult 1944-ben. Az intézmény jövőbeni terveiben is kiemelt hangsúllyal szerepel a zempléni és sátoraljaújhelyi zsidóság emlékeinek feltárása és feldolgozása, a múzeumi eszközökkel megvalósítható edukáció, illetve a témakör kapcsán kialakuló társadalmi párbeszéd moderálása.

KÉT PESTI HÁZ TÖRTÉNETE – SÍP UTCA 8. ÉS 10.

Fehérvári Zoltán

A két szomszédos Síp utcai ház története az ezredfordulóig egymástól függetlenül önállóan alakult. A közös tulajdonosba kerülés radikális változásokat eredményezett. A frissen műemlékké vált épületek tudományos dokumentációjának elkészítésére már az új tulajdonostól kaptam megbízást 2006-ban.¹

Pestnek a 18. századig nem volt külvárosa. A városfalakon kívüli területeket a Rákóczi-szabadságharc utáni évtizedekben fokozatosan fogták művelés alá. A félkörgyűrűben elhelyezkedő területek határa a futóhomokig terjedt, amelyet az 1771-es pestisjárvány elleni védekezés idején kialakított városárok övezett.² Ez a Terézváros területén a mai Rottenbiller utca helyén húzódott. A városi tanács 1718-ban rendelte el a városfalakon kívüli ingatlanok, szántók, rétek, szőlők, majorságok, kertek telekkönyvezését.³

Pest az 1730-as évekre kedvező fekvésének köszönhetően gyors fejlődésnek indult, a falakon belüli területe beépült, már nem volt több szabad terület. A tanács engedélyével először 1733-ban a Józsefvárosban, a mai Horváth Mihály tér környékén osztottak ki házhelyeket. Ugyanebben az évben a felső külvárosnak nevezett Terézváros területén már 11 ház állt. A kertek, majorságok és szántók félkörgyűrűs elhelyezkedése a városszerkezet későbbi sugaras és gyűrűs utcahálózatának kialakulását nagyban befolyásolta. A városfal, a Váci és a Hatvani országút (mai Rákóczi út) között kezdetben sugárirányban dűlőutak alakultak ki, például a mai Király, Dob és a Dohány utca, majd a házhelyek kiosztásával keresztirányban is megkezdődött az utcahálózat kialakulása. A növekedés olyan gyors volt, hogy az addig egységes igazgatás alatt álló külvárost a Hatvani országút mentén két közigazgatási egységre bontották; a felső külváros 1777-ben az uralkodónőről a Terézváros elnevezést kapta.⁴

¹ A Síp utca 8. és 10. épületéről 2006-ban készítettem el a két műemlék tudományos dokumentációját a Tordai és Társa Kft. megbízásából. Jelen tanulmány ezek rövidített, szerkesztett és néhány ponton pontosított változata, mivel a források egy része csak újabban került közgyűjteménybe, a levéltári források egy részének pedig megváltozott a fonszáma az eltelt 20 évben.

² Budapest Főváros Levéltára [továbbiakban: BFL], IV.1215.f Rákosi malmok, majorságok, szántók és rétek telekkönyve (1718–1819).

³ Nagy Lajos: A Terézváros kialakulása. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 11 (1956) 100.

⁴ Schmall Lajos: *Adalékok Budapest székesfőváros történetéhez*. Budapest, 1899. II.: 10.

Nagy Lajos kutatásai alapján a Terézváros területén háromféle birtoktípus fordult elő: szántók, majorságok és kertek, amelyeket külön telekkönyvben tartottak nyilván. A század végére Terézváros lett Pest legnagyobb külvárosa, de a beépítés még falusias jellegű volt.⁵ A 18. században a zsidóknak tilos volt Pesten letelepedni, Óbudáról jártak át a vásártérre (a mai Erzsébet tér), és a környező épületekben – elsősorban a Király utca sarkán állt Orczy-házban – béreltek helyiségeket, illetve a fallal körülvett Belvároson kívül házakat. Az 1840. évi 29. törvény elfogadása a bányavárosok kivételével szabad letelepedést biztosított a zsidóságnak, bár ingatlan-szerzési joguk Pesten továbbra is korlátozva volt. Nagy számban telepedtek meg Terézváros Király utca és Dohány utca közötti területén, és rövid időn belül különböző vallási irányzataik három zsinagógát is felépíttettek.⁶

Síp utca 10. tulajdonosai

A Síp utca (Pfeifer Gasse) az egyik legkorábban, 1757–1759 között kialakult keresztutca volt, korábbi nevét – Wildmann Gasse – Jobst János György Vademberhez címzett kocsmájáról kapta. Az 1785-ben készült Balla-féle térképen a Dob utca felé eső szakaszán már házak álltak. A térképen az is jól látható, hogy a Síp utca 10. helyén a kis B-vel jelölt beépítetlen telek lényegében megegyezik a mai mérettel. Azt is tudjuk, hogy korábban a külvárosi telekkönyvben 295-ös számon (Grundbuchnummer) nyilvántartott, egészen a Dohány utcáig nyúló, a mai Dohány utca 20., Síp utca 4., 6., 8. és 10-et is magába foglaló telekhez tartozott.⁷ A telek kialakulásának pontos időpontját nem tudjuk megmondani; a telekkönyv nyilvántartás megváltozása, a 19. század elején sűrűn változó telekszámok és a fennmaradt anyag hiányossága és ellentmondásosságai miatt. Az 1734-ban Mossel János által felfektetett külvárosi telekkönyvet 1808-ig vezették, de II. József idején (1785–1790) bevezetett telekkönyvi reform során az épületeket topografikus sorrendben újraszámolták, (Popularnummer) és a Mosel által megkezdett telekkönyvvezetését felfüggesztették. A Dohány utca – Síp utca – Dob utca – Károly körút határolta telektömbben mindössze két telek nem volt beépítve, amelyeket a telekkönyvi reformmal szoros kapcsolatban álló Balla-féle térképen nem számmal, hanem betűjellel láttak el – egyik a mai Síp utca 10., amelyet, mint említettem, kis B-vel jelöltek. A II. József kori telekkönyv – a reformmal ellenséges városi tanács hathatós közreműködésével

⁵ Nagy L. 1956. i. m. 97–129. A kertek telekkönyve elveszett. A Károly körút – Dohány utca – Kertész utca – Király utca határolta területen többségében kertek voltak, ezért nem sikerült teljesen rekonstruálnia a 18. század közepi városrész szerkezetét, ez azon részekenél bizonyult sikeresebbnek, ahol korábban megindult a házhelyek kiosztása, ezért a nyilvántartásuk megjelent a külvárosi telekkönyvben.

⁶ Komoróczy Géza: Városkép-műemlék: Pest régi-új zsidónegyede. *Mozgó Világ* 30 (2004:11) 42–46.

⁷ BFL IV.1215.f. Pest város telekkönyvi iratainak gyűjteménye. Külvárosi telekkönyvek (1734–1808).

– elveszett, csak a számozott telkek névmutatója maradt meg, ezért a korabeli tulajdonosát nem ismerjük.⁸ A II. József-féle reform jelentősége azonban rövid időn belül nyilvánvalóvá vált, ezért is hagyták abba a külvárosi Zaiger vezetését, és a 19. század első évtizedében többször is ezen telekkönyvi reform mintájára számozták újra a házakat, de az ezeket tartalmazó mutatókönyvek elvesztek.

Az 1824 körül készült I. terézvárosi telekösszeírás szerint telek bizonyossággal ismert első tulajdonosa Polimberger József volt, a telekszámja ekkor 353, és a Degen mérnök által készített felmérés szerint mérete 435 négyszögöl.⁹ Polimberger [Polinberger, illetve Polimperger] József (1777–1832) valószínűleg azonos azzal a hadiszállítóval, aki 1792-ben kapott az uralkodótól nemesi címet.¹⁰ Az 1835 körül készült II. telekösszeírás szerint még ő volt a tulajdonos, de a 369-es számúra változott, rétként feljegyzett telek területe ekkor már csak 405 négyszögöl volt.¹¹ Az 1847 körül készült III. telekösszeírás idején változatlan telekszám és telekméret mellett a tulajdonos már a bornagykereskedő Kassovitz Hirsch Jakab (1786 körül – 1857), a telek megszerzésének dátumaként 1847. május 19-ét jegyezték fel.¹² Ugyanez a dátum szerepel az 1852-től telekkönyvként vezetett telek- és betáblázási könyvekben, az akkor már 383-as számú teleknél.¹³ A következő bejegyzés szerint azonban „A Pest városi törvényszéknek 1862. január 21-i 892. sz. végzése következtében 1836. január 22-én Polimberger Josef örökösivel kötött zálogos szerződés mellett ezen ház a Dohány utcában 389 számú [jelenleg 10. számú] házzal együtt 14200 pfrtért vétetvén azon szerződés alapján a tulajdonjog fele részére közszereménykép Kassovitz Jakabné született Rosenthal Rosalia javára 7455 oszt. ért. forint értékben bekebelezetetik.” A dátumok közötti ellentmondás arra vezethető vissza, hogy az 1840. évi 29. törvény előtt Kassovitz zsidó származású lévén – a hitközség választmányának is a tagja volt – nem lehetett legálisan tulajdonos. A telekátírási jegyzőkönyvekben pedig valóban 1836. január 22-én jegyezték fel, hogy Kassovitz megszerezte Polimbergertől a 375-ös telekszámú Dohány utca 10. és az akkor 369-es telekszámú Síp utca 10. telkeket.¹⁴ Ez utóbbi bejegyzés szerint a telkekhez

⁸ BFL IV.1215.g. Pest város telekkönyvi iratainak gyűjteménye. II. József kori telekkönyv mutatója 1786.

⁹ BFL IV.1215.a. Pest város telekhivatala iratai. Telekösszeírások, Terézváros. (1824–1876) I. telekösszeírás 1824 körül 353.

¹⁰ MOL A57 Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii 56. kötet 397–402.

¹¹ BFL IV.1215.a. Pest város telekhivatala iratai Telekösszeírások, Terézváros. (1824–1876) II. telekösszeírás 1835 körül 369.

¹² BFL IV.1215.a. Pest város telekhivatala iratai. Telekösszeírások, Terézváros. (1824–1876) III. telekösszeírás 1847 körül 369.

¹³ BFL IV.1324.a. Pest város telekkönyvi iratainak gyűjteménye. Telek- és betáblázási könyvek (1852–1878) 383 14. kötet 413.

¹⁴ BFL IV.1215.d. Pest város telekhivatala iratai. Telekátírási jegyzőkönyvek (1767–1869). 20. kötet 496.

Polimberger a telekátírási jegyzőkönyvek 1811. szeptember 12-i feljegyzése során jutott, azonban a hivatkozott feljegyzés csak a 963 négyszögöl méretű Dohány utca 10-es telekre vonatkozik, a Síp utca 10. nem ekkor került Polimberger birtokába.¹⁵ A hiányos hivatkozás miatt a telek korábbi tulajdonosait nem sikerült azonosítanunk. A két szomszédos teleknek – a Dohány utca 10-nek és a Síp utca 10-nek – a tulajdonosai ettől az időtől a mai napig azonosak voltak. A telekátírási jegyzőkönyvbe 1847. május 27. dátummal Kassowitz ünnepélyes beiktatását is bejegyezték, amikor is a hitközség megbízottja a szomszédok és az egyik házban lakó jelenlétében a helyszínen átadta részére a kapukulcsot.¹⁶

A főváros egyesítéséig elvégzett későbbi telekösszeírásokban a telek száma és mérete nem változott, az ötödik összeírásban jelenik meg az utcánkénti házszámozás, Síp utca 9-ként rögzítik.¹⁷ A főváros egyesítésével 1873-tól megváltozott az ingatlannyilvántartás, szétválasztották a telekkönyvi nyilvántartást a házszámozástól, és bevezették a helyrajzi számsort. A 380,8 négyszögöl területű Síp utca 9. helyrajzi száma 1926-ig 5282 volt, a tulajdonosokat pedig az 5322 számú telekkönyvi betétben tartották nyilván.¹⁸ A város kerületekre való beosztásával összhangban a Terézvárost két részre osztották, és a VII. kerület az Erzsébetváros nevet vette fel 1882-ben.

Kassowitz Jakab halála után tulajdonrészét Kassowitz Antal örökölte, de egy 1860-as osztályegyezség alapján Kassowitz özvegye tulajdonába került, azonban ezeket csak 1874-ben jegyezték fel a betétben. Kassowitzné 1893-ban bekövetkezett haláláig egyedüli tulajdonosa volt a Dohány utca 10-nek is. Végrendelete végrehajtásával a pesti izraelita hitközség elnökét, alelnökét, a pesti izraelita árva-ház elnökét és Fuchs Józsefet bízta meg. A végrehajtók 1895-ben egyenlő arányban Fuchs Józsefné született Rosenthal Teréz, Weisz Johanna született Rosenthal, Spitzer Nina született Saphir és Weisz Zsigmondnak adták el, de a vételárat nem jegyezték fel.¹⁹ 1896-ban Weisz Zsigmond negyedrészt tulajdonát Berger Dávidné született Robicsek Katharinának adta el, aki 1899-ben pert indított a tulajdonos-társak ellen a vagyonközösség megszüntetésére.²⁰ Az évekig elhúzódó per végére – amely során az árverésen való értékesítés mellett döntött a bíróság – a budapesti ingatlanárak leestek, nyilván ezért maradt el az árverés. Bergerné 1903-ban

¹⁵ BFL IV.1215.d. Pest város telekhivatala iratai. Telekátírási jegyzőkönyvek (1767–1869). 13. kötet.

¹⁶ BFL IV.1215.d. Pest város telekhivatala iratai. Telekátírási jegyzőkönyvek (1767–1869). 20. kötet 496.

¹⁷ BFL IV.1215.a. Pest város telekhivatala iratai. Telekösszeírások, Terézváros (1824–1876). V. telekösszeírás 1862

¹⁸ BFL XV.37.c. Pesti (dunabalparti) telekkönyvi betétek (1873–1926). 5322. telekkönyvi betét.

¹⁹ A sajtóban megjelent hírek alapján a Dohány utca 10-es telekkel együtt 257.200 Ft-ért cserélt gazdát. Vö. *Pesti Hírlap*, 1895. július 14. 19.; *Pesti Napló*, 1895. július 14. 6.

²⁰ BFL VII.2.c. A jogszolgáltatás területi szervei. Polgári peres iratok 1899 – I.1146

a negyed tulajdonrészének 1/10-t eladta Berger Idának és Popper Marthának. 1907-ben Fuchs Józsefné, Weisz Johanna és Spitzer Nina kivásárolta Berger Dávidné, Berger Ida és Popper Martha tulajdonrészét. Tolnai Simon 1911-ben először Weisz Johanna örökösei, majd még ebben az évben Fuchs Józsefné és Spitzer Nina tulajdonrészét is megvásárolta. Egyébként Tolnai a szomszédos Dohány utca 12–14. számú telken 1910-ben kezdte meg kiadóvállalatának és nyomdájának építését a Jónás testvérek tervei alapján, amely az egyik legszínvonalasabb premodern épület lett. Tolnai 1920-ban saját vállalkozásának, a Tolnai Világlapjának adta tovább az épületet. A sikeres lap és könyvkiadót 1944-ben, 77 éves korában a mauthause-ni koncentrációs táborban gyilkolták meg.

Az 1926-os helyrajzi sorszám változással (34508. hrsz.) a változatlan méretű ingatlanról új telekkönyvi betéteket fektettek fel.²¹ A 4/1952 sz. törvényerejű rendelet alapján államosították. Az önkormányzatok ingyenes vagyonjuttatásáról szóló 1991. évi XXXIII. törvény alapján került a VII. kerületi Önkormányzat tulajdonába. 2002 májusában „tulajdonjog fenntartással történt eladás” jogcímen a Tordai és Társai Kft.-t jegyezték be.

A Síp utca 10. építése

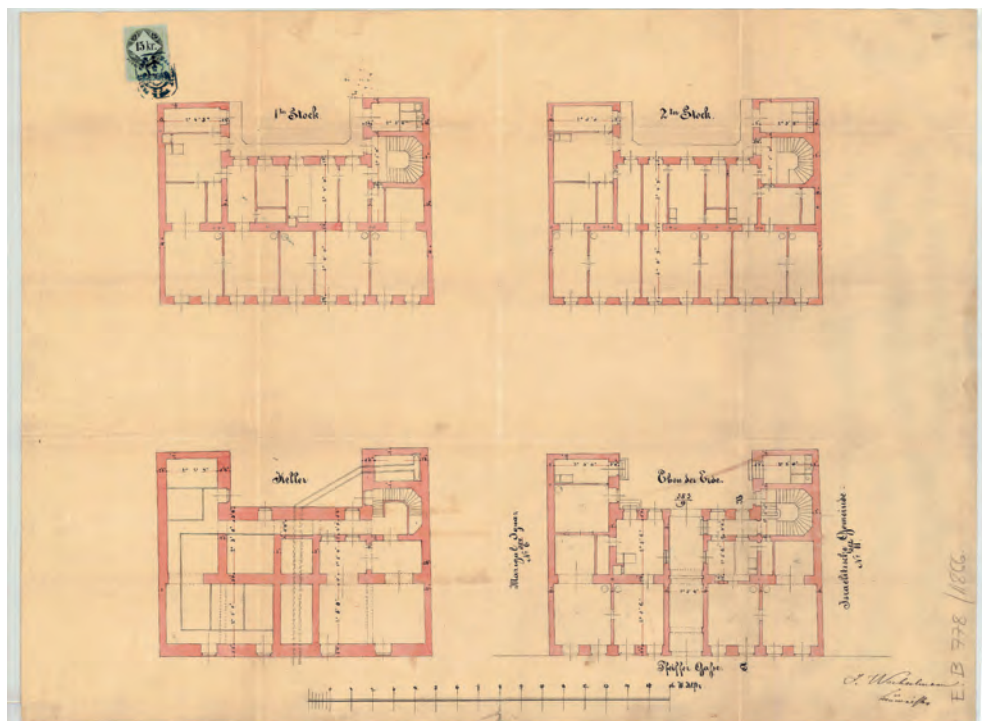
Az 1866 előtti időkből nem ismerünk a telekre vonatkozó építési adatot. Az 1838-as árvíz pusztításait bemutató térképen a telek hátsó frontján jeleznek egy hosszúkás alaprajzú elpusztult építményt, amely valami fészter vagy raktár lehetett, de ennek semmilyen építési adata nem ismert.

Kassovitzné született Rosenthal Rozália 1866. szeptember 14-én kérvényezte – mellékelve Wechseltmann Ignác (1828–1903) két tervlapból álló rajzait – egy újonnan építendő kétemeletes lakóház építését a város Építő Bizottmányánál.²² Wechseltmann az 1860-as évek közepére már jelentős megbízásokhoz jutott, elsősorban ipari létesítményeket tervezett a Duna Gőzhajózási Társaság, a Concordia Gőzmalom Rt. és az Első Budai Gőzmalom Rt. részére. A pesti építőmester céh első zsidó tagja lett 1863-ban. 1864-ben a szomszédos telken álló zsinagóga tetőzetének újjáépítését végezte, ekkor kerülhetett kapcsolatba Kassovitz Rozáliával. Később elsősorban építési vállalkozóként tevékenykedett, többek között Ybl Miklós épületeit kivitelezte.

Wechseltmann az utca vonalában álló, az udvar felé egy U alaprajzú, kéttraktusos épületet tervezett, az udvar felé kinyúló kéttengelyes, de egytraktusos szárny-csonkok kialakításával biztosítva az épületnek a telekhatár mentén az udvar felé való bővíthetőségét. A terv alaprajzi megoldásait és tömegformálását tekintve

²¹ BFL XV.37.d. Budapesti telekkönyvi betétek (1920–1972). 11257. telekkönyvi betét.

²² BFL IV.1305 Pest város Építő Bizottmányának iratai (1861–1873). 778/1866.

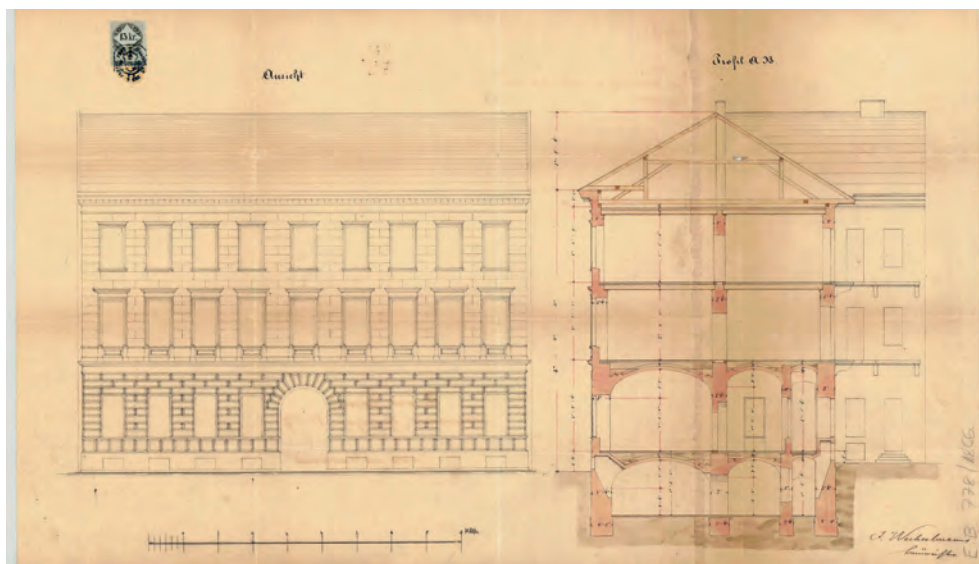

1. kép. Budapest VII. kerület, Síp utca 10. Engedélyezési terv, alaprajzok, 1866.
Építész: Wechseltmann Ignác (BFL XV.17.b.312 778/1866)

a klasszicizmus idején általánossá vált bérháztípusba sorolható, négyszintes, szimmetrikus elrendezésű, kéttraktusos utcai és egytraktusos udvari szárnyakkal, egyhajós kapualjjal, horizontális jellegű homlokzattal. A homlokzat vakolat architektúrája azonban finoman, de már eltér a klasszicista homlokzatalakítástól, a rusztikus jellegű földszint és az emeleti kváderezés már a historizmus irányába mutat. A házban a földszinten három, az 1. emeleten kettő, a 2. emeleten ismét három, a korabeli viszonyokhoz képest nagy méretű lakást alakított ki a tervező.

A megvalósult épület néhány részletében eltér a tervektől. A homlokzaton megváltozott az 1. emeleti ablakok parapet megoldása, később, 1872-ben a saját maga részére tervezett Bajcsy-Zsilinszky út 72. számú házon is a megvalósult baluszteres parapet megoldást alkalmazta. A kapualj boltozási szisztémája a tervek alapján kétszakaszos hevederekkel osztott fiók nélküli dongaboltozatra tervezetett, az első boltszakasz pilasztereinek helyét a kapuszárnyak oldalfalakra való nyitási mérete határozta meg. Alaprajzilag a lépcsőház kialakítása változott meg, sokszögű helyett enyhén félköríves formát kapott. (1–2. kép)

Kassovitzné 1875-ben Rill Imre és Schomann Ferenc tervei alapján az udvar felé szárnyépületekkel bővítette a lakóépületet. Rill és Schomann társas viszonya

2. kép. Budapest VII. kerület, Síp utca 10. Engedélyezési terv, homlokzat, keresztmetszet, 1866.
Építész: Wechselmann Ignác (BFL XV.17.b.312 778/1866)

1872-ben indult, akik szorgos kismestereként kihasználva az építési konjunktúrát számos bérházat építettek.²³ Rill 1904-ben bekövetkezett haláláig az építőmesterek ipartestületének tagja volt.²⁴

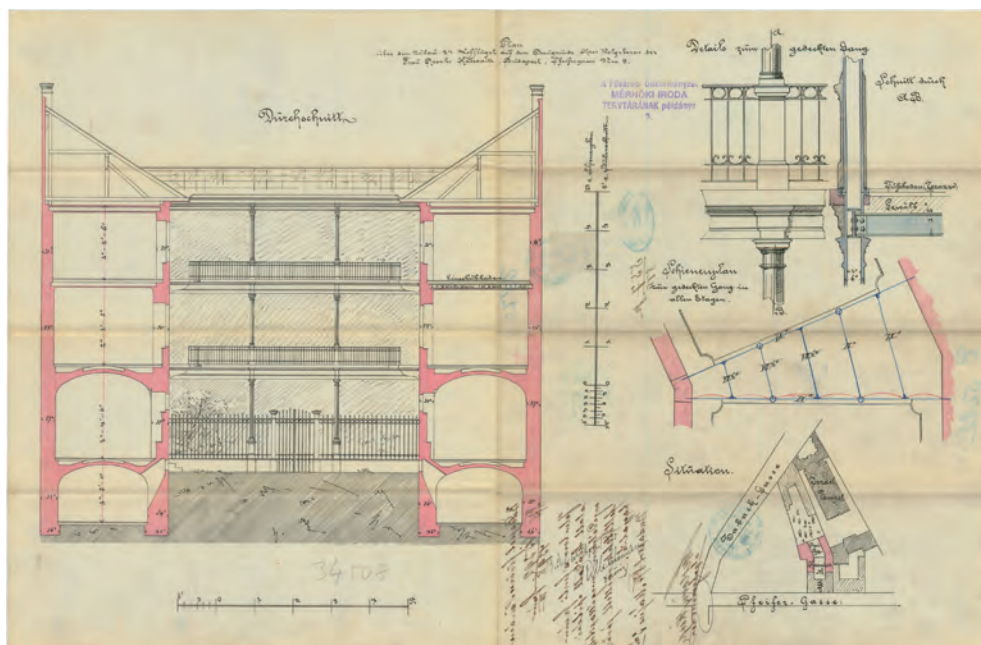
A három tervlapból álló tervsorozatot 1875. április 10-én szignálták a tervezők, Budapest Főváros Tanácsa már május 3-án ki is adta az engedélyt.²⁵ A tervezett toldaléképítkezés ellen műszaki szempontból nem emeltek kifogást, „kikötvén azonban, hogy az udvaron át tervezett fedett folyosó vasszerkezetéről megkívánható részletes számítások utólagosan, az építkezés megkezdése előtt bemutatassanak, és az abban alkalmazandó födemény vasgyámok közötti téglalobozattal állíttassék elő”.²⁶ A terveken az új beépítést a meglévő egytraktusos szárnyvégek folytatásaképpen képzeltek el, amely a telek törtvonalát követi és egészen a Dohány utca 10. számú telekhatáráig ér. De eltérően az ekkor már bevett gyakorlattól, nem terveztek a telekhatáron kereszt szárnyat, hogy a telek teljesen keretes jellegű módon beépüljön, hanem a közös tulajdonosból adódóan a Dohány utca 10. felé megmaradt az átjárhatóság,

²³ Hidvégi Violetta: *Pest város Építő Bizottmányának iratai*. I–III. Budapest, 2004. és *Pest város Építő Bizottmánya 1861–1873. Budapest régi tervei I. rész*. Szerk. Hidvégi Violetta. Arcanum DVD 2006.

²⁴ *Budapesti Építő Mesterek Kőműves-, Kőfaragó- és Ács mesterek ipartestülete I. évkönyve*, 1905. 232.

²⁵ BFL XV.17.d.329 Építési ügyosztályok tervtára (1873–2006). hrsz 34508.

²⁶ BFL IV.1407.b. Tanácsai ügyosztályok központi irattára (1873–1929). III.313/1875 levéltári csomó, az 1875. április 12-én benyújtott építési engedély kérelmet 13077/1875-III., az engedélyt 15392/1875-III. tanácsai számon iktatták.

3. kép. Budapest VII. kerület, Síp utca 10. Az udvari szárnyak engedélyezési terve, metszet a fedett áthidaló folyosó nézetével, alaprajzával és részletrajzaival 1875. április 10. Építésszek: Rill Imre – Schomann Antal (BFL XV.17.d.329 Építési ügyosztályok tervtára hrsz. 34508)

hogy a szomszédos telken álló zsinagóga a Síp utca felől is gyorsabban megközelíthető legyen. A hosszúra nyúlt szárnyak közlekedésének megoldására a telekadottságokat kihasználva a telek töréspontjában, a déli szárnyban ék alakú lépcsőházat terveztek, amely rendkívül látványos öntöttvas oszlopokon álló, nyitott, de a legfelső szinten lefedett keresztfolyosóval kapcsolódott az északi szárnyhoz. A szárnyépületek földszintjén mindkét oldalon, kihasználva a kvázi passzázs jellegű adottságokat, üzletsort alakítottak ki, oldalanként öt-öt üzlettel. Az üzletek nyílásai a lakóépületrésztől eltérően, a nagyobb igénybevételnek megfelelően kőkeretes kivitelben készültek. (3. kép)

A toldalék nem teljesen a terveknek megfelelően épült meg. A telekhatáron mindkét szárny egy axissal rövidebbre épült, de erre vonatkozólag nem maradt fenn semmilyen módosítási kérelem a tanácsi iratok között. Az építkezés gyorsan lezajlott, szeptemberben Kassovitz kérvényezte a lakhatási engedély megadását, amelyet 1875. október 21-én a tanács megadott.²⁷

²⁷ BFL IV.1407.b Tanácsi ügyosztályok központi irattára (1873–1929). III.313/1875 levéltári csomó, a használatbavételi engedélyt 35135/1875-III. tanácsi számon iktatták.

Az épületben nem volt komolyabb változás a II. világháborúig. Első változtatás akkor történt, amikor a két épület közötti átjárást megszüntették, mert a Síp utca a gettóhoz tartozott, míg a Dohány utca nem.²⁸ 1944-ben a szövetségesek egyik bombázása során az északi szárny vége találatot kapott és földig leomlott az összekötő folyosóval egyetemben. A háború után a szárny teljes helyreállítása anyagihiány miatt fel sem merülhetett. Tolnai Lajos, az akkori tulajdonos Bálint Lajos építésszel a romokból kitermelt építőanyagból egy földszintes beépítést tervezett, amelyet a tanács 1946-ban engedélyezett.²⁹

Az épületet magában foglaló telektömböt nem érintette az az elképzelés, amelyet 1946-ban a Fővárosi Közmunkák Tanácsa készített a Belső-Erzsébetváros addigra már elavultnak tekintett településszerkezetének és lakásviszonyainak átalakítására, de tükrözte a kor elképzeléseit a hasonló beépítésekről és a várható jövőről.³⁰ A máig befejezetlen Madách sugárút tervével összefüggésben, a Király utca – Rumbach Sebestyén utca – Wesselényi utca – Kisdiófa utca – Klauzál tér által határolt területen radikális átalakítást terveztek, sávos beépítésű magas házakkal a hagyományos városszövetet teljesen átalakítva. Részben ezekkel az elképzelésekkel összefüggésben az épületek karbantartását a következő évtizedekben elhanyagolták. Az ötvenes években megkezdődött a lakások felosztása. A 60-as évekből több komfortosítási terv ismeretes.³¹ A hatvanas évek végére a függőfolyosó az igénybevétel és a karbantartások hiánya miatt tönkrement, 1972-ben az egész függőfolyosót kicserélték.³² További építési tevékenységről nincs adatunk.

Az 1980-as években megkezdődött a Belső-Erzsébetváros történeti beépítésű telektömbjeinek rehabilitációja, amelynek során a beépítés sűrűségét enyhítendő az udvari szárnyépületek egy részét lebontották. A rendszerváltás után viszont az épületrehabilitációk helyett egyre szélesebb körben a bontás és új épületek építése kezdett általánossá válni. A 21. század elején a Belső-Erzsébetváros jövőjével kapcsolatban megjelent a műemlékvédelem teljesen más jellegű szempontrendszere. (4–5. kép) Épületünk a történeti zsidónegyed területén helyezkedik el, védetté nyilvánítására a zsidónegyed kutatásával összefüggésben került sor. Az épület jelentőségére már korábban is felfigyeltek, az 1950-es években a BUVÁTI

²⁸ Perczel Anna: Pest régi zsidónegyede. *Múlt és Jövő* 16 (2005:2) 113.;

²⁹ BFL XV.17.d.329 Építési ügyosztályok tertára (1873–2006). hrsz. 34508. az építési engedélyszáma 313245/1946.

³⁰ Fischer József: Újjáépítés vagy helyreállítás? *Tér és Forma* 19 (1946: 1–3) 1–6.

³¹ BFL XV.17.d.329 Építési ügyosztályok tertára (1873–2006). hrsz. 34508.

³² BFL XV.17.d.329 Építési ügyosztályok tertára (1873–2006). hrsz. 34508. az építési engedélyszáma 49458/1969, a használatba vételi engedélyszáma 45174/1972.

által készített mindkét jegyzékben III. rendű műemlékként szerepel,³³ és ugyanígy sorolták be az 1959-ben készülő Budapesti Városrendezési Szabályzat mellékleteként készült emlékjegyzékben. A melléklet szerint a III. rendű műemlékek között olyan „kisebb jelentőségű” épületek szerepelnek, „amelyek építéstörténeti, vagy város történeti szempontból csupán tudományos adatszerű értéket képviselnek. Ezek az épületek nem kezelendők fenntartandó műemlékeként, de átalakításuk, vagy lebontásuk előtt jelenlegi állapotuk megfelelő dokumentációban rögzítendő.”³⁴ Ezért aztán az egy évvel később kiadott hivatalos emlékjegyzékekbe nem került be. A Perczel Anna által 2001-ben készített értékleltárban már szerepelt s elkészült védési dokumentációja is 2004. december 15-én.³⁵ A javaslat alapján a szakminiszter a 13/2005. (IV. 4.) NKÖM rendelet 43. §-ban az épületet műemléki védelemben részesítette, de műemléki környezetet nem jelölt ki.³⁶

4. kép. Budapest VII. kerület, Síp utca 10. Utcai homlokzat, 2006. november 29. Fotó: Barka Gábor

³³ *Budapest műemléképületeinek jegyzéke.* Budapest 1952. VII/12., Budapest műemléképületeinek jegyzéke. Budapest 1955. 91.

³⁴ BFL XXIII.102.a.1 Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei. 1959. június 3. Budapest műemléképületeinek jegyzéke. Harmadrendű műemlékjellegű épületek jegyzéke p. 46. 73. (az iratcsomó kézzel számozott 165. oldala, illetve 192. oldala)

³⁵ Gömörý Judit: *Bp. VII., Síp utca 10. Védetté nyilvánítási dokumentáció.* Kézirat. Budapest, 2004. MÉM MDK, Tervtár, Itsz. D 50999.

³⁶ *Magyar Közlöny* 2005/43. 2005. április 4. p. 2114.

5. kép. Budapest VII. kerület, Síp utca 10. Udvari homlokzatok, 2006. november 29.
Fotó: Barka Gábor

A Síp utca 8.

A már említett 1785-ben készült Balla-féle térképen jól látható, hogy a Síp utca 8. még a Dohány utca 20-szal, a Síp utca 4-gyel és a 6-tal egységes telket alkotott, amelynek telekszámja 145. A telek tulajdonosa 1790. február 7-től Hercsút Sámuel és Kossuth Annamária volt. Az örökösök között 1825. július 8-án Túrócszentmártonban kelt szerződést a vagyon megosztásról Kossuth Lajos kezdő ügyvédként készítette. A fenti telekből Hercsút Barbara (férje Farkasházy Antal) a rá eső örökrészt, 167 négyszögölnyi területet rögtön el is adta 1900 forintért Szarka Katalinnak, akinek a férje Tuppi András volt.³⁷ Az átírásnál megadták a telek 18. századi telekszámát 295. (Grundbuchnummer) és az akkori telekszámot 354–355 (Popular Nummer). Az

³⁷ BFL IV.1215.d Pest város telekhivatala iratai. Telekátírási jegyzőkönyvek (1767–1869). 15. kötet p. 60.

újonnan kihatott telek nyilvántartási száma 353/a volt.³⁸ Tuppi (Teppi) Katalin már özvegyként az akkor 370. telekszámú, változatlan méretű telket 1846. június 25-én adta el 9240 Ft-ért Matzival Ignác szabómesternek és feleségének, Macho Katalinnak.³⁹ A Matzival család hosszú ideig birtokolta. A telek mérete későbbiekben sem változott, de a telekszám igen, a IV. telekösszeírástól a helyrajzi szám bevetéséig 384 volt, az utcánként vezetett V. telekösszeírásban Síp utca 6-ként rögzítették.⁴⁰

A főváros egyesítése idején bevezetett új ingatlan nyilvántartásban a 169,9 négyszögöl területű, az újraszámolás után Síp utca 8. számú ház helyrajzi száma 5283 volt 1926-ig, és a tulajdonos változásokat az 5323-as számon felfektetett telekkönyvi betétben vezették tovább.⁴¹

Matzival Ignác 1876-ban bekövetkezett halála után tulajdonrészét 5/6 részben felesége, 1/6 részben kiskorú lánya, Matzival Antónia örökölte. Matzivalné nagyon eladósodott, 1883-ban meg is halt.⁴² Ebben az évben először kiskorú lánya tulajdonrészre került zálogügylet kapcsán Weiner Salamon tulajdonába, következő évben már Matzivalné tulajdonrészét kellett hasonló okok miatt árverezés útján átengedni Körös Jánosnak mindössze 14 710 forintért, aki 1884-ben Weiner tulajdonrészét is megszerezte 1600 forintért, így egyedüli tulajdonos lett. A tulajdoni lapon később bejegyzett változásokat az alábbi táblázat foglalja össze:

Kiskorú Körös János		
Kiskorú Körös Aladár		
Kiskorú Körös Ilona		
Kiskorú Körös Erzsébet	1908	Öröklés
Kiskorú Körös Endre		
Kiskorú Körös Margit		
Kiskorú Körös István		
Weitzenhoffer Kálmán kalap-gyáros	1916	119 000 korona / vétel
Lám Adolf és neje Majertsek Mária	1917	220 000 korona / vétel
Szentmiklóssy Kálmán 2/3	1922	3 600 000 korona / vétel
Szentmiklóssy László 1/3		
Stefcsik József New Yorki lakos	1922	8 300 000 korona / vétel
Sonnenfeld Aranka	1927	136 000 pengő

³⁸ BFL IV.1215.a Pest város telekhivatala iratai. Telekösszeírások, Terézváros (1824–1876). I. Telekösszeírás 1824 körül.

³⁹ BFL IV.1215.d. Pest város telekhivatala iratai. Telekátírási jegyzőkönyvek (1767–1869). 20. kötet 281.

⁴⁰ BFL IV.1215.a. Pest város telekhivatala iratai Telekösszeírások, Terézváros (1824–1876). IV. telekösszeírás (1847), V. telekösszeírás (1862).

⁴¹ BFL XV.37.c. Pesti (dunabalsági) telekkönyvi betétek (1873–1926). 5323. telekkönyvi betét.

⁴² Meghaltak Budapesten. Jan. 17. *Pesti Napló*, 1883. január 20. 6.

Az 1926-os helyrajzi sorszám változással a változatlan méretű ingatlanról új telekkönyvi betéteket fektettek fel.⁴³ A 4/1952 sz. törvényerejű rendelet alapján államosították. Az önkormányzatok ingyenes vagyonszármazásáról szóló 1991. évi XXXIII. törvény alapján került a VII. kerületi Önkormányzat tulajdonába, 2002 májusában „tulajdonjog fenntartással történt eladás” jogcímen a Tordai és Társai kft.-t jegyezték be.

A Síp utca 8. építése

1825, a telek végleges méretének kialakulása előtt a Balla- és a Lipszky-térkép alapján biztosan nem állt semmilyen épület vagy építmény ezen a területen. Az 1838. évi árvíz pusztítását bemutató térképen a telek hátsó frontján egy elpusztult hosszúka épületet vagy építményt ábrázoltak, amely a szomszédos telken is végig húzódik. Erről az épületről vagy építményről, ami valamiféle raktár vagy fészer lehetett, semmilyen adat sem maradt fenn a Szépitő Bizottmány iratai között.

Halácsy Sándor 1867 és 1872 között készített Pest város kataszteri térképén a telket beépítettként jelölték. Ez a keretes beépítés földszintes vagy egyemeletes épület lehetett, és valószínűleg az 1846-os tulajdonváltás után építhette Matzgal Ignác, iratokkal azonban nem tudjuk ezt alátámasztani, terveit nem ismerjük.

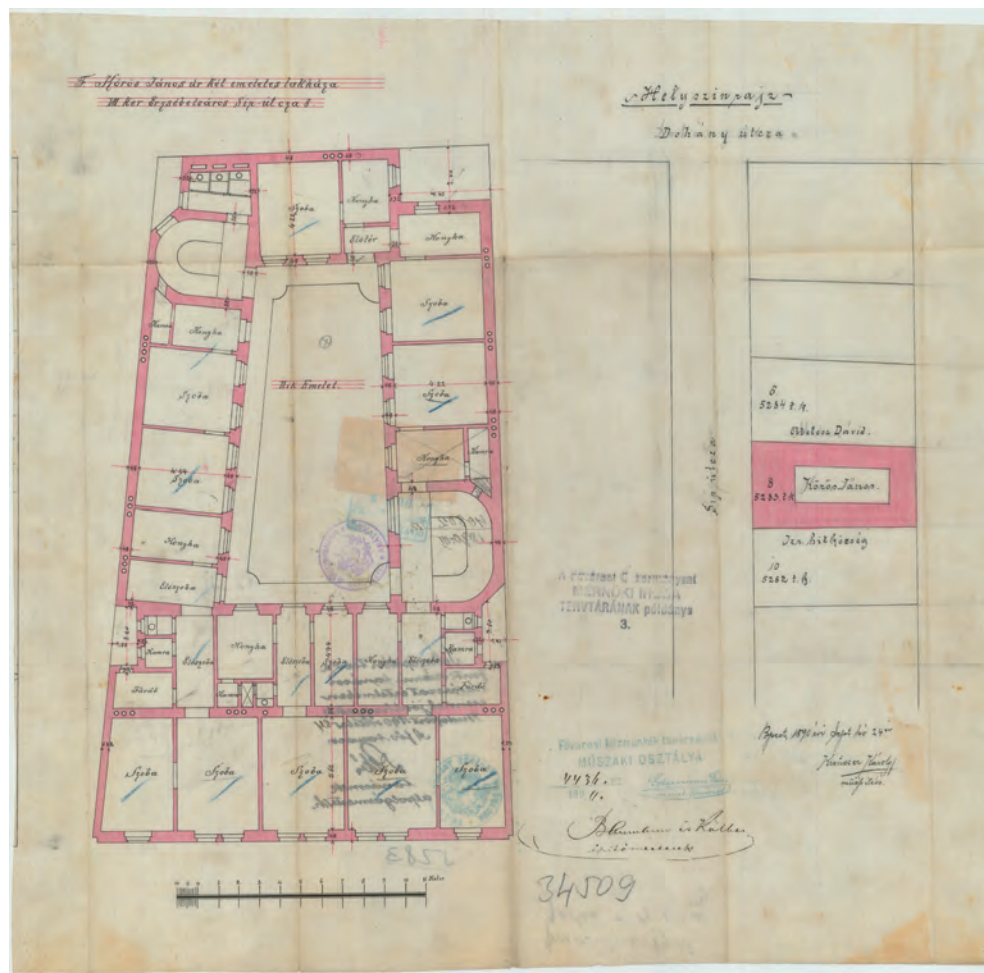
Körös János néhány évvel a telek megszerzése után 1890 októberében nyújtotta be építési engedélykérelmét egy új kétemeletes ház építésére.⁴⁴ Az épület terveit szeptember 24-én Kreuczer Károly szignálta, a kivitelért felelős építőmesterek Blaumann és Kölber voltak.⁴⁵ (6–7. kép) A korábbi épületből a tervek szerint semmit nem használtak fel, a terv alaprajzi elrendezését tekintve mégis a korábbi épület keretes beépítését követi, de az utcai front már kétraktusos, ezért az udvar még szűkebb lett. A keretes beépítést a historizmus idején is az építési szabályrendelet írta elő, okai nem építészeti, hanem gazdaságossági szempontokra, az úgynevezett telekuzsorára mennek vissza, a minél nagyobb beépíthetőség az építés költségeinek a házbérből való gyorsabb megtérülését, ezáltal az építési kedv megnövekedését eredményezték. Az épület homlokzati kialakítása a historizmus ezen szakaszának egyetlen neoirányzatához sem tartozik, módszerét tekintve eklektikus, a felhasznált klasszicizáló elemek arra utalhatnak, hogy a korábbi vélhetően klasszicista stílusú épület egyes elemeit használta fel mintaként a tervező. Kreuczer más épülettervei alig ismertek, működéséről kevés adattal rendelkezünk.⁴⁶ A belső kialakítását az épület léptékéhez, a lakások méretéhez képest – a földszinten 5 lakásból

⁴³ BFL XV.37.d. Budapesti telekkönyvi betétek (1926–1972) 11258. telekkönyvi betét.

⁴⁴ BFL IV.1407.b. Tanácsi ügyosztályok központi irattára (1873–1929). III.2067/1890 Az engedélykérelmet 38437/1890-III. tanácsi számon iktatták.

⁴⁵ BFL XV.17.d. 329 Építési ügyosztályok tervtára (1873–2006). hrsz. 34509, engedélyszáma: 40802/1890-III.

⁴⁶ Építész képzettségét nem a műegyetemen szerezte, 1894-ben lépett be a Magyar Mémök- és Építész-Egyletbe, Hübner Jenő ajánlásával, és 1899-ben már halálhírért közölték. A Magyar Mémök- és Építész-Egyletnek

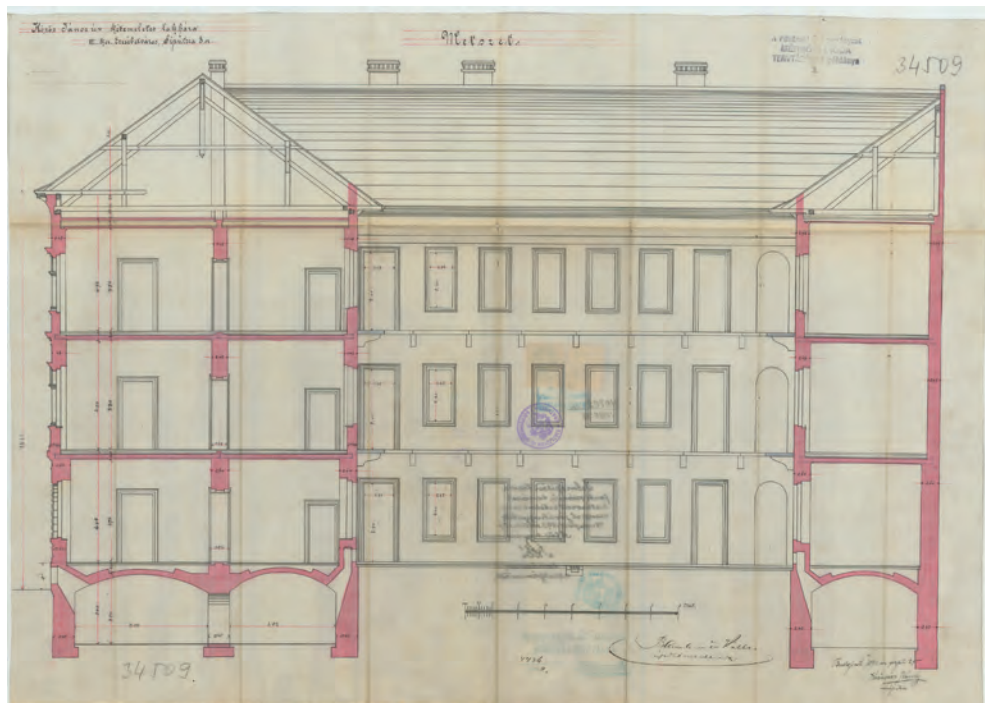

6. kép. Budapest VII. kerület, Síp utca 8. Engedélyezési terv, a 2. emelet alaprajza, helyszínrajz 1890. szeptember 24. Építész: Kreuczer Károly (BFL XV.17.d.329 Építési ügyosztályok tervtára hrsz. 34509)

3 kétszobás, 2 egyszobás, az emeleti 7-7 lakásból 4 kétszobás, 3 egyszobás – a kor színvonalán mindenképpen korszerűnek kell tekintenünk. Az utcai traktusban lévő három lakásból kettőbe fürdőszobát és vécét, a harmadikba saját vécét tervezett. Az udvari lakások árnyékszéke a melléklépcsőházból nyílt.

A fővárosi tanács a szokásos kikötésekkel az engedélyt megadta. A telekhátár és a járda végleges magassága a fővárosi mérnöki hivatal által tűzendő ki,

1899. évi október 14-én tartott 410. (rendes) választmányi ülése. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője* 18 (1899:35) 236.

7. kép. Budapest VII. kerület, Síp utca 8. Engedélyezési terve, hosszmetset 1890. szeptember 24. Építész: Kreuzer Károly (BFL XV.17.d.329 Építési ügyosztályok tervtára hrsz. 34509)

a csatorna is, az árnyékszékek vízzárás, a csatornafedelek büzelzárás kivételben készítenődök, az ereszcsonna a járda alatt a közcsatornába kötendő be, a lépcsőkarfa csúszásgátló kivételben készüljön, a konyha felőli légudvar területe legalább 2 m² legyen, a szomszédos házak kéményei pedig az új épület tetőgerincéhez képest 79 cm-rel felmagasítandók.⁴⁷ Az építkezést nem egészen egy év alatt befejezték, Körös 1891. október 5-én kérvényezte a használatba vételi engedély november 1-jétől való kiadását. A szemle során azonban megállapították, hogy a földszinti és 1. emeleti lakások egy része még nedves, ezért a lakhatási engedélyt csak részlegesen adták meg.⁴⁸ Körös fellebbezett, két földszinti lakást viszont a fellebbezés után sem nyilvánítottak lakhatóvá.⁴⁹ A két földszinti lakás csak 1892. május 1-jével kapott lakhatási engedélyt. Az újabb szemle során a háztulajdonos lebukott, a

⁴⁷ BFL IV.1407.b. Tanácsai ügyosztályok központi irattára (1873–1929). III.2067/1890 Az építési engedélyt a 40802/1890-III. tanácsai számon iktatták.

⁴⁸ BFL IV.1407.b. Tanácsai ügyosztályok központi irattára (1873–1929). III.2067/1890 A használatba vételi engedélyt 1890 38986/1891-III. tanácsai számon iktatták.

⁴⁹ BFL IV.1407.b. Tanácsai ügyosztályok központi irattára (1873–1929). III.2067/1890 A fellebbezést 41 177/1891-III. tanácsai számon iktatták.

lakásokat 1890. november 1-jével mégis kiadta, ezért 200 forint pénzbírságra ítélték, amelyet a fővárosi szegényház alapba kellett befizetnie.

Sonnenfeld Aranka, aki 1927-től volt az épület tulajdonosa, Román Miklós (1879–1945) építésszel modernizálási-átalakítási terveket készíttetett. Román az első tervet 1934. augusztus 4-én szignálta, ennek lényege volt, hogy minden egyes lakás saját fürdővel, vécével és teakonyhával rendelkezzen, elsősorban a korábbi nagy méretű konyhák átalakításával, de felhasználta a korábbi árnyékszékek helyét, és főlépcső földszintje alatti területet is beépítette volna egy fürdőszobával.⁵⁰ A polgármesteri ügyosztály a tervhez csak részlegesen járult hozzá, a légudvarok felé kialakítandó főzőfülkék ügyét a Fővárosi Közmunkák Tanácsa hatáskörébe utalta, a lépcső alatti beépítést elutasította. Néhány további kikötést is tettek, a földszinten a közvetlen szellőzéssel nem bíró mellékhelyiségek megfelelő átszellőzéssel készüljenek.⁵¹ A módosított tervet 1934. október 24-én készítette el Román Miklós, amelyet november 10-én elfogadták.⁵² Az átalakítást még ebben a hónapban el is végezték, és a használatbavételi engedélyt a VII. kerületi elöljáró december 5-én adta meg.⁵³ Az épület kisebb átalakításoktól eltekintve 2006-ig megőrizte építéskori jellegét. (8–10. kép)

8. kép. Budapest VII. kerület, Síp utca 8. Főhomlokzat, 2006. november 29.
Fotó: Barka Gábor

⁵⁰ BFL XV.17.d.329 Építési ügyosztályok tertvára (1873–2006). hrsz. 34509 engedélyszáma: 129600/1934-III.

⁵¹ Sonnenfeld az FKT-nél fellebbezett a lépcső alatti beépítés elutasítása miatt, de az FKT csak a főzőfülkék kialakításához járult hozzá. BFL XV.17.d.329 Építési ügyosztályok tertvára (1873-2006). hrsz. 34509 engedélyszáma: 175590/1934-III. – BFL IV.1409.c Polgármesteri ügyosztályok központi irattára 1930-1944 III.3065/1934 Az FKT 1934. szeptember 6-án kelt engedélyét 142925/1934-III. polgármesteri számon iktatták. Így pl. az a jelű árnyékszék szellőző aknája villamos ventilátorral szerelendő fel.

⁵² BFL IV.1409.c. Polgármesteri ügyosztályok központi irattára 1930–1944 III.3065/1934 A módosított építési engedélyt 175590/1934-III. polgármesteri számon iktatták.

⁵³ BFL XV.17.d.329 Építési ügyosztályok tertvára (1873–2006). hrsz. 34509 a használatbavételi engedélyszáma: 84007/1934.

9. kép. Budapest VII. kerület, Síp utca 8.
A főhomlokzat középtengelyének
1. és 2. emeleti kapcsolt ablakai,
2006. november 29. Fotó: Barka Gábor

10. kép. Budapest VII. kerület, Síp utca 8.
Az udvar a Síp utca felé, 2006. november 29.
Fotó: Barka Gábor

Az épület levédésére a zsidónegyed kutatásával összefüggésben került sor, bár építetői nem voltak zsidó származásúak. Perczel Anna a 2001-ben a KÖH megbízásából készített leltárban már szerepeltette. Az értékleltár feltáró munkája során megállapítást nyert, hogy az épületet mind településképi szerepe, mind egyedi építészeti értékei érdekessé teszik a védelemre, elkészült a védési dokumentáció is 2004. november 15-én.⁵⁴ A dokumentáció védetté nyilvánítási indoklása így szól: „A rendkívül jó ritmusú főhomlokzattal rendelkező épület kiemelkedő településképi elem.” A javaslat készítője arra is felhívta a figyelmet, hogy „A VII. kerületben, az egykori Zsidónegyedben tervezett nagymértékű bontások, valamint az újonnan tervezett építkezések következtében a városrész elveszítené jellegzetes, a történeti

⁵⁴ Keresztessy Csaba: *Bp. VII., Síp utca 8. Védetté nyilvánítási dokumentáció*. Kézirat. Budapest, 2004. MÉM MDK, Tervtár, Itsz. D 50998. A javaslatban a tervező neve téves olvasatban Kreinczerként szerepel. Emiatt a védési határozatban és a Belső-Erzsébetváros védeleiről készült beszámolóban is a hibás név jelent meg. Vö. Győr Attila: Az érett historizmus és a szecesszió építészete Belső-Erzsébetvárosban: a védetté nyilvánított épületállomány II. *Műemlékvédelem* 49 (2005) 143.

folytonosságot mindmáig többé-kevésbé képviselő arculatát, mind történeti, mind építészeti szempontból szegényesebbé válna.” A javaslat alapján a szakminiszter a 13/2005. (IV. 4.) NKÖM rendelet 42. §-ban az épületet műemléki védelemben részesítette, de műemléki környezetet nem jelölt ki.⁵⁵

Utóhang

A 2006 óta eltelt 20 évben a két szomszédos épület sorsa szorosan összefonódott. A dokumentáció elkészítése utáni év nyarán a két épületet a műemléki védelem ellenére – az utcai szárnyak utcai traktusának kivételével – elbontották, lényegében az 1950-es években megfogalmazott III. rendű műemlékek sorsa teljesedett be: dokumentálásuk utáni bontás. A hivatkozási alap az volt, hogy VII. kerülettől még a védelem előtt megkapták a bontási engedélyt. A bontás után – mintegy tűzoltásként – a műemlékvédelem a megmaradt utcai szárnyak fél traktusára a tulajdonost a „Védendő épülettartozékok jegyzékének” összeállítására kötelezte, amelyet 2007 novemberében a bontást elkerülő Dohány utca 10. épületével együtt elkészítettem, ami csak állványról volt elvégezhető, mivel a Síp utcai épületek lépcsőházait is elbontották. A bontáson túl a Dohány utcai zsinagóga tőszomszédságában építeni szándékozott, helyenként 9 emeletes Herzl-passage terve tovább növelte a botrányt.⁵⁶ Emellett a 2008-as ingatlanválság begyűrzése is megakadályozta a projekt megvalósulását. A Tordai és Társai Kft. 2020-ban a három telket egyesítette 34508-as helyrajzi számon. Azóta csak a tulajdonosok változtak, kétszer is, legutóbb 2025-ben, közben az épületmaradványok tovább pusztulnak.⁵⁷

⁵⁵ *Magyar Közlöny* 2005/43. 2005. április 4. p. 2114.

⁵⁶ Az Óvás! Egyesület nyílt levele Hiller István oktatási és kulturális miniszterhez. *Élet és Irodalom*, 2007. október 26. 11.

⁵⁷ Perczel Anna: *Védetlen örökség / Unprotected Heritage*. Budapest, 2007. – a két épületről: 379–386.

A KIADVÁNY SZERZŐI

Dr. Balogh István, judaista, Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, baloghi@or-zse.hu

Dr. Csejdy Júlia, művészettörténész, Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, juliacejdy@gmail.com

Fehérvári Zoltán, művészettörténész, zfehervari@gmail.com

Hajtó Kornélia, szilikát-szakrestaurátor, MNMKK Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Képzőművészeti Egyetem, hajto.kornelia@gmail.com

Dr. Oszkó Ágnes Ivett, művészettörténész, műemléki érték dokumentálása szakértő, Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, oszko_ivett@yahoo.com

Dr. Ringer István, régész, történész, múzeumigazgató, MNMKK PIM Kazinczy Ferenc Múzeum

Szűcs József, zsidó kultúratörténész, Kuny Domokos Múzeum, homodevianticus@gmail.com

9 786158 152082